

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Olivera R. Ilić

POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA
U RIMSKIM PROVINCIJAMA NA TLU
SRBIJE
od I do prve polovine V veka

doktorska disertacija

Beograd, 2012.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Olivera R. Ilić

AGRICULTURAL PRODUCTION OF
THE ROMAN PROVINCES IN THE
TERRITORY OF SERBIA
from the 1st to the first half of 5th century

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Mentor:

Dr Miroslav Vujović, docent

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Komisija:

Prof. dr Vesna Dimitrijević, redovni profesor

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Miomir Korać, naučni savetnik

Arheološki institut, Beograd

Dr Miroslav Vujović, docent

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U RIMSKIM PROVINCIJAMA NA TLU SRBIJE OD I DO PRVE POLOVINE V VEKA

REZIME

Proučavanja u ovom radu su usmerena na istraživanja različitih elemenata koji se odnose na poljoprivrednu proizvodnju i njen razvoj, kao i promene u njenoj strukturi koje su nastale uspostavljanjem rimske vlasti na teritoriji današnje Srbije u periodu od I do početka V veka.

Prema raspoloživim arheološkim podacima, ali i pisanim izvorima, delimično su sagledani uslovi koji su određivali okvire ekonomske aktivnosti stanovništva tokom rimskog perioda i u sklopu toga agrikulture kao fundamentalne delatnosti. Naročita pažnja je posvećena istraživanju tipično rimskih formi poljoprivrednih imanja organizovanim kao vile rustike (*villae rusticae*) što predstavlja vrlo kompleksan zadatak, budući da uključuje osetljive tipološke i hronološke analize samih građevina kroz arhitektonske forme, koje ponegde uključuju i postojanje žitnica i drugih ekonomskih objekata u sklopu poljoprivrednog imanja. Tokom istraživanja uzimani su u obzir i podaci koje možemo dobiti iz prirodnog okruženja, kao što su: osobine reljefa, pedeološki i hidrološki faktori, klimatske karakteristike itd.

Cilj sprovedenog istraživanja bio je da se pruži detaljnije tumačenje arheološke građe koje daje istorijski odgovor na pitanje celokupne poljoprivredne aktivnosti u postavljenim geografskim okvirima sa pokušajem teritorijalne, tipološke i hronološke diferencijacije. Centar pažnje usmeren je na izučavanje forme i organizacije poljoprivrednih imanja, budući da su se zbog različitih socijalno-ekonomskih odnosa, ali i geografskih i klimatskih uslova nužno morale razlikovati od onih u Italiji, ali i drugim provincijama Carstva.

Organizacione promene u načinu obrade i kultivisanja zemljišta, uz primenu novog tehnički savršenijeg oruđa od onog korišćenog u predrimskom periodu, novi vidovi uzgoja domaćih životinja, neminovno su uticali na ekonomsko-socijalno

raslojavanje stanovništva i proces romanizacije koji je bio intenzivniji u ravničarskim regionima, za razliku od brdsko-planisnkih oblasti gde se usled manje pogodnih prirodnih uslova i izolovanosti prostora uglavnom zadržao tradicionalni način privređivanja.

Sagledavši sve prikupljene podatke o proizvodnim jedinicama u poljoprivredi, sredstvima za proizvodnju, transport i distribuciji namirnica, flori i fauni, opšti je zaključak da je stanovništvo panonsko-balkanskog prostora bilo pretežno poljoprivredno u rimskom periodu.

KLJUČNE REČI: poljoprivredna proizvodnja, *vici*, *villae rusticae*, *horrea*, snabdevanje i transport, poljoprivredno oruđe, provincije Gornja Mezija, Donja Panonija, istočna Dalmacija, rimski period.

Naučna oblast: *arheologija*

Uža naučna oblast: *klasična arheologija*

UDK broj:

AGRICULTURAL PRODUCTION OF THE ROMAN PROVINCES IN THE TERRITORY OF SERBIA FROM THE 1ST TO THE FIRST HALF OF 5TH CENTURY

RESUME

The studies in this paper is focused on the investigation of various elements relating to agricultural production and its development, as well as changes in its structure arising establishment of Roman rule in the territory of Serbia in the period from the first to the beginning of the fifth century.

According to archaeological evidence, but also written sources, in part conditions were perceived that were determined frames of economic activity of the population during the Roman period and within that agriculture as a fundamental activity. Special attention has been devoted to the study of typical Roman forms of farms organized as *villae rusticae* which is a very complex task, since it involves sensitive typological and chronological analysis of the buildings themselves through architectural forms, that sometimes involve the existence of granaries and other economic structures in the farm. During the study, it was taken into account data that we get from the natural environment, such as: terrain features, pedological and hydrological factors, climatic characteristics, etc.

The aim of the research was to provide a more detailed interpretation of archaeological material that provides historical answer to the question of the entire set of agricultural activities in geographical terms in attempt territorial, chronological and typological differentiation. Center of attention is focused on the study of form and organization of farms, as they are due to various socio-economic relations, but also the geographic and climatic conditions must necessarily differ from those in Italy, but also in other provinces of the Empire.

Organizational changes in release and cultivation of land, with the application of a new technically superior tools than that used in the pre-Roman period, new forms of livestock farming, inevitably affected the economic and social

stratification of the population and the process of romanization, which was the strongest in the lowland regions, in contrast to highlands areas where due to less favorable natural conditions and isolation of space generally kept the traditional way of economic activity.

Analyzed all the data on the production units in agriculture, means of production, transport and distribution of food, flora and fauna, the general conclusion is that the population of the Pannonian-Balkan area was predominantly agricultural in the Roman period.

KEYWORDS: agricultural production, *vici*, *villae rusticae*, *horrea*, supplying and transport, agricultural implements, roman provinces of *Moesia Superior*, *Pannonia Inferior*, eastern *Dalmatia*, Roman period.

Scientific field: *archaeology*

Narrow scientific field: *classical archaeology*

UDC number:

S A D R Ź A J

I UVOD	1
Predmet i cilj istraživanja.....	1
Metodološki pristup.....	3
Prostorni i vremenski okviri istraživanja.....	3
Istorijat istraživanja.....	4
II GEOGRAFSKI POLOŽAJ, GEOMORFOLOŠKE, PEDOLOŠKE, HIDROLOŠKE I KLIMATSKE KARAKTERISTIKE I NJIHOV ZNAČAJ ZA POLJOPRIVREDU U RIMSKOM PERIODU.....	10
Geografske regije i geomorfološke karakteristike.....	10
Kratak osvrt na pedološke i hidrološke karakteristike panonsko-balkanskog prostora.....	21
Klima i klimatske varijacije u antičkom periodu.....	25
Putevi i komunikacije.....	26
III ISTORIJSKI OKVIR.....	30
IV POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA I EKONOMSKO-SOCIJANI RAZVOJ U RIMSKOM PERIODU.....	41
Organizacija poljoprivredne proizvodnje u rimskom periodu.....	41
Vlasnički odnosi nad zemljištem u rimskom periodu.....	48
V ORGANIZACIJA SNABDEVANJA I TRANSPORTA NAMIRNICA U RIMSKOM PERIODU.....	59
VI RANA RIMSKA NASELJA – <i>VICI, PAGI</i>	71

VII RIMSKE VILE RUSTIKE (<i>VILLAE RUSTICAE</i>)	74
Tipološka podela vila rustika.....	79
Vlasnici rimskih vila rustika	80
Ekonomika vila rustika	81

VIII EKONOMSKI OBJEKTI ZA SKLADIŠTENJE ŽITARICA I DRUGIH POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA.....	83
--	----

RURALNA NASELJA – KATALOG

IX RANA RIMSKA NASELJA – <i>VICI, PAGI</i>	87
--	----

X RIMSKE VILE RUSTIKE (<i>VILLAE RUSTICAE</i>).....	91
---	----

XI ARHEOLOŠKI OSTACI OBJEKATA KAO MOGUĆE VILE RUSTIKE.....	114
---	-----

XII ŽITNICE (<i>HORREA</i>).....	127
Javne žitnice (<i>horrea publica</i>)	127
Vojne žitnice (<i>horrea militaris</i>)	136
Sabirni centri za čuvanje i distribuciju poljoprivrednih proizvoda	140

XIII POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE, ORGANIZACIJA POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE, ORUĐA I OSTALI PREDMETI KORIŠĆENI U PRERADI POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA.....	143
Poljoprivredno zemljište i organizacija poljoprivredne proizvodnje.....	143
Poljoprivredno oruđe korišćeno za obradu zemljišta i žetvenim radovima.....	148
Poljoprivredno oruđe korišćeno u stočarstvu.....	158

Poljoprivredno oruđe različite namene, koje nije identifikovano u rimskim provincijama na tlu Srbije.....	160
Predmeti korišćeni u preradi poljoprivrednih proizvoda.....	160

XIV KRATAK PREGLED KERAMIČKOG MATERIJALA KOJI JE KORIŠĆEN ZA TRANSPORT I ČUVANJE PREHRAMBENIH PROIZVODA.....	164
--	-----

XV ARHEOBOTANIČKI I ARHEOZOOLOŠKI NALAZI SA ANTIČKIH LOKALITETA U SRBIJI.....	168
Arheobotanički nalazi	168
Arheozoološki nalazi	174

XVI AGRARNI KULTOVI NA TERITORIJI RIMSKIH PROVINCIIJA NA TLU SRBIJE	181
---	-----

XVII ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	193
---------------------------------	-----

Skraćenice.....	206
Istorijski izvori.....	207
Bibliografija.....	208
Spisak ilustrativnih priloga.....	223
Ilustrativni prilozi.....	228
Biografija autora.....	265
Izjava o autorstvu.....	269
Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada	270
Izjava o korišćenju.....	271

I

UVOD

Predmet i cilj istraživanja

Proučavanje rimske poljoprivredne proizvodnje u različitim aspektima neopravdano je izostavljeno kao predmet posebnih studija u našoj arheologiji. Iako se poslednjih decenija poklanja izvesna pažnja ovoj važnoj temi kroz različite vidove proučavanja poljoprivrednog oruđa i njegove sistematizacije i tipološke obrade, još uvek ne postoji prava sinteza o celokupnom razvoju poljoprivredne delatnosti na prostoru rimskih provincija na tlu Srbije. Iz tih razloga proučavanja u ovom radu su usmerena na istraživanja različitih elemenata koji se odnose na poljoprivrednu proizvodnju i njen razvoj, kao i promene u njenoj strukturi koje su nastale uspostavljanjem rimske vlasti. Poseban značaj i složenost ekonomskih odnosa, a samim tim i poljoprivrede kao fundamentalne privredne delatnosti na tlu balkanskog prostora (pored rudarstva), pokazuje se dolaskom rimskih legija i foromiranjem novih vidova organizacije u koje se autohtono stanovništvo postepeno uključivalo. Prožimanje različitih uticaja čini temu veoma kompleksnom, posebno ako se ima u vidu da mnogi od objekata, kako nepokretnih tako i pokretnih, nisu posebno analizirani, kao i da im u naučnim razmatranjima do sada nije posvećivana veća pažnja. Pored nalaza koji direktno ukazuju na poljoprivrednu aktivnost, analize epigrafskih spomenika i svetišta posvećenih agrarnim božanstvima (Cerera, Liber i Libera, Silvan, Prijap) na posredan način

ukazuju, ne samo na nivo razvoja poljoprivredne delatnosti, već i na stepen romanizacije autohtone populacije.

Kao glavni cilj postavljen ovim istraživanjima jeste pokušaj da se pruži detaljnije tumačenje arheološke građe koje daje istorijski odgovor na pitanje celokupne poljoprivredne aktivnosti u postavljenim geografskim okvirima sa pokušajem teritorijalne, tipološke i hronološke diferencijacije. Centar pažnje usmeren je na izučavanje forme i organizacije poljoprivrednih imanja, budući da su se zbog različitih socijalno-ekonomskih odnosa, ali i geografskih i klimatskih uslova nužno morale razlikovati od onih u Italiji, ali i drugim provincijama Carstva.

Naročita pažnja je usmerena na istraživanje tipično rimskih formi poljoprivrednih imanja organizovanim kao vile rustike (*villae rusticae*) što predstavlja vrlo kompleksan zadatak, budući da uključuje osetljive tipološke i hronološke analize samih građevina kroz arhitektonske forme, koje ponegde uključuju postojanje žitnica u sklopu poljoprivrednog imanja i usmeravanje pažnje na podatke koje možemo dobiti iz prirodnog okruženja, kao što su: pedeološki arheobotanički, arheozoološki itd.

Pored toga, kao još jedan od bitnih ciljeva ovog rada treba navesti i neophodnost potpunijeg i detaljnijeg evidentiranja i analize pokretnih objekata kroz kataloški prikaz poljoprivrednog oruđa i drugih predmeta vezanih za proizvodnju, preradu, transport i čuvanje poljoprivrednih proizvoda, kao i epigrafskih i drugih spomenika posvećenim agrarnim božanstvima. Detaljna analiza svih navedenih elementa omogućava sagledavanje potpunije slike stanja rimske poljoprivrede i u tom kontekstu i širi stepen društvenog i tehnološkog razvoja u rimskim provincijama na tlu Srbije.

Osnovni problem sa kojim smo se suočili prilikom istraživanja rimske poljoprivredne proizvodnje u provincijama na teritoriji današnje Srbije, predstavlja različiti stepen istraženosti pojedinih arheoloških nalazišta vezanih za poljoprivrednu aktivnost. Tome treba dodati i nepovoljan odnos između rekognosciranih i istraživanih lokaliteta, pri čemu je znatan broj lokaliteta identifikovana samo na osnovu površinskih nalaza. U izvesnom boju slučajeva nalazi dospeli u muzejske depoe potiču sa nepoznatih lokaliteta, što takođe

otežava njihovu potpunu opredeljenost. U tom kontekstu javlja se i problem terenske dokumentacije koja je često manjkava i ne omogućava donošenje pouzdanijih zaključaka.

Metodološki pristup

Metod proučavanja u ovom radu sadrži različite istorijsko komparativne pristupe u zavisnosti od problema proučavanja i u cilju stvaranja sveobuhvatnije slike istraživane teme. On obuhvata kvantitativnu i kvalitativnu analizu dostupnog arheološkog materijala, prema njegovom mestu u procesu poljoprivredne proizvodnje, ali i transporta, trgovine i skladištenja, kao i porekla i vrsta uticaja koji su dolazili do ovih prostora, (prvenstveno iz Italije, ali i oblasti istočnog Mediterana i Ponta) koji direktno ili indirektno ukazuju na novu ekonomsku osnovu i novi tehnološki razvoj koji je usledio uspostavljanjem rimske dominacije na ovim prostorima.

Rezultate do kojih smo došli ovakvim pristupom trebalo je integrisati sa sačuvanim istorijskim izvorima koje nam pružaju antički pisci, uz korišćenje analogija iz drugih provincija Carstva u cilju stvaranja što realnije slike o značaju, organizaciji poljoprivredne proizvodnje, pravnim normama, odnosno vlasničkim odnosima na zemljištu, kao i načinu korišćenja imanja u panonsko-balkanskom području.

U tom smislu potencijalni doprinos ovog rada leži u prikazu jedne nove, nedovoljno poznate slike ekonomskih, socijalnih, kulturnih, pa i religijskih prilika u zadatim geografskim okvirima, u analizi arheološke građe i to pre svega one, delom zapostavljene u dosadašnjim arheološkim istraživanjima, koja su često favorizovala monumentalne, „umetnički vredne“ objekte.

Prostorni i vremenski okviri istraživanja

Prostorni okvir istraživanja ograničen je na rimske provincije koje su bile formirane na teritoriji današnje Srbije: jugoistočni deo provincije Panonije, centralni deo Gornje Mezije i istočni deo Dalmacije. Ovaj prostor je u prošlosti

bio povezan tokovima Dunava i Save sa srednjom Evropom i Italijom, a sa druge strane sa istočnim krajevima Balkanskog poluostrva sve do Crnog mora, dok je dolinama Morave i Vardara bio u stalnom kontaktu sa mediteranskim prostorom.

Centralnobalkanske provincije su u procesu rimske ekspanzije ka istoku, sa rimskim legijama na granici na Dunavu i auksilijarnim trupama dublje u unutrašnjosti, predstavljale važan faktor u obezbeđivanju stabilizacije i mira u regionu. Pored očuvanja političke stabilnosti, zadatak vojske bio je i uključivanje centralno balkanskih provincija u privredni život Carstva putem izgradnje guste mreže puteva, formiranja gradskih naselja i vojnih utvrđenja, organizacije carskih domena, ali i rudničkih regiona. U ekonomski i socijalni život provincije postepeno se uključivalo i autohtono stanovništvo. Ovaj proces romanizacije koji je započeo već u I veku može se objasniti različitim faktorima, počevši od specifičnog geografskog položaja i važnosti puteva kako suvozemnih, tako i rečnih kojima se odvijala trgovina između istočnog i zapadanog dela Carstva, ali i sistema vojnih utvrđenja na Dunavu koji su predstavljali glavnu liniju odbrane od varvarskih napada sa severa koji će se tokom vekova pojačavati i Gornju Meziju učiniti strateški važnom provincijom za Carstvo. Administrativnim i vojnim reformama preduzetim od strane Dioklecijana i Konstantina Velikog, dolazi do formiranja rimskih pograničnih trupa *militēs limitanei* koje su predstavljale teritorijalne jedinice stajace vojske pod komandom *dux limitis*-a, čija je osnovna uloga bila kontrola i zaštita pograničnih delova Carstva.

Arheološki materijal koji je razmatran u radu hronološki obuhvata period od dolaska Rimljana u I veku nove ere i početaka romanizacije na prostoru čitavog Balkanskog poluostrva, pa sve do sredine V veka, kada je hunskom invazijom bio razoren rimski limes na srednjem i donjem Dunavu, ali i većina gradova i utvrđenja dublje u unutrašnjosti poluostrva (441-443. g.). Ovaj događaj možemo označiti kao kraj kasnoantičke, odnosno kasno rimske epohe u ovom regionu i biće potrebno čitavo stoleće da se ponovo uspostave veze sa novom prestonicom na istoku i da se dunavski limes još jedanput obnovi u vreme Justinijana I.

Istorijat istraživanja

Proučavanje rimske poljoprivredne proizvodnje još uvek je, možemo slobodno reći, jedna od najzapostavljenijih grana klasične arheologije kod nas. I dok u stranoj literaturi interesovanje za rimsku poljoprivredu u sklopu opšteg ekonomskog razvoja, poslednjih decenija zauzima sve veći značaj uporedo sa razvojem rimske provincijske arheologije, kod nas je ova tema još uvek po strani, tako da ni danas ne postoji prava sinteza u ovoj oblasti arheologije.

Kada govorimo o ekonomskoj istoriji Rima, možemo konstatovati da je ova oblast takođe malo pručavana, kako u našoj, tako i u nauci uopšte. Među najranijim kapitalnim delima u ovoj oblasti treba izdvojiti studiju M. Rostovtzeffa *The Social and Economic history of the Roman Empire*, Oxford 1926/1957. Postoje još nekoliko značajnih radova o rimskom ekonomskom životu, među kojima treba izdvojiti A. H. M. Jones-a, koji je u svojoj istoriji kasno-rimskog Carstva, znatnu pažnju posvetio ekonomskim pitanjima, *The Later Roman Empire (AD 284-602): a social, economic and administrative survey*, Oxford, 1964/1973. Od savremenih autora koji u svojim proučavanjima akcenat stavljaju na društveno-ekonomski razvoj Rimskog carstva, treba izdvojiti E. de Senu, koji u nekolicini svojih radova obrađuje ovu temu, pre svega u oblasti Italije: E. de Sena, 'Seeing the trees and the forest. Toward a more refined understanding of socio cultural systems in classical antiquity: the case of olive oil', *Archaeologiae. Research by Foreign Missions in Italy* 1, 2003, 11-32; Regional economies in Roman Italy: the upper Latina valley in Rome's „global system“, *Journal of Roman Studies*, (in preparation).

Pitanjem rimskih vila rustika na teritoriji provincije Panonije bavila se E. Thomas u svojoj monografiji, *Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur Pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapest 1964. Iako napisana pre gotovo pola veka, ovo delo i danas predstavlja nezaobilazno štivo za izučavanje rimskih vila na široj teritoriji centralne Evrope u kojoj su na sistematičan način obrađeni brojni primeri rimskih vila u provinciji Panoniji, prema geografskim regijama. Tipološka i hronološka klasifikacija postavljena u ovoj studiji i danas je primenljiva u nauci.

Rimskim ekonomskim objektima bavio se G. Rickman u svojoj monografiji: *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, u kojoj je

razmatran problem strukture i organizacije rimskih *horrea* sa arheološkog i istorijskog aspekta.

Studija T. Lewit, *Agricultural Producton in the Roman Economy A. D. 200-400*, BAR International Series 568, Oxford 1991, fokusirana je na proučavanje rimskih poljoprivrednih imanja i ruralnih naselja u zapadnim provincijama Carstva (Britaniji, Galiji, Španiji, Italiji). Pregledom arheološke građe, Lewit razmatra pitanje kasnorimske poljoprivrede, kao dominantne ekonomske aktivnosti Rimskog carstva u III i IV veku, u kojoj su se, prema njenim saznanjima, efekti ekonomske krize najmanje ispoljili.

Kada je u pitanju arheozoologija, veliki doprinos u istraživanju šireg prostora rimske provincije Panonije dao je S. Bökönyi svojim brojnim monografijama i naučnim člancima, znatno doprinoseći boljem upoznavanju celokupnog rimskog faunističkog materijala i u tom kontekstu i razvoju gajenja domaćih životinja na ovim prostorima. Među njima izdvojili bismo monografije: *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapest 1974, kao i *Animal husbandry and hunting in Tác-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia*, Budapest 1984. U ovom radu autor je na velikom uzorku faunističkog materijala (oko 50000 identifikovanih primeraka) pokazao širenje i uticaj rimskog načina gajenja i pojavu novih rasa domaćih životinja.

U našoj arheološkoj nauci, nešto veće interesovanje za pitanje rimske agrikulture nalazimo u arheološkim istraživanjima Vojvodine. U poslednje četiri decenije publikovano je više naučnih i stručnih radova koji su imali za temu arheološki materijal iz vikusa, pagusa, vila rustika. Pored arhitektonskih ostataka stambenih i ekonomskih objekata, velika pažnja posvećena je i obradi pokretnog arheološkog materijala. U ovom periodu, najveći doprinos arheologiji u analizi dostupnog materijala koji se odnosi na različite vidove rimske agrikulture u jugositočnom delu provincije Panonije dale su Olga Brukner i Velika Dautova-Ruševljan u svojim brojnim nučnim radovima publikovanim u različitim zbornicima i naučnim časopisima. Detaljan prikaz arhitekture i pokretnog materijala sa lokaliteta Dumbovo na severnim padinama Fruške Gore dala je O. Brukner u članku: *Vicus и villa rustica у пограничној зони лимеса између Cusum-a и Bononia-e, Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-*

VII, Нови Сад 1976, 19-43. Rezultate višegodišnjih istraživanja na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca V. Dautova-Ruševljan je prikazala u nekoliko navrata u različitim domaćim časopisima: Vila rustica на локалитету Врањ у Хртковцима, *РМВ* 41-42, Нови Сад 1999-2000, 15-28; Систематско-заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 239-249.

Preglednija slika o arheološkim nalazištima u Sremu dobijena je prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi savremenog autoputa Beograd-Šid koja su vršena u periodu od 1973. do 1987. godine. Rezultate ovih zaštitnih iskopavanja objavila je O. Brukner u članku: Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 137-174. Iako je odnos između istraživanih i rekognosciranih lokaliteta nepovoljan, ipak možemo da konstatujemo da su sva evidentirana nalazišta u velikoj meri promenila arheološku kartu Srema.

Kada je u pitanju centralni deo Srbije, južno od Save i Dunava, rezultati istraživanja materijalne kulture rimskih ruralnih naselja i drugih objekata ekonomskog karaktera su nešto skromniji. Rekognosciranjem, slučajnim nalazima, registrovan je veći broj rimskih vila rustika, ali je samo mali broj sondažno ili sistematski ispitan. Do sada su najbolje istražene oblasti Маčве и Подриња, где је регистровано око 160 vila rustika, međutim, samo nekoliko je arheološki ispitan. Rezultate ovih obimnih rekognosciranja prezentovao je naučnoj javnosti jedan od istraživača M. Vasić: Маčва и Подриње у римско доба, *Гласник САД* 2, Београд 1985, 124-141).

U oblasti Podrinja i zapadne Srbije istraživane su vile u Вишесави код Вајине Ваште: Ј. Бућић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави код Бајине Баште, *Ужички зборник* 15, Титово Ужице 1986, 23-42, Вакионици код Рожеге: Ј. Бућић, П. Петровић, Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге, *Ужички зборник* 13, Титово Ужице 1984, 5-22, неколико vila u околини Ђаčka: М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, *Богородица Градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка 1992, Чачак 1993, 9-17.

U centralnoj i istočnoj Srbiji registrovane su vile u Poskuricama kod Kragujevca: Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар* XV-XVI, Београд 1966, 253-256, u Gamzigradu kod Zajčara pre podizanja carske palate: С. Петковић, The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana, *Starinar* LXI, Београд 2011, 171-190, u Krivelju kod Bora: М. Јевтић, Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта Старо Гробље у Кривељу код Бора, *Зборник НМ XVI/1*, Београд 1996, 129-142. Више података о vilama rustikama на територији античког Naisusa имамо у књизи Р. Petrovića: *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.

Нешто боља ситуација је једино са проучавањем пољопривредног оруђа захваљујући, пре свега раду I. Поповић, која је studiosно и ситематично обрадила целокупно оруђе од гвожђа, укључујући и пољопривредне алатке на простору српског Поднавља и Поморавља: *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.

Значајно питање у ширем контексту пољоприврдене производње јесте проблем транспорта и трговине и снабдевања пољопривредним производима. Pregledom amfora из поднавског дела Горње Меције, који је урадила Lj. Bjelajac ућинjen је покушaj реконструкције импорта прехранбених производа на том делу дунавског лimesa: *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Београд 1996.

Питањем снабдевања и складиштења пољопривредних производа намењеним у првом реду римској војсци стационираној дуз дунавског лimesa најподробније се бавио Р. Petrović: О снабдевању римских трупа на Ђердапском лимесу, *Старинар* XXXI (1980), Београд 1981, 53-63; Сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, *Старинар* XXXIII-XXXIV(1982-1983), Београд 1984, 285-291.

Poslednjih godina велики doprinos болјем upoznavanju rimske ratarske i stočarske производње svakako су noviji rezultati arheobotaničkih i arheozooloških истраживања. U том smislu vrlo су значајни rezultati истраживања са nekolicine lokaliteta у Србији које су урадили: S. Bökönyi, V. Dimitrijević i S. Blažić у анализи faunističkog materijala (Dumovo код Beočina, lokaliteti на trasi autoputa кроз Srem, Hrtkovci, Gamzigrad) i A. Medović који је obradio arheobotanički materijal са античких lokaliteta у Vojvodini i centralnoj Србији (Hrtkovci, Gamzigrad). Treba

reći da su arheobotanika i arheozoologija nučne discipline koje su na žalost u našoj zemlji tek u začetku. U tom smislu su istraživanja preduzeta od strane pomenutih autora izuzetno važna za detaljnije sagledavanje razvoja poljoprivrednih, odnosno ratarskih i stočarskih aktivnosti ove oblasti, ali i šire, ukupnog privrednog razvoja koji je sa sobom donela romanizacija balkanskog prostora.

Treba pomenuti i nepublikovanu doktorsku tezu J. Živanović u kojoj je obrađena tema žitarica u provinciji Gornjoj Meziji (J. Živanović, *Proizvodnja, uvoz i distribucija žitarica u rimskom periodu na tlu provincije Gornje Mezije*).

Na kraju ove uvodne reči možemo reći da istraživanje materijalne kulture vikusa, pagusa, vila rustika i drugih ekonomskih objekata u okviru poljoprivrednih aktivnosti, snabdevanje i transport poljoprivrednim proizvodima, upoznavnje flore i faune, stvara mogućnost za bolje upoznavanje sveukupne poljoprivredne delatnosti na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije. U tom smislu ovaj rad treba shvatiti kao jedan od načina iščitavanja postojeće arheološke građe, odnosno kao jedan novi doprinos boljem upoznavanju i razumevanju rimskog ekonomskog razvoja i poljoprivredne delatnosti kao fundamenta tog razvoja. Uzimajući u obzir sve dosadašnje rezultate istraživanja, smatramo da je pručavanje rimske agrikulture na istraživanom području u začetku i da tek u narednom periodu treba da dobije svoj puni zamah. Nadamo se da će ovaj rad konstruktivnije doprineti tim nastojanjima.

II

GEOGRAFSKI POLOŽAJ, GEOMORFOLOŠKE, PEDOLOŠKE, HIDROLOŠKE I KLIMATSKE KARATERISTIKE I NJIHOV ZNAČAJ ZA POLJOPRIVREDU U RIMSKOM PERIODU

Geografske regije i geomorfološke karakteristike

Oblast Panonije i centralni delovi Srbije, sastavni su delovi jednog šireg geografskog prostora koji možemo označiti kao srednje i donje Podunavlje i centralnobalkanski region.¹ Ova oblast je vekovima u prošlosti bila povezana tokovima Dunava i Save sa srednjom Evropom i Italijom na zapadu i istočnim krajevima Balkana sve do Crnog mora, na istoku, dok je dolinama Morave, Nišave i Vardara bila u stalnom kontaktu sa mediteranskim svetom.

Severna regija

Glavnu prirodnu karakteristiku Vojvodine čine velike ravničarske reke Dunav, Sava i Tisa. Na toku Dunava do Novog Sada javljaju se mnogobrojne ade i sprudovi. Od ušća Tise do ušća Save Dunav slabo meandrira i nema ostrva ni plićaka. Tek od ušća Save, nizvodno na banatskoj obali ponovo se stvaraju ade, sprudovi, rukavci i velika ostrva.² Sve tri reke kao izrazito ravničarske imale su veliki značaj za naseljavanje ovog prostora od praistorijskih vremena, tokom

¹ Prostorni okvir istraživanja u ovoj disertaciji obuhvata rimske provincije koje su bile formirane na teritoriji današnje Vojvodine i centralne Srbije. To je teritorija nekadašnjih provincija: jugoistočni deo Donje Panonije, centralni deo Gornje Mezije, i istočni deo Dalmacije.

² B. Milojević, Panonski Dunav na teritoriji Jugoslavije, *Zbornik za prirodne nauke* 18, Beograd 1960, 6-9.

rimskog perioda, pa sve do danas.³ Kao posebna geografska celina na teritoriji Vojvodine izdvaja se oblast Fruške Gore u Sremu i Vršačke planine u Banatu koje su imale graničnu funkciju. Na njihovim obroncima zabeleženi su brojni tragovi života iz rimskog perioda. Naročito je bio veliki značaj Fruške gore koja je predstavljala na izvestan način prirodni bedem prema bačkim ravnicama.

Oblast Srema

Teritorija Srema po površini zauzima najmanji, ali posebno značajan deo. Severnu i istočnu granicu prema Bačkoj i Banatu čini reka Dunav, a na jugu je ograničen rekom Savom. Geomorfološki Srem čine: Fruška gora, fruškogorska lesna zaravan, bežanijska kosa i sremska lesna terasa. Hidrografiju Srema osim velikih reka Dunava i Save čine i rečica Bosut i veliki broj fruškogorskih potoka.⁴

Terenska istraživanja i rekognosciranja sprovedena poslednjih decenija na teritoriji Srema,⁵ ukazuju na činjenicu da je na ovoj teritoriji tokom antičkog perioda prvenstvena pažnja bila poklanjana zemljoradnji, što je i sasvim razumljivo obzirom na prirodne karakteristike tla i povoljne hidrološke i klimatske uslove.⁶ Osim toga, dobro izgrađena mreža puteva je pospešivala robnu razmenu sa ostalim delovima Carstva, jačajući istovremeno zanatsku proizvodnju u ovim oblastima.⁷ O tome govori čitav niz kasnoantičkih poljoprivrednih imanja tipa vila rustika registrovanim na čitavoj teritoriji Srema.

Kao posebnu geografsku celinu u okviru teritorije Srema treba izdvojiti Frušku goru (*Alma Mons*) kao svojevrсно zaleđe Dunavskog limesa, preko koga su vodile saobraćajne veze do najvećeg urbanog centra na donjem toku Save – Sirmijuma. Izolovana od glavnog puta, koji vodi duž Save, premda u blizini, Fruška gora je ostala po strani i od interesovanja antičkih pisaca. Kao *Alma mons* pominje se u III veku gde se navodi da je rimski imperator Prob uticao na razvoj

³ П. Вујевић, Геополитички и физичко-географски приказ Војводине у: *Војводина од најстаријих времена до велике сеобе* I, Д. Ј. Поповић (ур.), Нови Сад 1939, 1-29.

⁴ В. Bukurov, *Ваčka, Banat i Srem*, Novi Sad 1978, 106.

⁵ O rezultatima arheoloških rekognosciranja i terenskih istraživanja na teritoriji Srema videti u poglavlju o istorijatu istraživanja.

⁶ U daljem delu teksta biće više reči o pedološkim, hdrografskim i klimatskim karakteristikama geografskih regija o kojima raspravljamo u radu.

⁷ Nešto opširnije o putnoj mreži u Sremu u antičkom periodu cf. D. Popović, Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja, u: *Putevi i komunikacije u antici, Materijali XVII*, Beograd 1980, 101-107; П. Милошевић, О траси пута Sirmium – Fossis i Sirmium – Bononia, *Старинар XXXIX*, 1989, 117-123.

poljoprivrede u ovoj oblasti, isušujući močvare, odnosno navodnjavajući zemlju gde je to potrebno, podstičući i sađenje vinove loze na Fruškoj Gori.⁸ Obzirom na prirodne odlike, jasno je da je ova oblast snabdevala robom, pre svega poljoprivrednim proizvodima Sirmijum, ali i rimska utvrđenja na Dunavu.

Oblast Bačke

Severno od Srema prostire se oblast Bačke, omeđena Dunavom na zapadu i jugu, Tisom na istoku. U geomorfološkom pogledu Bačku sačinjavaju Titelski breg, Telečka lesna zaravan, Subotička peščara, kao i aluvijalne ravni Dunava i Tise. One su u prošlosti bile pune ada i rukavaca.⁹ Oblast Bačke je u antičko vreme bila stecište brojnih nomadskih plemena koja su ugrožavala granicu provincije Panonije. Ona nikada nije bila pod potpunom rimskom upravom i Rimljani su je označavali kao *Barbaricum*.

Oblast Banata

Banat u geografskom smislu čini deo Panonske ravnice između Tise na zapadu, Dunava na jugu i sliva reka Moriša, Tamiša i Černe na istoku. Srpski deo Banata sačinjavaju nekoliko geomorfoloških celina: Vršačke planine, južnobanatska lesna zaravan, banatski pesak, banatska lesna terasa, istočna banatska depresija i aluvijalne ravni rečnih tokova.¹⁰ U prošlosti teritoriju Banata činile su uglavnom pustare, pesak i močvarni ritovi. Na levoj obali Dunava prostor između Tise i Dunava bio je naseljen varvarskim plemenima, uglavnom sarmatskog porekla.

Nešto više o prirodnim karakteristikama teritorije Banata saznajemo iz kratkog opisa ušća Tise u Dunav, koji nam je ostavio Amijan Marcellin: „...A kroz ove zemlje probija se Tisa i krivudavim tokom uliva se u Dunav. Dok je sama, ona teče slobodnije i lagano oplakuje duge i široke prostore. Blizu ušća sužava ih u tesnac i koritom Dunava brani stanovnike od upada Rimljana, a od varvarskih upada štiti ih preprekom koju predstavlja ona sama. Ovde je tle većinom vlažno i

⁸ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes, Beograd 1968, 139, sa nav. izvorima; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, London 1974, 272, 298-299, nap. 6-8.

⁹ П. Вујевић, *op. cit.*

¹⁰ В. Вукуров, *op. cit.*, 68.

*natopljeno, zbog reka koje nadolaze; močvarno je i pokriveno vrbama, pa je stoga neprohodno, osim onima koji dobro poznaju teren. Pored toga, u blizini ušća Tise, nalazi se ada oko koje teče moćnija od dveju reka i odvaja je od kopna.*¹¹

Centralnobalkanska regija

Oblast južno od reke Save i Dunava, čini deo prostora koji možemo označiti kao centralnobalkanskom regijom. Geografski posmatrano Balkansko poluostrvo zahvata krajnji jugoistok Evrope. U geomorfološkom pogledu u njemu dominira planinsko područje ispresecano rečnim tokovima. Ova oblast obiluje kotlinama i plodnim župama, koje su zatvorene planinama i klisurama. Plodne doline su uglavnom prostiru duž rečnih tokova. Sve ove geomorfološke osobine reljefa, pedološki sastav tla, hidrološke osobenosti, rudno i mineralno bogatstvo, klimatske karakteristike, biljni i životinjski svet, svakako da su imali uticaja na oblike privrednih aktivnosti, kao i na način života stanovništva.¹² Teško je izneti u ovom kratkom osvrtu sve razlike koje postoje u pojedinim delovima Balkanskog poluostrva. One su uzrokovane, s jedne strane prirodnim uslovima, a s druge stepenom razvoja pojedinih oblasti i uticaja različitih civilizacijskih faktora.

Oblast Mačve i Podrinja

Teritorija Mačve i Podrinja predstavlja geografsku celinu koju sa severa ograničava reka Sava, sa istoka Kolubara, sa zapada i jugozapada reka Drina, tako da se ovakvim svojim položajem izdvaja u zasebnu geografsku regiju. Reljef je bitno uticao na razvoj ovog područja deleći ga na dve celine: plodna polja u Mačvi i Tamnavi i brdsko-planinski deo na jugu determinišući na taj način i oblike proizvodnje koji su se ovde razvijali.

U rimskom periodu granice triju provincija su se sučeljemale upravo na ovom prostoru: Donja Panonije, Dalmacije i Gornje Mezije. Prema najnovijim

¹¹ А. Марцелин, *Историја*, (A. Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*), (превод М. Милин), Београд 1998, 140, 4.

¹² О геografsким карактеристикама Балканског полуострва и утицају ових природних фактора на облике привредних делатности, cf. Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд, 1922.

istaživanjima, jugoistočna granica Panonije obuhvatala je ne samo Mačvu, već i oblast do Kolubare i Tamnave.¹³ Mačva je u rimsko doba kao i danas bila intenzivan poljoprivredni region. Prema rezultatima arheoloških iskopavanja i rekognosciranja u čitavom posavsko tamnavskom regionu bile su podignute brojne vile rustike, naročito u kasnoantičkom periodu.¹⁴

Severni deo Balkanskog poluostrava se približno poklapa sa teritorijom nekadašnje rimske provincije Gornje Mezije (*Moesia Superior*). Područje u slivu Velike Morave zajedno sa beogradskom mikroregijom, mikroregijom Braničeva i Stiga i zapadnom Srbijom predstavljaju peripanonsku regiju. Ona je različita od regije istočne Srbije u kojima dominiraju zaravni i doline nad kojima se izdižu tzv. ostrvske planine.¹⁵

Oblast Stiga i Braničeva

Važno agrarno područje Stiga i Braničeva, kao delovi južnog oboda Panonskog basena, imaju umereno kontinentalnu klimu koja je pod uticajem stepsko-kontinentalne klime Banata i subalpske klime karpatske Srbije. Osobnost ovog prostora predstavljaju manje peščare i les koji su nastali nanosima koje donosi košava.¹⁶

U antičkom periodu, ova oblast je imala jako dobru komunikaciju sa Singidunumom sa jedne strane i Pomoravljem sa druge. Glavni grad provincije Gornje Mezije bio je *Viminacium* koji se nalazio u plodnoj dolini na ušću Mlave u Dunav. Ager antičkog grada Viminacijuma takođe se nalazio na plodnom tlu, što je uslovalo intenzivnu naseljenost ovog područja u antičkom periodu. U prilog tome govore i nedavna rekognosciranja trase antičkog puta Viminacijum-Lederata, koji sve do sada, osim što je predstavljen na Tabuli (*Tabula Peutingerina*),¹⁷ nije bio tačno arheološki ubiciran. Prilikom rekognosciranja teritorije od Viminacijuma do Rama, evidentirano je tridesetak lokaliteta koji su

¹³ S. Dušanić, Bassianae and its territory, *Arch. Jug.* VIII, 1967, 70; O novijim istraživanjima koja se odnose na grancu između provincija Panonije Sekunde i Prve Mezije nešto više podataka dala je I. Popović, Notes topographiques sur la region limitrophe entre la Pannonie Seconde et la Mésie Première, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 137-142.

¹⁴ М. Васић, Мацва и Подриње у римско доба, *Гласник САД* 2, Београд 1985, 124-141.

¹⁵ Ј. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1970, *passim*.

¹⁶ *Ibid.*, 240-241.

¹⁷ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Београд 1968, 98, nap. 2.

uglavnom nalazišta koncentrična sa desne strane puta.¹⁸ Dolina Dunavca je bila često plavljena i time pretvarana u plodne oranice, stvarajući tako pogodne uslove za život, što je uslovalo i gustu naseljenost ovog područja. Blizina velikog centra Viminacijuma, ali i dobre komunikacione veze sa ostalim gradskim centrima i sistemom fortifikacija na dunavskom limesu omogućavale su kontinuiran tranzit robe i sigurna tržišta. Nalazi sa teritorije Viminacijuma ukazuju na intenzivnu trgovinu sa drugim delovima Carstva, prvenstveno sa Istokom. Najplodnije površine nalazile su se sa desne strane puta, tako da se postojanje većih poljskih imanja, ali i rezidencijalnih objekata imućnijih stanovnika Viminacijuma može očekivati upravo na ovom delu agera grada. Najverovatnije da je ovaj potez bio mesto intenzivne ne samo poljoprivredne odnosno ratarske proizvodnje, već i stočarstva, lova i ribolova.¹⁹ Osnivanje velikih imanja van grada vezano je za period ekonomskog prosperiteta, u II i prvoj polovini III veka, kada je većina stanovnika šire gradske teritorije živela i radila na njima.²⁰ Ova izuzetno povoljna mikrocelina predstavljala je idealno mesto za poljoprivredna imanja tipa *villa rustica* sa ekonomskim zgradama i manufakturnim radionicama potrebnim na jednom takvom imanju, pa do luksuznih rezidencijalnih objekata, letnjikovaca i luksuznih vila koje su bile u vlasništvu viših socijalnih slojeva rimskog društva. Sudeći po obimu viminacijumskog agera većina stanovništva poticala je iz ruralnog područja, dok je grad predstavljao politički, ekonomski i verski centar šire gradske teritorije.

Oblast Šumadije

Centralna oblast provincije Gornja Mezija delimično se poklapa sa teritorijom današnje Šumadije koja se sastoji od tzv. niske Šumadije na severu i visoke Šumadije na jugu.²¹ Ovo područje dopire na severu do Beograda, a južni krajevi se graniče sa Zapadnim Pomoravljem. Šumadijsko područje ima umereno-kontinentalnu klimu, sa vetrovima koji duvaju iz svih pravaca. Reke u ovoj regiji

¹⁸ Д. Спасић-Ђурић, Д. Јацановић, Траса пута Виминацијум-Ледерата, резултати микрорекогносцирања у 2003-2004. години, *Viminacium* 15, Пожаревац 2007, 123-165. Рекогносцирана територија од Виминацијума до Рама износила је 15 км у дужини и 2 км у ширини. Од истоčne капије логора у Виминацијуму до Ледерате, остаци пута су делимично праћени *in situ*.

¹⁹ *Ibid.*, 142.

²⁰ *Ibid.*, 142-143.

²¹ Ј. Ђ. Марковић, *op.cit.*, 194-204.

su brojne, ali sa kratkim tokovima koji otiču u velike reke Kolubaru, Savu i Veliku Moravu. Guste šume, po kojima je Šumadija dobila ime, pominju se još u antičkim izvorima. Tako Prisk govori o gustim šumama severno od Naisusa.²² Ove nekada bujne šume danas su znatno raskrčene. Plodno, brežuljkasto tlo Šumadije pogodno je za bavljenjem ratarsko-voćarskom proizvodnjom, ali i za stočarsku proizvodnju. Ova oblast obiluje i rudnim bogatstvima (Avala, Kosmaj, Rudnik) koje je bilo eksploatisano u vreme rimske uprave.

Na prostoru Šumadije konstatovani su brojni arheološki lokaliteti iz antičkog perioda, ali nedostaju sistematska istraživanja koja bi pružila više podataka o veličini i značaju nalazišta koja su do sada registrovana. Osim rudnih bogatstava, ova oblast geomorfološkim uslovima i pogodnom klimom pružala je dobre uslove za različite poljoprivredne aktivnosti.

Okolina antičkog Singidunuma pružala je dobre mogućnosti za bavljenje poljoprivredom, tako da se gradsko stanovništvo snabdevalo poljoprivrednim proizvodima najverovatnije iz svoje okoline. O tome govori i nalazi poljoprivrednog oruđa konstatovani na Beogradskoj tvrđavi.²³ Zemljoradnja je prema sačuvanom oruđu imala važno mesto u aktivnosti stanovnika Donjeg grada današnje Beogradske tvrđave. Statističke analize otkrivenog alata sa prostora Donjeg grada pokazuju najveću zastupljenost poljoprivrednog alata (23,08%) i alata za obradu drveta (30,77%) u slojevima od III do VII veka.²⁴ Visok procenat zastupljenosti poljoprivrednih alatki ukazuje na značaj obrade zemlje koja je pored rudarstva predstavljala primarnu privrednu aktivnost tokom perioda rimske dominacije na teritoriji Centralnog Balkana. U prilog ovim materijalnim dokazima idu i podaci iz pisanih izvora, iz nešto mlađeg perioda, koji nam je ostavio Teofilakt Simokata, prema kome je stanovništvo Singidunuma tokom avarske opsade 584. godine, bilo zauzeto radovima u polju, tako da su bedemi grada ostali bez branilaca.²⁵

Zahvaljujući pogodnim prirodnim uslovima, treba očekivati potvrde poljoprivrednih aktivnosti i u rudnim oblastima Avale i Kosmaja. Podaci dobijeni

²² Priskos, Frg. 8, 291, 23-26 у: *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Г. Острогорски, (ур.), Београд 1955.

²³ П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве*, Београд 2007, 12-29.

²⁴ *Idem.*, *op. cit.*, 108-109.

²⁵ Theoph. Sym. *Hist.* I 3-4, 46-47 у: *Византијски извори за историју народа Југославије* I.

prilikom rekognosciranja terena ukazuju na postojanje vila ili drugih poljoprivrednih objekata u ovoj oblasti.²⁶ Tako na jugozapadnim padinama Kosmaja, prema reci Turiji nailazi se na tragove poljoprivrednih objekata, ali budući da nije bilo sistematskih istraživanja ne može se ništa bliže reći o eventualnom postojanju rimskog poljoprivrednog imanja, niti o funkciji otkrivenih objekata u njegovom sklopu. Ovaj građevinski kompleks je sličanog karaktera kao ruralne naseobine evidentirane u selu Sokolova,²⁷ Stepojevцу,²⁸ Kolubarskom Leskovcu.²⁹

Oblast zapadnog Pomoravlja

Zapadno Pomoravlje je najjužniji kraj peripanonske Srbije. U pitanju je dolinska regija sa planinama koje se pružaju po njenom obodu. Klima je i ovde umereno-kontinentalna sa uticajima subalpske klime Starog Vlaha, što prouzrokuje osetne mikroklimatske razlike.³⁰ Glavna reka ovog područja je Zapadna Morava, sa pritokama Gružom i Ibrom. Naseljenost ovog prostora u antičkom periodu bila je velika o čemu svedoče i brojni arheološki nalazi iz ove oblasti.³¹ Pored prirodnih bogatstava, tome je svakako doprinela i mogućnost dobre komunikacije dolinom Zapadne Morave. Pretpostavlja se da je ovaj put u rimskom periodu išao levom obalom Zapadne Morave i da se kod današnjeg Čićevca spajao sa glavnom balkanskom saobraćajnicom.³² Današnje Kraljevo leži na ključnoj poziciji u dolini, na mestu gde se Ibar uliva u Zapadnu Moravu i svojom dolinom neposredno ulazi u oblast ibarskih argentarija, čije je upravno središte bilo u *Municipium Dardanorum*.³³ Plodna dolina Zapadne Morave, sa

²⁶ П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја, *Гласник САД* 8, Београд 1992, 135-143.

²⁷ З. Симић, Локалитет Катића њиве, село Соколова, Лазаревац – римско насеље, (вила?), *АР* 23, Београд 1982, 88-90.

²⁸ З. Симић, Локалитет Баташина, насеље Степојевац, римска вила, *АР* 23, Београд 1982, 90-93.

²⁹ М. Љубинковић, Љ. Поповић, Ћетениште, Колубарски Leskovac, античка грађевина и гробље из средњег века, *АР* 6, Београд 1964, 122-124.

³⁰ Ј. Ђ. Марковић, *op.cit.*, 217-220.

³¹ Т. Михаиловић, Антички локалитети у околини Краљева, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд 2001, 223-237.

³² Д. Рашковић, Н. Ђокић, Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник САД* 13, Београд 1997, 135-146.

³³ Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, (Dissertationes et monographie X), Priština-Beograd 1970.

nižim rečnim terasama koje reka često plavi i višim, pogodnim za naseljavanje, uključujući i padine planina, izuzetno je pogodna za organizovanje poljoprivrednih imanja (*villae rusticae*). Ova važna komunikacija morala je biti deo urbanizovanog dela provincije, na šta posebno ukazuje dugotrajno korišćenje termalnih izvora u Vrnjačkoj Banji (*Aquae Orcinae*).³⁴

Intenzivna rekognosciranja antičkih lokaliteta i komunikacija sprovedena su od strane Narodnog muzeja u Kruševcu, na području Mojsinjskih i Poslonskih planina.³⁵ Ovakav geografski položaj prostora logično je uslovio izgradnju razvijene putne mreže, dok su prirodne pogodnosti koje za život donosi plodno Pomoravlje, bili razlog velike naseljenosti ove oblasti o čemu svedoči brojnost arheoloških nalazišta. Prilikom rekognosciranja, nailazilo se na veće količine građevinskog šuta što ukazuje na postojanje objekata od čvrste konstrukcije duž rečne terase, na platoima pogodnim za poljoprivrednu delatnost. Nesumnjivo da je u pitanju oblast sa razvijenom poljoprivrednom proizvodnjom o čemu govori sačuvani arheološki materijal na osnovu kojeg se može zaključiti da su u pitanju ostaci vila rustika kakve su konstatovane i u drugim regijama sa sličnim prirodnim karakteristikama u okviru provincije Gornja Mezija.

Oblast istočne Srbije

Istočni deo današnje Srbije je planinsko kotlinska regija koju čini severni karpatski i južni balkanski deo sa mnoštvom kotlina i dolina iznad kojih se uzdižu niže i srednje visoke planine.³⁶ Ovaj predeo se prostire između Đerdapske klisure na severu, srpsko-bugarske granice na istoku i makedonske granice na jugu. Klimatski ovo podneblje je veoma složeno zbog uticaja umereno-kontinentalne, stepsko-kontinentalne i kontinentalne klime sa velikim mikroklimatskim razlikama, velikim razlikama u količini padavina, njihovim nepovoljnim rasporedom tokom godine, kao i jakim i oštrim vetrovima.³⁷ Istočna Srbija spada u delove naše zemlje sa najmanjom oblačnošću. Najmanja oblačnost u Timočkoj

³⁴ Т. Михаиловић, *op. cit.*, 227.

³⁵ Д. Рашковић, Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Мојињских и Послонских планина, *Гласник САД* 14, Београд 1997, 171-195; Д. Рашковић, Н. Берић, Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник САД* 18, Београд 2002, 137-158.

³⁶ Ј. Ђ. Марковић, *op. cit.*, 262-263.

³⁷ *Ibid.*, 260.

krajini je u avgustu, a najveća u novembru. Sve ovo su karakteristike kontinentalne klime. Veliko šumsko bogatstvo kojim je Timočka krajina nekada obilovala počelo je naglo da se smanjuje po oslobodjenju od Turaka, 1833. godine.³⁸ Na početku se smanjivala površina pod šumama, da bi kasnije selektivnom sečom pojedinih vrsta drveća bila izmenjena i struktura ostatka šuma. Ovaj proces je nesporno bio prisutan na čitavoj teritoriji Srbije tokom XIX veka, nakon oslobađanja od turske vlasti.³⁹ U antičkom periodu, rudarstvo je bilo jedno od najvažnijih privrednih aktivnosti ove regije, ali nema sumnje da je stočarstvo takođe predstavljalo važnu delatnost imajući u vidu prirodne odlike ovog kraja koju karakterišu bujni pašnjaci.

Arheološka istraživanja i rekognosciranja u dolini Timoka pokazuju da je ova oblast u antičkom periodu bila naseljena, mahom uz rudnike i u blizini vojnih utvrđenja. Najstariji i najznačajniji tragovi prisustva Rimljana u ovoj oblasti zabeleženi su u Ravni kod Knjaževca, *Timacum Minus*, logoru kohorte *I Thracum Syriaca*, gde su poslednjih godina sprovedena kontinuirana sistematska arheološka iskopavanja.⁴⁰ Sistematska arheološka istraživanja sprovode se već decenijama i u okviru carskog kompleksa *Felix Romuliana* koja su pokazala da je u Gamzigradu postojalo rimsko naselje u vremenu pre izgradnje Galerijeve palate.⁴¹ Ovo poljoprivredno dobro sa delimično otkrivenom vilom rustikom datuje se u vreme II-III veka.

Oblast jugozapadne Srbije

Jugozapadni, ibarsko-kopaonički deo Srbije obuhvata dolinu Ibra nizvodno od Kosovske Mitrovice i zapadne padine Kopaonika. Geomorfološki dolina Ibra leži u prelaznoj zoni između istočnih Dinarida i rodopske mase Južnog Pomoravlja. Kopaonik je jedan od najvećih planinskih masiva Srbije, između

³⁸ I. Mihajlović, *Šumarstvo Timočke krajine od 1833. do 1979. godine*, Zaječar 1982.

³⁹ J. Цвијић, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁰ P. Petrović, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2, Beograd 1995, 19-59; П. Петровић, Римљани на Тимоку у: *Археологија источне Србије*, М. Лазић (ур.) Београд 1997, 115-131.

⁴¹ Д. Срејовић, Римско пољско имање, у: *Гамзиград, касноантички царски дворац*, каталог изложбе каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 21-23; С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, И. Поповић (ур.), Београд 2010, 33-42; *Idem.*, *The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana*, *Starinar* LXI, Beograd 2011, 171-190.

većih rečnih tokova Jošanice, Ibra, Sitnice i Rasine. U dolini Ibra vlada umereno-kontinentalna klima, a na najvišim vrhovima Kopaonika je subalpska planinska klima.⁴² Danas područje Kopaonika privredno karakterišu rudarstvo i planinsko stočarstvo, a veruje se da je privredna aktivnost u antičkom periodu imala sličan karakter, dok je u dolini Ibra bilo uslova i za razvoj ratarstva i voćarstva, tako da je ova oblast zbog povoljnijih klimatskih uslova bila intenzivnije naseljena.

U dolini Ibra, u blizini sela Sočanice, severno od Kosovske Mitrovice, razvio se jedan od značajnih rudarskih centara Gornje Mezije, *Municipium Dardanorum*, koji je bio aktivan u periodu od II do IV veka.⁴³ Prostrana rudarska oblast, bogata rudama olova, srebra i zlata nalazi se u okolini ovog naselja. Iako osnivanje i razvoj naselja u ovom delu provincije najvećim delom duguju postojanju rudnih bogatstava, ova oblast je posedovala i poljoprivredna zemljišta i nema sumnje da su imanja tipa vile rustike bila podizana i u ovoj oblasti.⁴⁴

Oblast jugoistočne Srbije

Jugoistočna oblast današnje Srbije, rodopska Srbija u geomorfološkom smislu predstavlja planinsko-kotlinsku oblast. Najvećim delom, to je region oko sliva Južne Morave, pripada Rodopima sa starim gromadnim planinama i većim kotlinama. Klimatske razlike na ovom području su velike, od umereno-kontinentalne do subalpske klime sa velikim mikroklimatskim razlikama.⁴⁵

Povoljan geografski položaj većeg dela ove regije usloveli su da se najznačajnije balkanske transverzalne saobraćajnice susreću u ovoj oblasti. One su bile od prvorazrednog značaja za sva glavana istorijska i kulturna kretanja. Dolina Južne Morave je privredno najrazvijeniji deo ove regije čija je nastanjenost bila veća u odnosu na druga područja. Najveći antički grad ove oblasti bio je *Naissus*, smešten na važnoj raskrsnici najvažnijih balkanskih komunikacija koje su povezivale podunavske gradove sa južnim delovima Gornje Mezije, ali šire uzeto zapadne delove Carstva sa Malom Azijom i oblast Podunavlja sa Jadranskim i Jonskim morem. Poljoprivreda je zauzimala važno mesto kod stanovnika antičkog

⁴² J. Ђ. Марковић, *op.cit.*, 432-438.

⁴³ E. Čerškov, *op. cit.*

⁴⁴ *Idem.*, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969.

⁴⁵ J. Ђ. Марковић, *op.cit.*, 298-304.

Naisusa. Prostrana i plodna niška kotlina, ispresecana dolinama Južne Morave i Nišave pružala je dobre uslove za razvoj raznih vidova poljoprivrednih aktivnosti. O tome govore ostaci poljoprivrednih imanja u okolini grada na Viniku, Gorici.⁴⁶ O značaju ove oblasti govore i ostaci sačuvane vile u predgrađu Niša, Medijani, koja nije imala samo rezidencijalni karakter, već i važan ekonomski značaj za širu oblast.⁴⁷ Naseljavanje veterana u ovoj oblasti takođe je doprinelo razvoju poljoprivrede. Zahvaljujući važnim putnim pravcima, ali i povoljnim geografskim i klimatskim uslovima čitava ova oblast je bogata antičkim nasleđem, ostacima rimskih gradova i utvrđenja: *Hammeum* (Prokuplje), *Remesiana* (B. Palanka), *Turres* (Piroć) itd.

Kratak osvrt na pedološke i hidrološke karakteristike panonsko-balkanskog prostora

Oblast srednjeg, panonskog Podunavlja i centralne oblasti Balkanskog poluostrva možemo označiti kao prostor vrlo pogodan za život ljudi, imajući u vidu prirodne uslove i sve pogodnosti koje oni pružaju za aktivno bavljenje različitim privrednim delatnostima. Među značajnim prirodnim bogatstvima panonsko-balkanskog prostora treba pomenuti zemljišta pogodna za raznovrsnu poljoprivrednu delatnost, bogatstvo u vodama, rudno bogatstvo, šume, raznovrstan biljni i životinjski svet. Tome treba dodati razgranatu mrežu puteva koji su uglavnom pratili prirodne uslove za pravce pružanja koji su upućivali na razne strane, čineći da ovo područje bude dobro povezana celina. Ova činjenica je u znatnoj meri doprinela da oblasti srednjeg (panonskog) i donjeg Podunavlja i centralne oblasti Balkanskog poluostrva postanu središnje oblasti jednog šireg prostora, sa znatnom naseljenošću stanovništva još od praistorijskih vremena.

⁴⁶ Više o istoriji Niša i arheološkim nalazima iz grada i njegove okoline cf. П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.

⁴⁷ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994; П. Петровић, *Медијана. Античко насеље са вилама*, *Старинар* XLVII/1996, Београд 1997, 295-300.

Pedološke karakteristike

O zemljištu možemo govoriti sa različitih aspekata, imajući u vidu prostranstvo i razmeštaj zemljoradničkih i stočarskih površina, kvalitet zemljišta, i ostale prirodne pogodnosti koje uslovljavaju veće ili manje iskorišćavanje poljoprivrednih površina.⁴⁸ Različiti tipovi zemljišta uslovljavaju plodnost i produktivnost tla.

Najplodnijim zemljištem smatra se *crnica*, koja se nalazi u ravničarskim područjima Panonskog basena (srednjem Podunavlju, Potisju, Posavini). Ovim zemljoradničkim područjima, zbog sličnosti klimatskih i hidroloških uslova, treba priključiti i oblast Pomoravlja, kao i onih oko donjih tokova desnih pritoka Save (dolina Kolubare) i Stišku ravnicu (karta 1). Ovo su područja sa kontinentalnom i umereno-kontinentalnom klimom gde se pored crnice javljaju i drugi tipovi vrlo plodnih zemljišta (aluvijalna tla). Međutim, nalazeći se u ravnicama preko kojih su proticali veliki rečni tokovi, ova plodna zemljišta dosta su trpela štete od voda koje su plavila ne samo zemljište, već i zasejane kulture i naselja, naročito s proleća i jeseni. Kopenjem kanala, naročito u nižim jugoistočnim delovima Panonske nizije delimično je rešavan ovaj veliki problem ravničarskih predela. Upravo zbog ovakvih protivrečnih delovanja prirodnih uslova, naselja i obradive površine povlačili su se ka lesnim terasama i zaravnima. Na mnogim delovima Panonske nizije, posebno u aluvijanim ravnima duž reka bilo je velikih površina pod livadama i pašnjacima, dok su padine ostrvskih planina (Fruška gora, Vršачke planine) bile idealne za podizanje vinograda.⁴⁹

Kao što smo već pomenuli, *aluvijalna zemljišta* se javljaju duž rečnih tokova i ulaze u kategoriju plodnih zemljišta. Najširi pojas prostiranja ovog tipa zemljišta je oko većih ravničarskih reka: Dunava, Save, Tise, Morave itd. Ova zemljišta se sastoje od rečnih nanosa, mulja, peska, šljunka, nataloženih za vreme poplava.

⁴⁸ Sadržaj ovog poglavlja oslanja se na sledeće publikacije iz oblasti pedologije, tako da ona neće biti citirana u daljem delu teksta: A. Bensa, et al., *Pedologija*, Zagreb 2011; M. Ćirić, *Pedologija*, Sarajevo 1991.

⁴⁹ O počecima uzgajanja vinove loze na Fruškoj gori biće više reči u poglavlju o privrednim aktivnostima.

Smonica je naziv za zemljište crne boje, čiji proizvodni potencijal može biti veliki. Međutim, u sušnim periodima usevi na smonicama pate od nedostatka vode, dok su s druge strane, dugi, vlažni periodi nepovoljni zbog stvaranja anaerobnih uslova i mogućnosti pojačane erozije. Usled visokog sadržaja gline, smonice su u vlažnom stanju lepljive, a u suvom periodu predstavljaju tvrdu, ispucalu masu. Za zemljoradnju, smonica predstavlja vrstu zemljišta koja je obradiva u kratkom vremenskom intervalu. Smonice su rasprostranjene u nižim delovima Šumadije, u dolinama Timoka, Južne Morave, Toplice, Nišave, Zapadne Morave.

Gajnjača se smatra glinovitim zemljištem. Ovaj tip zemljišta ima crvenkastu boju ukoliko sadrži veći procenat gvožđa ili mrku, ukoliko ima više humusa. Gajnjače su manje plodne od smonica, ali su pogodne za poljoprivrednu proizvodnju naročito za ratarske kulture – pšenicu, ali i sve druge vrste žitarica. Najviše ih ima u pobrđu i u nižim planinskim predelima, kao i u kotlinama u slivu Velike i Južne Morave.

Podzolasto zemljište su zemljišta kojih ima u predelima sa većom količinom padavina, pa je ispiranje humusnih materija iz njih veće. Zato imaju pepeljastu boju i manje su plodna od crnica. Prirodna vegetacija na podzolima obično su šume. Podzolasta zemljišta su zastupljena u velikom delu Balkanskog poluostrva.

Crvenica (terra rosa) je tip zemljišta koji je mestimično rasprostranjen u Srbiji: Starovlaško-raška visija, Šumadija (Topola, Stragari), istočna Srbija. Ovaj tip zemljišta sadrži dosta oksida gvožđa koji mu daje crvenu boju. Crvenica je glinovito-peskovito zemljište, pogodno za gajenje vinove loze, duvana, voća itd. U višim vlažnijim krajevima, crvenica prelazi u podzole i gajnjače.

Imajući u vidu različite tipove zemljišta na teritoriji panonsko-balkanskog prostora, možemo reći da je ova regija u većem ili manjem obimu bila pogodna za zemljoradnju, u prvom redu ratarsku proizvodnju, zavisno od karakteristika samog zemljišta, ali i tehnologije obrade. U brdsko-planinskim područjima centralnog Balkana poljoprivreda je imala značaj za stanovništvo. Istina, tu je zemljoradnja u uslovima hladnije i vlažnije klime i lošijeg sastava zemljišta, imala slabije mogućnosti nego u Panoniji ili Pomoravlju. Obradive površine nalazile su se

uglavnom u većim dolinama planinskih reka, ili u kotlinama. Međutim, ova brdsko-planinska područja, obrasla planinskim travama, prizemnim planinskim plodovima, bila su izuzetno pogodna za razvoj stočarstva. Stočarski proizvodi (koža, sir, vuna) nisu služili samo u domaćoj radinosti, već su bili i predmet trgovine.

Hidrološke karakteristike

Veliko prirodno bogatsvo panonsko-balkanskog prostora činile su njegove vode: reke, jezera, lekovite termo-mineralne vode, izvori pijaće vode.

Reke su oduvek imale značajnu ulogu u ukupnom životu ljudi. Bogate kvalitetnim vrstama riba, one su omogućavale priobalnom stanovništvu bavljenje ribolovom. Posebene pogodnosti, pri tome, pružale su u Panonskoj niziji brojne, bare, ritovi, kanali, rukavci gde je riba polagala ikru i razmnožavala se. Isto tako, korito Dunava u Đerdapskoj klisuri služilo je u iste svrhe rečno-morskoj ribi, (moruni). Ne manji značaj za ribolov imale su i planinske reke u središnjim područjima Balkanskog poluostrava.

Značajne pogodnosti ovog prostora bile su i u tome što su mnoge reke bile plovne ili celim svojim tokom, ili jednim delom pri ušću. Mreža plovnih reka nalazila se uglavnom u Panonskoj niziji (Dunav, Sava, Drava, Tisa), Morava i donji tokovi jednog broja njihovih pritoka. Među plovnim rekama Dunav je imao posebni značaj tokom rimskog perioda, pa su se preduzimali obimni radovi da se olakša plovidba.⁵⁰ Svim ovim plovnim rekama tekao je i promet dobara – poljoprivrednih, rudarskih, građevinskih itd. Dunav kao vrlo važna reka kojom je išao rimski limes korišćen je i za plovidbu vojne rečne flotile, koja je nadgledala i štitila granicu.

Pored reka, centralni delovi Balkanskog poluostrva bogati su i manjim jezerima, međutim, ona su retko korišćena zbog svoje izolovanosti, udaljenosti od glavnih komunikacija i slabe naseljenosti područja u kojima su se nalazila.

Bogatstvo u termo-mineralnim vodama i izvorima pijaće vode karakteristični su posebno za centralno-balkanski prostor, možemo slobodno reći

⁵⁰ O plovidbi transportu Dunavom biće više reči u poglavlju o sanabdevanju i transportu.

kao retko gde u Evropi. Njih ima najviše po tektonskim rasedima duž oboda Panonskog basena, duž raseda u središnjem delu poluostrva. Mnogi takvi termomineralni izvori pretvarani su u banje, mesta posebno uređena za korišćenje voda u zdravstvene svrhe. Poznato je da su Rimljani imali svoje lečilište i oporavilište *Aquae Orcinae* na mestu današnje Vrnjačke Banje, u periodu od II do IV veka. Mnogi izvori pijaće vode, izgrađenim akveduktima dovodili su vodu do naselja.

Klima i klimatske varijacije u antičkom periodu

Početak prvog milenijuma klimatski uslovi u Evropi nisu bili isti kao danas. Klimatski optimum rimskog perioda dostignut je u I veku nove ere. Srednja godišnja temperatura u Evropi bila je viša od današnje za 1-1,5°C. Tada su Alpi bili zeleni, granica glečera nalazila se najmanje 300 m više nego danas.⁵¹ Međutim, od 300. godine, klima u srednjoj i južnoj Evropi se menja, postaje hladnija i suvlja.⁵² U Alpima glečeri se obnavljaju, a granica šume se spušta. Već 270. godine opaža se zahlađenje i sve suvlja klima u Italiji, Arabiji i srednjoj Aziji. Između 300. i 400. godine, periodi sa sušama usloveli su prekid trgovine na tzv. Putu svile. Istovremeni upadi Huna u Evropu, za koje se vezuje i početak Seobe naroda, moguće je da su inicirani klimatskim promenama, odnosno sasušanim pašnjacima u centralnoj Aziji. Ovaj period, poznat kao pesimum Seobe naroda i traje do VI veka. Nakon toga temperature su ponovo u porastu sve do srednjovekovnog optimuma (1000-1300. godine) kada temperature dosežu nivo rimskog optimuma (sl. 1).

Kako je period za koji se raspolaže meteorološkim podacima kratak, treba razmotriti istorijske podatke o pomeranju biljnih vrsta. Praćenjem istorije rastinja može se proveriti da li je bilo promena klime i kada. Kao dokaz tome govore podaci da su se još u ranom srednjem veku stanovnici Grenlada bavili stočarstvom

⁵¹ Ch. Schlüchter, U. Jörin, Alpen ohne Gletscher? Holz und Torffunde als Klimaindikatoren. *Die Alpen* 6, 2004, 34–47.

⁵² W. D. Blümel, Klimafluktuationen – Determinanten für die Kultur und siedlungsgeschichte, *Nova Acta Leopoldina NF* 94, 2006, 13–36.

i zemljoradnjom, a zahlađenje je započelo negde od XIII veka.⁵³ Međutim, ova promena srednje godišnje temperature na Zemlji nije praćena ravnomernom promenom u svim delovima planete. Pri globalnim varijacijama klime, promene su veće u predelima bližim polovima. Svaka veća promena klime u predelima sa većom geografskom širinom praćena je pomeranjem granice biljnih vrsta i povlačenjem životinja iz tih predela u područja sa toplijom klimom ili obratno.

Na osnovu paleobotaničkih istraživanja, klima u Sredozemlju bila je stabilna poslednjih nekoliko hiljada godina. Naime, južna granica gajenja vinove loze i severna granica gajenja maslina nisu se promenile od biblijskih vremena. Prema naučnim saznanjima, severna granica gajenja maslina u Italiji i danas je na istom mestu gde je bila u vreme antičkog perioda.⁵⁴

Iz podataka o globalnim varijacijama klime, o promenama klime oko Grenlanda i njene stabilnosti u Sredozemlju, ne može ništa da se zaključi o varijacijama klime u Srbiji. Vinova loza i kesten su obeležja toplih predela. Hrast uspeva u hladnijim predelima, može da izdrži vrlo niske temperature, ali tada ne daje bogat rod. Prema istorijskim podacima hrastovih šuma bilo je na Balkanu i pre dolaska Rimljana. Prisk govori o gustim šumama severno od Niša.⁵⁵ Plodovi šuma nisu služili samo za ishranu domaćih životinja već i ljudi. Plinije je zapisao da je žir najslađi kada se ispeče u pepelu.⁵⁶ Imajući u vidu prisustvo ovih kultura i danas, možemo da zaključimo da se klima u Srbiji nije mnogo promenila u poslednjih dve hiljade godina.

Putevi i komunikacije

Na strateški značaj panonsko-balkanskog prostora ukazuje raspored najvažnijih putnih pravaca koji su presecali Balkansko poluostrvo tokom antičkog perioda. Za ovaj geografski prostor karakteristično je da ima mrežu putnih pravaca prilagođenih konfiguraciji tla. Sve važnije komunikacije išle su dolinama većih

⁵³ Љ. Опра, *Девет храстова, записи о историји српске метеорологије*, Београд 1998, 166.

⁵⁴ *Ibid.*, 165.

⁵⁵ Priskos, *Frg.* 8, 291, 23-26 у: *Византијски извори за историју народа Југославије*.

⁵⁶ Љ. Опра, *op. cit.*, 170.

reka. Prvi od njih išao je dolinama Velike i Južne Morave i Vardara, središnjim područjem Balkanskog poluostrava, povezujući različite geografske celine. Pod imenom *Via militaris*, on je polazio od krajnjih južnih područja Panonije, odnosno od ušća Save u Dunav, gde se nalazilo rimski kastrum i naselje *Singidunum*, a završavao je do Solunskog zaliva, do grada *Thessalonica*, povezujući se sa najvažnijom saobraćajnicom iz rimskog perioda *Via Egnatia*, rimskim magistralnim putem podignutim u II veku koji je polazio od luke Drač (*Dyrrachium*) u današnjoj Albaniji, preko Makedonije do Solunskog zaliva, a zatim severnom obalom Egejskog mora sve do Konstantinopolja.

Moravsko-vargarski put koji je išao gotovo sredinom poluostrva, između ogranaka Balkana i Rodopa, s istočne i Dinarskih i Šarsko-pindskih planina, sa zapadne strane, koristeći prirodne pogodnosti za svoje pružanje, granao se u svim pravcima. Tako su se u panonskom predelu na ovaj Moravsko-vargarski put nadovezivali svi oni putevi koji su išli duž Dunava, još iz gornjeg Podunavlja, pa preko Panonske nizije do *Singidunum*-a. Na taj način putevi Panonske nizije i Podunavlja bili su povezani sa Moravsko-vargarskim putem naglašavajući njegov značaj.

Nešto manja je bila razgranatost puteva uslovljena nepovoljnim geografskim faktorima, u onom delu Balkanskog poluostrva istočno od Moravsko-vargarskog puta koji se od *Naissus*-a odvajao od *Via militaris*, i dolinom Nišave i Marice vodio prema Konstantinopolju i Maloj Aziji.

Sa istočne strane Moravsko-Vardarskog puta, od *Viminacium*-a odvajao se Đerdapski put koji od *Pontes*-a kod današnjeg Kladova prelazio Dunav preko velikog mosta i vodio za vlaško-pontijske i karpatske predele.

Cela ova mreža komunikacija kroz Panoniju i Balkansko poluostrvo pokazuje kako su područja srednjeg Podunavlja i Pomoravlja činila jednu dobro povezanu celinu. Ova činjenica je u znatnoj meri doprinela da ovo područje postane središna oblast, sa znatnom naseljenošću stanovništva.

Ovaj prostor još više dobija na značaju imajući u vidu plovne tokove koji su se formirali Dunavom, kao glavnim plovnom rekom, a onda i njegovim pritokama: Savom, Tisom, Velikom Moravom, kojima su plovili rimski brodovi obavljajući tranzit različite robe i ljudi. Rekama su, naročito Dunavom, krstarili

brodovi sa vojnim posadama čiji je zadatak bio da štite dunavski limes od eventualnih napada.

* * *

Na kraju možemo da zaključimo da prirodni i klimatski uslovi teritorije današnje Srbije pogoduju razvoju poljoprivredne proizvodnje kako danas, tako i u rimskom periodu. Ravničarski regioni u kojima se poljoprivredna delatnost mogla obavljati na velikim, pravilno parcelisanim imanjima karakteristična su jedino za prostor Panonije i doline veći rečnih tokova, poput oblasti Viminacijuma, doline Velike Morave, oblasti oko Naisusa. Na žalost, zbog nedovoljne arheološke istraženosti, još uvek nemamo pravu sliku o značaju i obimu poljoprivredne delatnosti ovih područja u rimskom periodu.

Treba istaći da su se uz sve pozitivne strane naznačenih prirodnih uslova ovog prostora, katkad ispoljavale i neke negativne posledice, koje su ljudi vekovima savlađivali i ta borba u savlađivanju prirodnih protivrečnosti možemo reći traje još i danas. Tako, na primer, u nekim oblastima reljef je bio faktor izolacije i prepreka povezivanja različitih zajednica sa svim posledicama po ekonomski, socijalni, politički ili kulturni život stanovništava, pa je trebalo graditi puteve preko takvih reljefnih prepreka u cilju povezivanja različitih prirodnih i društveno-ekonomskih celina. Ali, i pored toga, prirodna sredina ove oblasti, u osnovi je vrlo pogodna za život ljudi i za njihovu mnogostruku i raznoliku privrednu i drugu aktivnost. Pored povoljnih geofizičkih pogodnosti, na ukupan ondašnji život stanovništva uticala su i prirodna bogatstva, nova organizacija poljoprivredne proizvodnje koje su Rimljani doneli uspostavljajući svoju upravu na ovom području, kao i drugi društveno-ekonomski uslovi.

Ovakvim svojim položajem na Balkanu, na raskršću važnih puteva, područje današnje centralne Srbije i Vojvodine rano je počelo da prima kulturne uticaje počev od praistorijskog perioda, preko Grčke i Rima, sve do vizantijske i slovenske dominacije. Osim toga, ova oblast je u izvesnim periodima pružala uslove za razvoj sopstvene kulture, dok je s druge strane ostajala periferno područje kulturnih centara formiranih uglavnom na Mediteranu. Međutim, pored

svih ovih različitih kulturnih strujanja, zbog svog izuzetnog geopolitičkog značaja ova oblast je bila izložena i svim posledicama koje poističu iz ovakvog položaja, koje se ogledaju u prodorima raznih osvajača i čestim migracijama.

III

ISTORIJSKI OKVIR

Teritorija Vojvodine

Prvi dodiri Rimljana sa donjim tokom reke Save padaju u vreme Oktavijanovog pohoda na Ilirik 35-33. godine stare ere koji je išao sve do Siscije.⁵⁷ U I veku stare ere, neposredno pre dolaska Rimljana, ovaj prostor je nastanjivalo više ilirskih i panonskih plemena: Breuci, Amantini, Skordisci, Kolapijani, Oserijati, Kornakati, dok su na levoj obali Dunava između Tise i Dunava bila naseljena varvarska plemena, većinom sarmatskog porekla.⁵⁸ Nakon dolaska Rimljana, na prostoru današnjeg Srema živele su dve velike zajednice čija se teritorija delimično poklapala sa područjem ranijih plemenskih saveza. Plinije Stariji pominje: *civitas Sirmiensem et Amantinorum*, koja je organizovana početkom I veka nove ere i koja je verovatno obuhvatala veći deo današnjeg Srema (Plin. *Nat. hist.* III, 148).⁵⁹ Romanizacija ovih oblasti odvijala se veoma brzo, o čemu svedoči i podatak da je zajednica Sirmijensa i Amantina već 79. godine (po nekim pretpostavkama 89. godine) dobio status kolonije, *colonia*

⁵⁷ Podaci kod antičkih pisaca Diona Kasija (XLIX 36) i Apijana (III. 28, 29), indirektno ukazuju da je ovaj pohod išao dalje na istok sve do ušća Save u Dunav. Na ovim izvorima se, uglavnom, temelje radovi posvećeni ovom pitanju: Н. Вулић, *Октавијанов Илирски рат*, *Глас СКА СХХИ*, Београд 1926, 39-54; E. Swoboda, *Octavian und Illyricum*, Wien 1932; M. Mirković, *Sirmium – Its history from the I century A. D. to 582 A. D.* *Sirmium I*, Beograd 1971, 11 i nap. 36 sa nav. literaturom.

⁵⁸ Sadržaj ovog poglavlja oslanja se na sledeća istorijska dela opšteg karaktera, tako da ona neće biti citirana u daljem delu teksta, već samo oni radovi koji detaljnije obrađuju pojedine teme: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969; M. Мирковић, *Римско освајање и организација римске власти*, у: *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 66-76; *Idem.*, *Централне балканске области у доба позног Царства*, у: *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 89-105; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.

⁵⁹ M. Mirković, *Sirmium I*, 13; M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 29. O rimskoj vojsci u Sremu cf. V. Dautova-Ruševljan, M Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2010.

Flavia Sirmium, sa teritorijom koja uglavnom pokrivala oblast nekadašnje zajednice autohtonog stanovništva.⁶⁰ U neposrednoj blizini razvio se *civitas Scordisorum* koji je status municipija dobio nešto kasnije u vreme Hadrijana *municipium Bassianae*.⁶¹

Položaj rimskih naselja i panonskih plemena detaljnije opisuje Strabon u svojoj *Geografiji* (Strabon, *Geogr.* VIII, 5, 2), gde između ostalog navodi da se na vojničkom putu za Italiju nalaze tvrđeve *Siskia* i *Sirmion*.⁶² Plinije detaljnije govori o geografiji Panonije (Plin. *Nat. hist.* III, 147, 148), gde kaže da se reka *Bacuntius* (možda Bosut?) uliva u Savu kod Sirmijuma gde se nalazi *civitas Sirmiensium et Amantinorum*; od koga je *Taurunum*, gde se *Saus* uliva u *Danubius*, udaljen oko 45 milja.⁶³ Pokoravanje panonskih plemena koje je započeo Avgust, okončao je Tiberije, budući car, kao Avgustov legat u Panonskom ratu 13-9. godine pre nove ere. U tom pohodu, o kome nema detaljnijih podataka, kao saveznici Rima pojavljuju se Skordisci. Međutim, rimska vlast je ubrzo izazvala otpor panonskih starosedelaca što je dovelo do podizanja panonsko-dalmatinskog ustanka od 6-9. godine nove ere koji je započeo u oblasti Sirmijuma od strane panonskog plemena Breuka i Desidijata u centralnoj Bosni. Mada je ustanak bio masovan, rimska vojska je uspela da uguši pobunu 9. godine kada je komandu preuzeo Tiberije. Da bi lakše kontrolisali vlast na osnovanoj teritoriji, Rimljani su preduzeli reorganizaciju i podelu Ilirika na dve provincije, Panoniju (Gornji Ilirik) i Dalmaciju (Donji Ilirik), a granica između njih je išla nešto južnije od reke Save.⁶⁴ Oblast Srema je ušla u sastav Panonije sa panonskim plemenima u zapadnom delu i keltskim Skordiscima na krajnjem jugoistoku. Plemena u današnje zapadnoj Srbiji bila su obuhvaćena provincijom Dalmacijom. Nova administrativna podela je usledila nakon dačkih ratova 107. godine, kada je Trajan podelio Panoniju na dve provincije Donju Panoniju (*Pannonia Inferior*) na istoku i Gornju Panoniju (*Pannonia Superior*) na zapadu. Istorija još uvek nije

⁶⁰ Godina osnivanja kolonije nije još uvek precizno definisana, već je indirektno određena na bazi pretpostavki; cf. M. Mirković, *Sirmium* I, 15; *Idem.*, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 30-35.

⁶¹ С. Душанић, Три епиграфска прилога, *ЖА XV*, Skoplje 89-91.

⁶² Strabon, *Geographia* (VIII, 5, 2), prema: D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978, 23.

⁶³ Plinius, *Naturalis Historia* (III, 147, 148), prema: D. Pinterović, *op. cit.*, 24.

⁶⁴ O rimskim osvajanjima ovih krajeva cf. M. Mirković, *Sirmium* I, 11-13; *Idem.*, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 23-26.

uspela da tačno ubicira granice rimskih provincija, one su samo aproksimativno postavljene na osnovu istorijskih izvora, prirodnih zakonitosti reljefa, prospekcije terena i rezultata arheoloških istraživanja. Prema najnovijim istraživanjima, koja su više teorijskog karaktera, granica Donju Panonije sa Dalmacijom je spuštana južno od reke Save, dok je granica između Gornje Mezije i Donje Panonije išla rekom Kolubarom. Prema sadašnjim saznanjima peregrini Sirmijenci su verovatno živeli na području današnje Mačve.⁶⁵ Tako bi jugoistočna granica Donje Panonije, kako navodi S. Dušanić, obuhvatala ne samo Mačvu, već i kraj do Kolubare i Tamnave (karta 2).⁶⁶

Krupne promene u unutrašnjoj organizaciji Carstva nastale kao posledica opšte ekonomske krize, donete su krajem III veka, dolaskom Dioklecijana na vlast. Među brojnim reformama koje je Dioklecijan sproveo, jedna od najznačajnijih je nova teritorijalna podela Carstva kada se broj provincija znatno povećao. Donja Panonija je tada podeljena na više manjih provincija, a oblast Srema je u okvirima provincije Druge Panonije (*Pannonia Secunda*),⁶⁷ (karta 3). Pokoravanjem Panonije i uspostavljanjem rimske uprave, proces urbanizacije osvojenih oblasti odvijao se intenzivnije nego što je to slučaj sa drugim, planinskim područjima koja su bila teže pristupačna. Važnost panonske granice u dužem vremenskom intervalu od I do kraja IV veka ilustruje i prisustvo vojnih jedinica, što je svakako imalo uticaja na ekonomiju, socijalni, kulturni i uopšte, ukupan život na ovom području.⁶⁸

Teritorija centralne Srbije⁶⁹

Teritorija današnje Srbije uključena je u rimsku državu početkom I veka nove ere. Srednjobalkanski prostor je pre rimskih osvajanja bio naseljen brojnim

⁶⁵ С. Душанић, Епиграфске белешке, *civitas Sirmiensem et Amantinorum*, *ЖА XXVII*, Скопље 1977, 182-183.

⁶⁶ *Idem.*, Bassianae and its Territory, *Arch. Jug.* VIII, 1967, 70, 78 sq, nap. 83.

⁶⁷ Više podataka o rimskoj granici između provincija Druge Panonije i Prve Mezije *cf.* I. Popović, Notes topographiques sur la region limitrophe entre la Pannonie Seconde et la Mésie Première, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 137-142.

⁶⁸ С. Душанић, Римска војска у источном Срему, *Зборник ФФ X/1*, Београд 1968, 87-113.

⁶⁹ Termin centralna Srbija koristimo u radu da označimo teritoriju Srbije južno od Save i Dunava, tzv. uža Srbija, bez teritorije Kosova i Metohije.

plemenima, koja nisu bila povezana u jednu čvrstu organizaciju. Njihovi međusobni ratovi, kao i ratovi sa susednim makedonskim vladarima tokom II i I veka stare ere doveli su do promenljivog statusa pojedinih plemenskih zajednica, uz istovremeno etničko pomeranje i preseljavanje u druge oblasti. Nakon osvajanja Makedonije i osnivanjem provincije Makedonije 148. godine stare ere, Rimljani se prvi put susreću sa plemenima centralnog Balkana, kada su neka od njih postali i saveznici Rima u ratu protiv Makedonije (Plin. *Nat. hist.* III, 29). Međutim, posle pokoravanja Makedonije, Dardanci kao nekadašnji saveznici sada postaju neprijatelji Rimljana, tako da su 80-tih godina I veka stare ere upravnici provincije Makedonije organizovali napade na Dardaniju. Istovremeno, rimska vojska odnela je pobjedu i nad drugim srednjobalkanskim plemenima, u prvom redu Skordiscima, koji su od sredine II veka pre nove ere preduzimali brojne pljačkaške pohode na Makedoniju. Nešto kasnije, ratujući protiv njih, Lucije Kornelije Scipion Aziagen odneo je pobjedu i primorao ih da se vrate u oblast Podunavlja. Međutim, teritorije pobjeđenih plemena nisu bile odmah uključene u rimsku državu. Dardanija i dalje nije bila pod neposrednom rimskom upravom, a rimsku vlast nisu priznavala ni druga plemena u Podunavlju: Skordisci, Tribali i Mezi, koji su nastanjivali prostor oko Timoka i istočno od njega. Mezi su pokoreni tek u pohodima Marka Licinija Krasa 29-28. godine pre nove ere, ali i dalje nije uspostavljena zvanična vlast Rima nad njihovom teritorijom. Definitivno uključivanje teritorije današnje centralne Srbije, za razliku od Panonije, teklo je postepeno. Najpre je oblast na donjoj Savi i verovatno zapadna Srbija ušla u sastav provincije Ilirik, po završetku Tiberijevog Panonskog rata 13-9. godine pre nove ere. Sva ova sporadična prodiranja Rimljana sve do granica na Dunavu urodila su plodom tek posle Avgustove smrti. Sistem provincijalne uprave uveden je u vreme Tiberijevog dolaska na vlast, verovatno 15. godine nove ere, kada su zemlje Dardanaca, Tribala i Meza ušle u sastav novostvorene provincije Mezije. Panonija i Mezija su tada postale carske provincije sa vojnom posadom, kojima su upravljali namesnici sa titulom *legatus Augusti pro praetore*, dok je vojna komanda bila poverena legatima legija. Odgovornost za finansije u provinciji bila je u nadležnosti carskog prokuratora.

Glavnu opasnost za rimsku vlast u novonastaloj provinciji Meziji u I veku nove predstavljali su Dačani koji su prelazili preko Dunava i pustošili susedne oblasti. Već na samom početku Tiberijeve vladavine, na mezijskom delu Dunava nalazile su se dve legije, *IV Scythica* i *V Macedonica*, prema natpisu na steni u Đerdapskoj klisuri, na lokalitetu Gospođin Vir iz 33-34. godine nove ere.⁷⁰

Rani rimski odbrambeni sistem imao je za cilj zaštitu prolaza prema jugu provincije Mezije. U dolini Timoka, gde je najverovatnije bio glavni pravac napada Dačana sa severa, podignut je sistem utvrđenja koji je išao od Prahova (*Aquae*), preko Ravne (*Timacum minus*) do Niša (*Naissus*), čineći najraniju fazu ovog sistema odbrane. Osim Dačana, granicu na Dunavu ugrožavala su i sarmatska plemena koja su se sredinom I veka nove ere naselila u oblast između Tise i Dunava. Ne zna se gde su se nalazili logori prvih mezijskih legija *IV Scythica* i *V Macedonica*. Legija *VII Claudia* koja je prebačena u Meziju verovatno oko 57. godine, bila je smeštena u Viminacijumu.⁷¹ Nešto kasnije u vreme Domicijana, oko 86. godine, na Dunav je iz Dalmacije prebačena i legija *IV Flavia*.⁷² Tada je izvršena i podela Mezije na dve provincije Gornju i Donju Meziju (*Moesia Superior* i *Moesia Inferior*), jer jedna vojna komanda nije mogla da reši problem severne granice koja je bila izložena permanentnim napadima plemenima sa severa. Provincija Gornja Mezija obuhvatala je najveći deo današnje Srbije, zapadnu Bugarsku do reke Cibrice i severnu Makedoniju do linije koja je išla južno od Skoplja (karta 2).

I pored svih ovih vojnih preduzimanja u cilju zaštite severne granice, Dačani su i dalje napadali na teritoriju Carstva, naročito nakon stvaranja velike kraljevine pod Decebalom čije je širenje na zapad ugrožavalo granice Carstva. Tek je Trajanovim dolaskom na vlast došlo do preokreta u odnosima sa Dačanima. On je već 98. godine započeo pripreme velikog obima za rat; prebacio je brojne legije i pomoćne odrede na gornjomezijski limes, započeo je sa gradnjom utvrđenja na desnoj obali Dunava, kao i sa izgradnjom i obnovom puteva za transport trupa. Mada rat sa Dačanima nije imao svog istoričara, sačuvani natpisi uklesani u stene

⁷⁰ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 24.

⁷¹ *Ibid.*, 25-26, sa nav. literaturom.

⁷² *Ibid.*, 27, sa nav. literaturom

obaveštavaju nas o tim događajima. Jedan od njih je natpis sa stene u blizini Tekije koji govori o završetku radova na usecanju puta u Donjoj klisuri 100 godine.⁷³ Još jedan veliki poduhvat rimskih graditelja zabeležen je na natpisu nađenom u blizini Karataša, koji je 101. godine bio postavljen povodom prokopavanja kanala kod Sipa.⁷⁴ Time je bila omogućena plovidba na delu Dunava gde je bilo podvodnih stena i brzaka.

Sa velikom vojskom Trajan je prešao Dunav kod Rama i Tekije i duboko ušao u dačku zemlju. Posle prvog rata protiv dačkog kralja Decebala 102. godine Rimljani su uspeli da zadrže južni Banat, sa putevima koji su vodili ka centru dačke teritorije. Kako je Rim sada kontrolisao i levu obalu Dunava, odlučeno je da se izgradi most između kastela *Pontes* (Kostol) na desnoj obali i *Drobeta-e* (Turn Severin) na levoj. Građenje je po planu Apolodora iz Damaska trajalo od 102. do 105. godine.⁷⁵ Nakon završetka gradnje mosta otpočeo je i drugi vojni pohod na Dakiju kada je preko mosta prebačena ogromna rimska vojska končano pokorivši dačku teritoriju 107. godine. Tada je osnovana i provincija Dakija, koja je za duže vreme obezbedila mir i nesmetani privredni razvoj na Dunavu. Naročiti značaj, ne samo vojni već i ekonomski, imao je izgradnja puta duž desne obale Dunava. Rimski imperatori su ga takođe koristili prilikom odlaska na Istok, budući da je bio dobro obezbeđen sistemom vojnih utvrđenja postavljenim duž Dunava. Njegov ekonomski značaj je naročito porastao osvajanjem Dakije i obezbeđivanjem mirnog trgovačkog prometa sa ostalim delovima Carstva.

Međutim, u Vojvodini, u današnjoj Bačkoj, ostalo je slobodno sarmatsko pleme Jaziga, koje je preko slabo naseljenog Banata vršilo upade na teritoriju Gornje Mezije. Verovatno je to bio razlog što su Rimljani zadržali legijske logore

⁷³ В. Петровић, Екскурси о римским старинама на подручју Ђердапу у делу Беле де Гонде, *Balkanica XXXIV*, Београд 2004, 71-95; Ј. Шаšel, Римски натписи у Ђердапу, *Limes u Jugoslaviji I*, Београд 1961, 156-164.

⁷⁴ П. Петровић, Нова Трајанова табла у Ђердапу, *Старинар XXI*, Београд 1972, 31-39.

⁷⁵ О градњи моста и војним јединицама у Дакји cf. М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић-Вујовић, Трајанови мост – castrum Pontes, *Ђердапске свеске II*, 1984, 48-54. На жалост, према казивању Диона Касија (*Dio Cass. LXVIII, 13*), мост није био дугог века. Римљани су га порушили после смрти Трајана, да би онемогучили варваре да прелазе преко њега на десну обалу Дунава; cf. М. Мirković, *Римски градови на Дунаву*, 32, нар. 72.

u Singidunumu i Viminacijumu i posle osvajanja Dakije. Do kraja antike legija *IV Flavia* je ostala u Singidunumu i *VII Claudia* u Viminacijumu.⁷⁶

Period II i prve polovine III veka mogao bi da se okarakteriše kao period stabilizacije i uspona provincijske proizvodnje, koja se sve više organizuje prema rimskim standardima. Tada su izgrađeni važni putni pravci koji su povezivali Italiju i zapadne provincije sa Istokom. Sačuvani miljokazi i ostaci trasa puteva pokazuju da je u balkanskim provincijama postojala gusta mreža komunikacija između pojedinih naselja, vojnih logora i rudnika, koja su u početku imala pre svega vojni značaj.⁷⁷

U predrimsko doba srednjobalkanska plemena živela su uglavnom u ruralnim sredinama, jer pravih gradskih naselja zapravo nije ni bilo severno od Makedonije. Istovremeno, povezivanje sa drugim provincijama i razmena dobara doprineli su postepenm razvoju gradskih struktura. U nedostatku gradova Rimljani su se u ranoj fazi u osvojenim oblastima oslanjali na *civitates peregrinae*, šire administrativne jedinice na teritoriji autohtonog stanovništva. Dosada su poznate peregrine zajednice Amantina i Sirmiensa sa centrom u Sirmijumu, Tribala i Meza u oblasti Timoka, Skordiska na Dunavu kod Slankamena. Većina ovih zajednica nestaje sa osnivanjem gradova i uklapa se u širu gradsku teritoriju. Jedan broj gradova nastao je radi naseljavanja rimskih građana ili vojnih veterana. Status municipijuma ili kolonije bio je u većini slučajeva dodeljen već formiranim naseljima rimskih građana.⁷⁸ Rimljani u početku svoje vladavine, nisu težili većoj urbanizaciji centralno balkanskih oblasti, tako da sve do vremena dinastije Flavijevaca (69-96.) na ovom području nije postojao nijedan grad. Nastanak kolonije *Sirmium*, najstarijeg rimskog grada na teritoriji Srbije teba vezati za malo naselje italjskih trgovaca koji su stigli na donju Savu ubrzo po rimskom

⁷⁶ *Ibid.*, 31-32.

⁷⁷ Rimskim putevima na teritoriji provincija Donje Panonije i Gornje Mezije posvećeno je nekoliko naučnih radova: D. Popović, Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja, *Materijali XVII*, Beograd 1980, 101-107; M. Мирковић, Римски пут *Naissus-Scupi* и станице *Ad Fines*, *ŽA* 10, Skoplje 1960, 249 ff.; *Idem.*, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *ŽA* 10, Скопље 1971, 263, ff. ; E. Čerškov, Римски пут *Naissus-Scupi* и станица *Viciano*, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 6, Priština 1961, 127 ff.; B. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима, градови и насеља*, Београд 2007.

⁷⁸ Najstariji popis gradova sadrži Ptolomejeva Geografija nastala u II veku; gradovi se spominju i na itinerarima i u popisima provincija i gradova kasnoantičkog perioda.

osvajanju.⁷⁹ Ostala rimska urbana središta: *Bassiana* (Donji Petrovici kod Rume), *Singidunum* (Beograd), *Margum* (Dubravica), *Viminacium* (Stari Kostolac), *Naissus* (Niš), razvili su se uglavnom na severu, u jugoistočnoj Panoniji i podunavskom delu Gornje Mezije, raskršćima važnih putnih pravaca ili u blizini vojnih logora, što je doprinelo u velikoj meri razvoju ovih gradova.

Period sigurnosti na granicama i opšteg prosperiteta balkanskih provincija, karakteriše vladavinu dinastije Antonina, a nastaviće se i pod dinastijom Severa kada dolazi do renovacije gradova, velikih imanja i utvrđenja na limesu. Od značaja za ove prostore predstavlja i Karakalin edikt iz 212. godine, kada su sva slobodna lica dobila pravo rimskog građanstva, čime je romanizacija autohtonog stanovništva znatno intenzivirana.

Posle pada poslednjeg cara iz dinastije Severa ispoljiće se znaci krize koja je ranije počela u Italiji i zapadnim provincijama. Za oblast podunavskih provincija novu opasnost predstavljaju Jazigi, koji su i posle Trajanovih ratova ostali nepokoreni, kada sredinom III veka počinju da iz svoje postojbine između Tise i Dunava upadaju duboko u unutrašnjost provincije Mezije. Približno u isto vreme počela je da preći opasnost i od Gota sa donjeg Dunava. Opšta nesigurnost na dunavskoj granici povećala se posle napuštanja Dakije i prelaska Rimljana na desnu obalu Dunava u vreme Aurelijana oko 272. godine. Tako je desna obala Dunava postala čvrsto utvrđena granica (*limes*) prema severu i glavno uporište za odbranu od varvarskih napada koji će uskoro početi da ugrožavaju ovaj prirodno zaštićen i fortifikaciono utvrđeni pojas. Međutim, često ni ovako čvrsto građen sistem utvrđenja nije uspevao da odoli napadima varvarskih plemena, jer je jedan broj vojnih jedinica bio angažovan u ratovima na Istoku i na Rajni. Pored toga, stalni sukobi oko vlasti ispunjavali su gotovo čitav III vek. Bila je to epoha tzv. "vojničkih careva" u čijem izboru su poseban značaj imale vojne trupe iz Podunavlja.

Ovaj period vojne anarhije i opšte nestabilnosti završio se dolaskom Dioklecijana na vlast 284. godine koji je postavio nove okvire u upravljanju Imperijom uvodeći čitav niz značajnih promena u unutrašnjoj organizaciji. Iako se

⁷⁹ M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 41.

kasna antika razvijala na nasleđu ranog Carstva, ipak su reforme Dioklecijana i kasnije Konstantina Velikokog, dovele do političkih, ekonomskih i socijalnih promena, što će izvesno vreme učiniti Carstvo stabilnim, sve dok germanske invazije nisu dovele do početka velike krize i konačne propasti zapadnog dela Carstva u V veku.

Među brojnim reformama koje je sproveo Dioklecijan, jedna od najznačajnijih je nova teritorijalna podela Carstva. Podela starih provincija na veći broj manjih čini glavnu karakteristiku njegovog upravnog sistema. Podatke o Dioklecijanovim provincijama, nalazimo u rukopisu popisa provincija i dijeceza, tzv. Veronska lista (*Laterculus Veronensis*).⁸⁰ Velika je zasluga Dioklecijana što je u isto vreme došlo do formiranja većih administrativnih jedinica – dijeceza, na čijem čelu su stajali vikari (*vicarii*), koje je postavljao prefekt pretorija (*praefectus praetorio*). U Veronskoj listi nailazimo na podelu na dijeceze još u njenom ranom periodu. Tako su na Balkanskom poluostrvu stvorene tri dijeceze: dijececa *Pannonia* sa sedam provincija, dijeceza *Moesia* sa deset provincija i *Tracia* sa šest provincija. Negde između 321. i 327. godine dijeceza Mezija je podeljena na dve: Dakiju (*Dacia*) i Makedoniju (*Macedonia*). Iz njih će se nešto kasnije obrazovati prefektura Ilirik (*Praefectura praetorio per Illyricum*).

Zbog političke i strateške važnosti dunavskog limesa, kao i ekonomskog značaja oblasti koji je on neposredno štitio, došlo je do reorganizacije upravnog sistema već nakon povlačenja rimske vojske iz Dakije oko 272. godine. Ovaj proces podele Gornje Mezije dovršen je u vreme Dioklecijana kada će njena teritorija biti razdeljena na veći broj manjih: Prvu Meziju, Dardaniju, Priobalnu Dakiju i Mediteransku Dakiju (*Moesia Prima, Dardania, Dacia Ripensis i Dacia Mediterranea*). Tada će ove provincije zajedno sa Prevalitanom na jugu Dalmacije formirati Mezijsku dijecezu koja će se nešto kasnije nazvati dijeceza Dakija. *Pannonia Secunda*, na donjoj Savi, s gradom Sirmijumom ulazila je u sastav Panonske dijeceze (karta 3).

Upravnici provincija *praesides* su bili predstavnici najviše civilne vlasti, dok je rukovođenje vojskom povereno vojnim komandantima *duces*. Da bi

⁸⁰ *Laterculus Veronensis*, in: *Notitia Dignitatum*, O. Seeck (ed.), Berolini 1876, (rp. Frankfurt am Main), 1962, 247-254; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (AD 284-602): a social, economic and administrative survey*, Vol. I-II, Oxford, 1964/1973, 43.

obezbedio veću stabilnost vlasti i sigurnost na granicama utvrđenja na limesu su obnovljena, a mnoga i novosagrađena. Vojni i strateški značaj teritorija centralnog Balkana zadržava i za neposredne Dioklecijanove naslednike, Galerija, a naročito Licinija, koji je verovatno od svog imenovanja za avgusta 308. godine za svoje sedište izabrao *Sirmium*. Tu je i ostao sve do bitke kod *Cibala* 316. godine gde je poražen od Konstantina i bio prinuđen da se povuče u Trakiju. Konstantin je takođe u početku svoje vladavine između 316. i 321. godine boravio u Sirmijumu ili Serdici, a tek posle konačne pobede nad Licinijem 324. godine i uspostavljanja jedinstva Carstva, napustio Balkan i osnovao novu prestonicu na Bosforu Konstantinopolj 330. godine. Međutim, Konstantinove vojne reforme dovele su do dalekosežnih posledica za balkanske provincije. Nakon bitke na Milviskom mostu 312. godine pretorijanska garda je konačno ukinuta zbog sklonosti da vrši uzurpaciju vlasti. Tada će *exercitus comitatensis* postati jezgro rimske vojske, kada su najbolje vojne jedinice bile povučene sa granice i uključene u vojsku koja je pratila cara u vojnim pohodima, dok je granična odbrana bila prepuštena limitanima, *milites limitanei* koji su predstavljali teritorijalne jedinice stajace vojske pod komandom *dux limitis*, čija je osnovna uloga bila kontrola i zaštita pograničnih delova Carstva.⁸¹

U Konstantinovo vreme ili neposredno posle njegove smrti, dolazi do formiranja većih administrativnih jedinica, prefektura. Ilirik (*Praefectura praetorio per Illyricum*) je sa Italijom i Afrikom u početku bio pod jednim prefektom, a 357/8. godine prvi put izdvojen i dat na upravu posebnom prefektu.⁸² Politički i vojni značaj Ilirik je zadržao i u vreme Konstantinovih naslednika, kada je Sirmijum bio sedište vojne uprave za Ilirik. Dolaskom na vlast Valentinijana I i Valensa, dolazi do podele zadataka u vezi sa odbranom Carstva, radi bolje zaštite od sve češćih i intenzivnijih napada varvara. Valentinijan je stradao u sukobima sa Sarmatima na Dunavu, a Valens kod Hadrijanopolja, gde je rimska vojska doživela težak poraz u sukobu sa Gotima 378. godine.

⁸¹ Više o *milites limitanei* u narednom poglavlju o poljoprivrednoj proizvodnji i ekonomsko-socijalnom razvoju u rimskom periodu.

⁸² Opširnije o prefekturi Ilirik, cf. S. Ferjančić, *The Prefecture of Illyricum in the 4th Century, Mélanges d'histoire et d'épigraphie*, Beograd 1997, 231-239.

Ovi događaji imaju velike posledice za balkanske provincije. Germanski problem tada postaje dominantan u ovom delu Carstva u dužem vremenskom periodu. Budući da Gote nije bilo moguće zaustaviti vojnom silom, Teodosije I, koga je Gracijan, sin i naslednik Valentijana I 379. godine u Sirmijumu proglasio za naslednika, poverivši mu istočni deo Carstva, odlučio je da gotski problem reši putem sporazuma. Carevi su sklopili sa njima savez (*foedus*).⁸³ Tada su Istočni Goti naseljeni u Panoniji. Oni su uživali potpunu autonomiju, ali su bili dužni da kao federati pružaju Carstvu vojnu pomoć kada je to potrebno.

U vreme ovih borbi sa Gotima, izvršena je i podela Ilirika koji je tada obuhvatao zemlje od Norika pa sve do Crnog i Egejskog mora. Prvenstveno vojni i politički razlozi su doveli najpre do izdvajanja dijeceza Dakije i Makedonije od kojih će kasnije nakon Teodosijeve smrti 395. godine biti konstituisana posebna prefektura Ilirik koja je priključena istočnom delu Carstva. Zapadnom delu preostala je od ilirske teritorije Panonska dijeceza, koja se od tada obično nazivala dijecezom Ilirik i koja je postala deo centralne prefekture Italije.

Svi ovi događaji na Balkanu krajem IV i početkom V veka, koji su kao krajnji rezultat imali gotsko naseljavanje na teritoriju Carstva, doveli su do velike krize, koja se ogledala u ekonomskom opadanju. Još je veći bio politički i vojni krah Carstva. Najpre su Vizigoti pod vođstvom Alariha prešli preko Gornje Mezije na svom pohodu prema Italiji. Međutim, do konačnog razaranja rimskog odbrambenog sistema došlo je tek pod naletima Huna 441-443. godine, kada su prvo uništena utvrđenja na limesu, a zatim gradovi u unutrašnjosti: *Sirimum*, *Singidunum*, *Margum*, *Viminacium*, *Naissus*. Tako je ova oblast za duže vreme bila izgubljena za Imperiju, a razoreni gradovi ostali bez stanovništva. Ovi događaji će imati duboke posledice za budući razvoj, označivši kraj kasnoantičkog perioda na prostorima balkanskih provincija.

⁸³ Г. Острогорски, *op. cit.*, 72, sa nav. literaturom.

IV

POLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA I EKONOMSKO-SOCIJANI RAZVOJ U RIMSKOM PERIODU

Organizacija poljoprivredne proizvodnje u rimskom periodu

Geografska sredina, odnosno reljef, klimatski uslovi i drugi prirodni faktori bili su od značaja za određivanje mesta i stepena naseljenosti pojedinih oblasti. Pored ovih prirodnih činilaca, na ekonomski razvoj pojedinih oblasti u znatnoj meri uticale su istorijske i društvene okolnosti pod kojima se jedno društvo razvija.

Istraživanja o privrednim aktivnostima u rimskim provincijama na tlu Srbije još uvek nam ne pružaju dovoljno podataka na osnovu kojih bi se mogao rekonstruisati ekonomski život u vreme rimske dominacije. Pored toga, osnovnu poteškoću predstavlja nedostatak arheoloških radova i sinteza na ovu temu.⁸⁴ Imajući u vidu prirodni potencijal regije, čini se opravdanom pretpostavka da je poljoprivreda bila osnovna delatnost panonsko-balkanskog područja i pre nego što su ove oblasti uključene u sastav Rimskog carstva. Rimska uprava donela je nove vidove organizacije u koje se autohtono stanovništvo postepeno uključivalo. Uloga i značaj autohtonog elemenata u poljoprivrednim aktivnostima može se samo naslutiti, jer za sada ne postoje dovoljno dokumentovanih podataka koji bi nam omogućili konkretnije definisanje ovog pitanja. Isto tako, još uvek ne znamo dovoljno o organizaciji samih poljoprivrednih imanja, jer se podaci koje nam pružaju antički pisci⁸⁵ odnose pre svega na Italiju u kojoj postoje znatne razlike u

⁸⁴ Kratak pregled privrede i u njenom okviru poljoprivrede proizvodnje na dunavskom limesu dat je u knjizi: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 137 sq. I. Popović se u svojoj monografiji o rimskim oruđima od metala osvrnula i na problem same poljoprivredne proizvodnje.

⁸⁵ Najviše podataka o zemljoradnji i savetima o poljoprivredi nalazimo kod antičkih pisaca: Katona (Marcus Porcius Cato, *De agricultura*), Varona (Marcus Terentius Varro, *Rerum rusticarum*),

odnosu na provincije centralnog Balkana, kako zbog geografskih i klimatskih uslova, tako i socijalno-ekonomskih.

U predrimsko doba, stanovništvo centralnog Balkana živelo je uglavnom u ruralnim sredinama. Promene do kojih je došlo rimskim osvajanjem ove teritorije, mogu se pratiti uglavnom na osnovu materijalnih ostataka, obzirom na nedostatak istorijskih izvora. U odsustvu gradskih aglomeracija, Rimljani su se u ranoj fazi oslanjali na *civitates peregrinae*, šire administrativne jedinice na osvojenoj teritoriji starosedelaca. Rimskim osvajanjima, proces romanizacije i urbanizacije osvojenih oblasti odvijao se intenzivnije na teritoriji Panonije za razliku od drugih brdsko-planinskih područja koja su bila teže pristupačna. Proučavanje procesa urbanizacije Srema za sada se temelji na oskudnim materijalnim ostacima. Oslanjajući se na mišljenje istraživača, na teritoriji današnjeg Srema postojale su peregrine zajednice *civitas Sirmiensem et Amantinorum* i *civitas Scordischorum*, koje će ući u šire gradske teritorije budućih gradova Sirmijuma (*Sirmium*) i Basijane (*Bassiana*).⁸⁶ Zajednica Sirmijena i Amantina nastala je verovatno krajem I veka stare ere ili početkom I veka nove ere.⁸⁷ U okviru provincijske administrativne uprave *civitas peregrina* je bila pod vojnom kontrolom prefekta i sa lokalnom upravom princepsa.

Uključivanje gornjomezijskog prostora u rimski upravni sistem tekao je nešto sporije u odnosu na Panoniju. Ta spornost u prihvatanju promena je naročito primetna u oblastima koje su bile udaljene od glavnih komunikacija ili rudnika. Većina stanovnika pre dolaska Rimljana je živela u ruralnim oblastima. Na žalost, o takvim naseljima imamo vrlo malo podataka iz izvora, tako da je arheološki materijal jedino što ukazuje na predrimski i ranorimski period, bez bližih saznanja o izgledu takvih naselja. U izvorima se pominju starosedelačka naselja *oppida*, kao sedišta plemenskih vođa i kao skloništa u slučaju neprijateljskih napada.⁸⁸ Međutim, bez obzira na nešto teže okolnosti na teritoriji Gornje Mezije, kao i u Panoniji, rimska vlast je težila uključivanju osvojenog prostora u rimski upravni

Plinija Starijeg (Gaius Plinius Secundus Maior, *Naturalis historia*), Kolumela (Columella, *De re rustica*), Paladija (Palladius, *Opus agriculturae*).

⁸⁶ M. Mirković, *Sirmium* I, 10, 13-15. Autor pretpostavlja plemensku zajednicu Amantina istočno od Sirmijuma, u okolini današnje Rume; A. Mócsy, *op. cit.*, 53-70.

⁸⁷ M. Mirković, *Sirmijum, istorija Rimskog grada*, 30.

⁸⁸ F. Papazoglu, *op. cit.*, 367; A. Mócsy, *op. cit.*, 72-74.

sistem koji se sprovodio kroz administrativne jedinice – *civitates peregrinae*. Za oblast Mezije za sada je potvrđena samo jedna takva zajednica na natpisu iz vremena Klaudija *civitates Moesiae et Triballiae* u oblasti Timoka.⁸⁹ Prema Mócsy-ju *civitas peregrina* nisu nužno morale da se poklope sa starom plemenskom teritorijom, već se događalo da obuhvate pripadnike različitih plemena.⁹⁰ Uprava je uglavnom poveravana predstavnicima lokalne aristokratije (*princeps civitatis*). Ovo nije uvek bio slučaj što potvrđuje primer iz Mezije gde se sredinom I veka na čelu peregrinske zajednice Tribala i Meza nalazi centurion legije *V Macedonica*.⁹¹

Vremenom sve veće uključivanje starosedelaca u rimsku vojnu službu, u auksilijarne jedinice dovelo je do sticanja privilegija. Naseljavanjem islužjenih vojnika i drugih građana u novoformiranim provincijama, gradovi vremenom stiču status municipija i kolonija. Rimljani nisu pokazivali tendenciju ka bržoj urbanizaciji Donje Panonije i Gornje Mezije, tako da sve do vremena dinastije Flavijevaca nije postojala nijedna gradska aglomeracija na ovoj teritoriji.⁹² Urbana središta počinju da se razvijaju na značajnim komunikacijama koje su omogućavale lakšu trgovinu, u blizini rudnika ili u blizini vojnih logora. Početke nastanka kolonije *Sirmium*, najstarijeg rimskog grada na teritoriji današnje Srbije treba tražiti u malom naselju rimskih trgovaca koji su stigli na donju Savu ubrzo po osvajanju ove oblasti, videvši tu mogućnost trgovine sa lokalnim stanovništvom.⁹³ Sa rimskim ratovima na Dunavu započelo je naseljavanje veterana u okolini Sirmijuma ili okolini vojnih logora u pograničnoj zoni dunavskog limesa. O tome svedoči jedan natpis na kamenu međašu otkrivenom u selu Beočin, koji predstavlja dokaz o dodeljivanju zemlje Titu Klaudiju Prisku, prefektu pomoćnog odreda */ala I c(ivium) R(omanorum)/*, na teritoriji sela Josiste (*vicus Iosista*), koji M. Mirković datuje u I vek.⁹⁴

U oblasti gornjomezijskog limesa većina gradova je nastala u zapadnom delu, u kome su prirodni uslovi bili pogodniji za razvoj većih naselja. Na tom delu

⁸⁹ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 145, sa nap. 2.

⁹⁰ A. Mócsy, *op. cit.*, 66.

⁹¹ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 145, sa nap. 2.

⁹² *Idem.*, *Историја српског народа I*, 79.

⁹³ *Idem.*, *Sirmium, istorija Rimskog grada*, 41.

⁹⁴ *Idem.*, *Sirmium I*, 81, 82, no 79, pl. XII/1.

su nastali *Singidunum*, *Margum*, *Viminacium*, kao glavni grad provincije. U nastajanju civilnih naselja na teritoriji Gornje Mezije, vojni elemenat je imao značajnu ulogu. I kasnije, kada se rimska vlast već učvrstila i dalje je osnovna karakteristika ovih oblasti mali broj gradova, koji su uglavnom bili koncentrisani duž Dunava, u blizini vojnih logora. Najranija gradska naselja južno od Dunava, na glavnoj saobraćajnoj transverzali kroz Balkansko poluostrvo, bili su *Horreum Margi* i *Naissus*.

U formiranju gradske populacije veliku ulogu imali su trgovci i zanatlije koji su pratili rimsku vojsku. Prvi stanovnici rimskih naselja Singidunuma i Viminacijuma bili su takođe trgovci. Pored njih, u okolini vojnih logora počinju da se naseljavaju i isluženi vojnici koji su sa doseljenim trgovcima formirali zajednice rimskih građana. Takvo naselje u Singidunumu, nedaleko od logora legije *IV Flavia* proglašeno je za municipijum najverovatnije u vreme Trajana.⁹⁵ Arheološka istraživanja su pokazala da su se pored legijskih logora razvila dva tipa naselja: kanabe (*canabae*) i civilno naselje. Oni paralelno egzistiraju i u vreme kada civilno naselje stiče status municipija ili kolonije, kanabe nisu bile uključene u municipalnu teritoriju, a njihova osnovana funkcija bila je zadovoljavanje potreba vojnih logora.⁹⁶

Autohtono stanovništvo uglavnom je živelo u ruralnim oblastima na široj gradskoj teritoriji, sa statusom slobodnih seljaka i nije bilo uključeno u gradski život. O stanovništvu u rimskim provincijama na tlu današnje Srbije i njegovom socijalno-ekonomskom statusu, može se stvoriti na osnovu sačuvanih podataka, uglavnom epigrafske građe, nepotpuna slika toga vremena. Naime, u sačuvanoj epigrafskoj dokumentaciji nailazimo uglavnom na više slojeve gradskog stanovništva koje su u prvo vreme činili doseljeni rimski građani, a kasnije u II i III veku njima su se priključili i romanizovani starosedeooci.⁹⁷ Socijalno niže kategorije u gradu i seosko stanovništvo retko su bili predstavljani na spomenicima, tako da saznanja koja imamo o ovoj kategoriji stanovništva nedovoljna su za donošenje opštijih zaključaka o njihovom poreklu i delatnostima kojima su se bavili. Kako je romanizacija najviše uticaja imala u urbanizovanim

⁹⁵ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 43-44, nap. 35.

⁹⁶ *Ibid.*, 43, nap. 31.

⁹⁷ *Idem.*, *Историја српског народа I*, 81-83 sa nav. lit.

sredinama na donjoj Savi u Panoniji i na dunavskom limesu, pretpostavlja se da je veći deo stanovništva iz drugih manje pristupačnih oblasti do kraja antike zadržao svoj jezik i ruralni način života i privređivanja.

* * *

Kada govorimo o različitim vidovima privrednih aktivnosti, teritorija današnje Srbije tokom čitavog antičkog perioda izdvajala se kao agrarna oblast, nedovoljno urbanizovana. Prema novijim istraživanjima u ekonomici kasnog Carstva, ova oblast je bila značajna kao zemlja carskih domena, velikih zemljišnih poseda⁹⁸ i rudnika.⁹⁹ Carski domeni su bili izuzeti iz vlasti provincijskih upravnika i dati na upravu carskim prokuratorima. Na osnovu dosadašnjih saznanja, u ekonomskom pogledu postojalo je nekoliko regiona na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije u periodu kasne antike: veliki posedi na teritoriji grada (*Sirmium*¹⁰⁰ sa svojom širom gradskom teritorijumom, i *Naissus*¹⁰¹); agrarne, nedovoljno urbanizovane oblasti u kojoj se izdvajaju provincija Dardanija sa dolinom Lima, oblast današnje zapadne Srbije, kao i dolina Timoka na istoku.¹⁰²

Na osnovu izvorne građe koja govori o karakteristikama kasnoantičke privrede u oblasti centralnog Balkana, M. Mirković je iznela mišljenje da je u IV veku došlo do porasta velikog zemljišnog poseda. Prema saznanjima koje pružaju pisani izvori, epigrafska i arheološka građa, carski domen je obuhvatao velika prostranstva u dolini reke Save u provinciji *Pannonia Secunda*, kao i u centralnoj oblasti u Dardaniji i dolini Timoka, gde su se nalazile i rudničke oblasti.¹⁰³ O postojnju carskih imanja ukazuje ime carskog prokuratora na natpisu iz Viminacijuma, posvećenom Septimiju Severu u kome se kao najvećoj urbanoj aglomeraciji na limesu, nalazilo sedište uprave carskih domena.¹⁰⁴

Imena onih koji su radili na državnim i privatnim imanjima, usled niskog ekonomskog i socijalnog položaja ne pojavlju se na natpisima, tako da se o tome

⁹⁸ M. Mirković, *Villas et domaines dans l'Illyricum central*, *ЗРВИ XXXV*, Београд 1996, *passim*.

⁹⁹ С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1-2, Београд 1980, 7, ff.

¹⁰⁰ M. Mirković, *Villas et domaines*, 58-61; Am. Marc., *op. cit.*, XXIX, 6, 6.

¹⁰¹ M. Mirković, *Villas et domaines*, 61-63; Am. Marc., *op. cit.*, XXI, 5, 1.

¹⁰² M. Mirković, *Villas et domaines*, 63-71.

¹⁰³ *Ibid.*, 71-73.

¹⁰⁴ *Idem.*, *Rimski gradovi*, 138, nap. 12.

može voditi rasprava samo na bazi pretpostavki. Na imanjima vojnika i veterana izvesno su radili robovi. Na to ukazuju podaci iz III veka gde se navodi da se dodeljivanjem zemlje vojnicima dodeljuju robovi i stoka.¹⁰⁵ Pored njih su verovatno radili i slobodni seljaci-zakupci. Intenziviranjem procesa romanizacije i urbanizacije osvojenih oblasti, broj slobodnih seljaka se vremenom smanjivao, budući da se iz njihove sredine regrutovao veliki deo rimske vojske.

O samoj zemljoradnji imamo malo podataka. Malo se zna o tome koje su grane poljoprivrede bile razvijene. Može se pretpostaviti da je proizvodnja žita bila jedna od osnovnih grana, o čemu svedoče nalazi oruđa koje je korišćeno za obradu zemlje.¹⁰⁶ Pored toga, pisani izvori nam takođe mogu dati direktne ili indirektne odgovore na ovo pitanje. Jedini direktni podatak o proizvodnji žita iz nešto mlađeg perioda ostavio nam je Teofilakt Simokata, prema kome je stanovništvo Singidunuma tokom avarske opsade 584. godine, bilo zauzeto radovima u polju, jer je tako zahtevalo vreme žetve.¹⁰⁷ Najnoviji rezultati arheobotaničkih analiza sa nekolicine lokaliteta u Srbiji (Hrtkovci, Gamzigrad), takođe pokazuju da je žito bilo dominantna kulura na poljima.¹⁰⁸

Gajenje vinove loze u Panoniji i zapadnom delu gornjomezijskog limesa potvrđeno je u izvorima o Probu, o kome se govori kao o imperatoru koji je podsticao poljoprivredu, isušujući močvare, odnosno navodnjavajući zemlju gde je to potrebno.¹⁰⁹ Ovom caru se takođe se pripisuje sađenje vinove loze u Gornjoj Meziji oko današnjeg Smedereva (*Aureus Mons*) i na Fruškoj Gori (*Alma Mons*).¹¹⁰ Rimski istoričar Aurelije Viktor navodi u *De Caesaribus* sledeće: „Kao što je Hanibal pokrio velike delove Afrike plantažama maslina koristeći pri tome svoje trupe kao radnu snagu, na isti način je Prob pokrio Galiju, Panoniju i brda Mezije sa vinovom lozom“.¹¹¹ *Aureus Mons* se kao mesto na kome je zasađena

¹⁰⁵ *Ibid.*, *loc. cit.*, nap. 14.

¹⁰⁶ Više pojedinosti o oruđima korišćenim u poljoprivredi u narednom poglavlju o pokretnom arheološkom materijalu.

¹⁰⁷ Theoph. Sym. *Hist.* I 3-4, 46-47 у: *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Г. Острогорски (ур.), Београд 1955.

¹⁰⁸ O arheobotaničkim analizama biće više reči u poglavlju o arheobotanici.

¹⁰⁹ A. Mócsy, *op. cit.*, 272.

¹¹⁰ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 139, sa nav. izvorima; A. Mócsy, *op. cit.*, 298-299, nap. 6-8.

¹¹¹ A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *PMB* 50, Нови Сад 2008, 156: citat preuzet iz: H. W. Bird, Aurelius Victor, *De Caesaribus*, Liverpool 1994.

vinova loza pominje i kod Eutropija.¹¹² Naselje *Aureus Mons* se prema M. Mirković nalazilo u blizini potoka Seone, 37 km istočno od Beograda.¹¹³

Stočarstvo je bilo zanimanje velikog dela stanovništva u predrimsko doba, a zadržalo je svoj značaj i u vreme Rimljana, što je i razumljivo imajući u vidu pogodne prirodne uslove za razvoj ove grane poljoprivrede. Stočarski proizvodi kao što su vuna i koža, korišćeni su u velikoj meri za proizvodnju predmeta za svakodnevnu upotrebu. Kao čuveni stočarski proizvod korišćen u ishrani, u izvorima se pominje dardanski sir *caseus dardanicus*. U spisu iz sredine IV veka, *Expositio totius mundi et gentium*, koji potvrđuje Panoniju kao izvoznika poljoprivrednih proizvoda pre svega žita, pominje se i Dardanija koja je snabdevala Makedoniju sirom i slaninom. U spisu se pominju i Mezija i Dakija kao provincije koje su mogle same sebe da snabdevaju poljoprivrednim proizvodima “*Moesiam et Daciam provincias sibi quidem sufficientes*”.¹¹⁴ Pomoravlje se pominje kao mesto gde su gajeni konji. Na jednom papirusu s početka Trajanove vlade u dnevnoj zapovesti kohorte *I Hispanorum*, pominje se odred koji je upućen u Margum radi nabavke konja.¹¹⁵

Na imanjima organizovanim kao *villae rusticae*, tehnologija obrade zemlje kao i oruđe korišćeno u tu svrhu svakako da je bilo tehnički savršenije od onog koje su koristili starosedeoci. Ipak, posmatrano u celini, poljoprivreda centralnobalkanskih oblasti ostala je manje više nerazvijena tokom čitavog perioda rimske uprave. O zaostalosti poljoprivredne proizvodnje u ovoj oblasti govorio je i Dion Kasije, istoričar iz vremena Severa, koji je jedno vreme upravljao Panonijom.¹¹⁶

Najmanje poznati činilac u sistemu rimske agrikulture jeste neposredna radna snaga i u sklopu toga položaj autohtonog stanovništva. U tom smislu je zanimljiv podatak iz izvora koji govori o tome da su roditelji budućeg cara Maksimijana radili u okolini Sirmijuma kao nadničari (*mercenarii*).¹¹⁷ Važan

¹¹² M. Mirković, *Rimski gradovi*, 139, nap. 18.

¹¹³ *Ibid.*, 139.

¹¹⁴ A. Mócsy, *op. cit.*, 299, nap. 12; cf. J. Woodman, *The expositio totius mundi et gentium: its geography and its language*, (unpublished PhD thesis), Ohio State University 1964.

¹¹⁵ M. Мирковић, *Историја српског народа* I, 86 sa nav. izvorom.

¹¹⁶ *Ibid.*, *loc. cit.*

¹¹⁷ M. Mirković, *Villas et domaines*, 58, nap. 1.

podatak predstavlja i natpis iz doline Lima o izvesnom Vurusu koji je označen kao *villicus*.¹¹⁸

Vlasnički odnosi nad zemljištem u rimskom periodu

Pokoravanje balkanskih zemalja u prvim decenijama I veka i stavljanjem pod rimsku upravu dovelo je do promena u vlasničkim odnosima nad zemljištem. Osvojena teritorija je stavljena pod kompetenciju Rima i rimskog pravnog sistema koji poznaje tri kategorije vlasništva nad zemljištem (*tria genera agrorum*):

ager publicus – zemlja u državnom vlasništvu;

ager privatus – zemlja u privatnom vlasništvu;

ager compascus et silvae – pašnjaci i šume.

Ager publicus je najplodnije zemljište u novoosvojenim oblastima koje je ranije pripadalo autohtonim zajednicama, a konfiskacijom postaje državno zemljište (*ager publicus populi Romani*). Iako je država nad tim zemljištem imala apsolutno pravo, ona nije upravljala direktno njime, već ih je davala na upravu odgovarajućoj municipalnoj zajednici (*ager adtributus*), pod uslovom da se ono mora obrađivati i da se za njega mora davati određeni deo prinosa ili porez u novcu (*vectigal*). Zajednica je dosta samostalno mogla raspolagati tim zemljištem, tako što ga je naknadno dodeljivala na uživanje i obradu ili pak, proširivala, tako da je državno zemljište uvek bilo *ager divisus et adsignatus* (ager podeljen i dodeljen), bilo da se radi o zemljištu u ageru kolonija, municipijuma ili o teritoriji autohtonih zajednica.

Ager publicus je morao da bude raspoređen prema određenoj shemi (*ager centuriatus* ili *limitatus*), a to je bio posao gromatika (*gromaticus*, *mentor*, *agrimensor*). Oni su imali svoju hijerarhiju, specijalizaciju i činove, a u Konstantinovo vreme i *officium*.¹¹⁹ Kao osnovno sredstvo za rad koristili su šestar (*gromon*), po kome su i dobili ime i spravi za merenje pravih uglova (*stella* i *groma*) koje su se satojale od dva lenjira na čijim krajevima su bili okačeni visci.

¹¹⁸ Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик САН ХСVIII*, Београд 1941-48, по 335.

¹¹⁹ И. Поповић, *Античко оруђе*, 194-195.

Oni su najpre trasirali glavnu liniju (*rigor*) pomoću šiprki (*metae, signa*), a zatim su postavljali prave uglove uz pomoć groma. Jedinica koju su gromatici upotrebljavali i koja se nalazila u osnovi mreže bila je kvadrat (*centuria quadrata*), čija je jedna strana bila duga 20 aktusa (1 aktus=35,5m), a površina 1 centurija, odnosno 200 jugera (1 juger=0,2518ha=cca 50ha). Ovakvo postavljanje mreže prema kojoj se imanja dele naziva se centuracija. Glavne osovine centurije *decumanus maximus* i *cardo maximus* trebalo je da se poklapaju sa Sunčevom putanjom, od istoka na zapad, odnosno sa pravcem sever-jug, a početna tačka treba da se nalazi u gradu ili u njegovoj blizini. Po postavljanju glavnih tačaka, bili su trasirani i sekundarni putevi koji su činili granice centurija na pravilnim rastojanjima, najčešće 2400 stopa (1 stopa=29,6cm). Tačke preseka bile su označene međašima (*termini*), koji su mogli biti sa natpisima. Svaki peti put od centra sistema predstavljao je jedan *limites quintarii*, a sporedni putevi koji su prosecali mrežu bili su *limites linearii* i oni su bili uži od glavnih puteva. Centuracija je bila pogodna na ravničarskom terenu, međutim, u brdovitim predelima ova shema je bila napuštena zbog prirode reljefa. Nekada centurije zbog nepovoljnog terena nisu mogle da budu isparcelisane iznutra. Sistem centurijacije nije uvek vidljiv na površini, ali se može uočiti na aerofotografijama.¹²⁰ Veličina centurija bila je uslovljena konfiguracijom terena, ali i prirodnim preprekama kao što su rečni tokovi.

Ager privatus je zemljište u privatnom vlasništvu. Za razliku od državnog zemljišta, imovinsko pravni položaj zemljišta u privatnom vlasništvu bitno se razlikuje. Iako i ovo zemljište atribucijom dolazi u nadležnost municipalne zajednice, ono ostaje na raspolaganju autohtonom stanovništvu, u vlasništvu manjih zajednica, *vicus*-a i *pagus*-a. Prema rimskom pravu vlasnici privatnog zemljišta mogli su slobodno raspolagati svojom imovinom, prodati ga ili otuđiti. Ovo zemljište je kao i državno, unošeno u mapu, ali nije bilo detaljno mereno niti omeđeno. Nema sumnje da je *ager privatus* u poljoprivredi autohtonog stanovništva imao važnu ulogu, imajući u vidu tradicionalni način privređivanja i sporo prodiranje novih društveno-ekonomskih odnosa, naročito u planinskim oblastima, udaljenim od glavnih komunikacija.

¹²⁰ *Ibid.*, 195, nap. 6. U severnoj Africi vidljivi su tragovi centuracije na velikim imanjima.

Ager compascus et silvae je zemljište koje je služilo za ispašu, kao i neobrađiva zemlja uopšte u koju su bile uključene i šume. Ovaj ager je takođe bio u nadležnosti kolonije, municipijuma ili autohtone zajednice i nije se mogao otuđivati i na taj način imao je karakter javnog dobra (*loca publica*) kao što su bili putevi, zemljište oko hramova i dr.¹²¹

Osim podele prema vlasništvu nad zemljištem, postojale su i druge podele. Tako u zavisnosti od vrste, odnosno načina korišćenja poljoprivrednog zemljišta postoji nekoliko podela:

- *ager sationalis* – polja sa žitaricama i drugim ratarskim biljem;
- *ager constitus* – zemlja pod drvećem (vinovom lozom, maslinama ili voćem);
- *ager pascuus* – zemlja za ispašu domaćih životinja;
- *ager floreus* – zemlja korišćena za bašte i povrtnjake.

* * *

Pored navedenih podela prema vlasništvu nad zemljištem treba pomenuti i *ager adsignatus* koji predstavlja zemljište utvrđeno međašima, podeljeno kao katastarska celina, a zatim dodeljeno na obradu. Ovaj ager je predstavljao zemljište *ager publicus*-a koji je država konfiskacijom preuzela, a zatim dodelila na obradu drugima. Državno zemljište je u suštini uvek bilo *ager divisus et adsignatus*. Prema A. Moczy-ju reč *adsignatus* ukazuje na dedukciju, kada se adsignacijom posed veterana izdvaja od peregrinih *civitates* i postaje *ager exceptus* na municipalnoj teritoriji.¹²²

Veterani su prilikom otpusta iz vojske osim novca mogli dobiti i zemljišni posed *praemia militiae*. Shodno tome, postojale su dve vrste otpusta: *missio nummaria* i *missio agraria*, obe epigrafski posvedočene.¹²³ Praksa dobijanja zemljišnog poseda *missio agraria* često se objašnjava time što novčana

¹²¹ *Ibid.*, 194, nap. 2.

¹²² A. Moczy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen*, Budapest 1959, 90, 91.

¹²³ С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I-III век н. е.*, Београд 2002, 11 sa nav. izvorima.

sredstva često nisu bila dovoljna da podmire troškove otpusta. U nauci postoji uverenje da je dodeljivanje zemljišnog poseda kao vid otpusta *missio agraria* praktikovan tokom čitavog carskog perioda budući da je posvedočeno i u IV veku. U jednom dekretu Konstantina Velikog iz 320. godine pominju se veteratni koji dobijaju napuštene parcele (*CTh* VII, 20).¹²⁴

Missio agraria bila je u vezi sa dedukcijom veterana i osnivanjem vojničkih kolonija, koje je u balknskim provincijama počelo pod Tiberijem i trajalo do Hadrijanove vlade.¹²⁵ Pored organizovanog naseljavanja veterana koje je bilo ograničeno na I vek i prve decenije II veka, postojalo je i pojedinačno naseljavanje vojnika na limesu i u unutrašnjosti balkanskih provincija.¹²⁶ Kada je u pitanju teritorija provincija Donje Panonije i Gornje Mezije, isluženi vojnici legijskih logora, manjih kastela ili beneficijarnih stanica najčešće su se naseljavali u blizini mesta u kojima su služili kao aktivni vojnici. Kod nas su epigrafski potvrđeni veterani koji su se nakon službe naselili u bizini legijskih logora *Singidunum*-a, *Viminacium*-a već početkom II veka.¹²⁷ Od II veka veterani su se naseljavali i u manjim mestima na limesu: Lederati, Pinkumu itd. Prema mišljenju M. Mirković u ovim utvrđenjima su najverovatnije bili stacionirani delovi legije *VII Claudia*.¹²⁸

Kada je reč o manjim kastelima, u rimskoj provinciji Panoniji, imamo epigrafski posvedočeno dodeljivanje zemlje isluženim vojnicima. U pitanju je kamen-međaš, iz Dumbova kod Beočina, na padini Fruške gore u pograničnoj zoni limesa, sa natpisom na kome se pominje *vicus Iosista*.¹²⁹ Detaljnije tumačenje natpisa dala je M. Mirković, prema kojoj je naselje formirano veteranskom dedukcijom u drugoj polovini I veka.¹³⁰

Kada govorimo o ekonomsko-socijalnom statusu veterana, sačuvani epigrafski spomenici pokazuju da su oni najčešće uzimali učešća u upravi

¹²⁴ *Ibid.*, 12, sa nav. literaturom.

¹²⁵ С. Ферјанчић, *op. cit.*, 21-102. Pored osnivanja veteranskih kolonija, postojale su i dedukcije bez osnivanja kolonija.

¹²⁶ *Ibid.*, 129-181.

¹²⁷ *Ibid.* 154-165.

¹²⁸ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 120.

¹²⁹ M. Mirković, *Sirmium* I, 81, 82 no 79, pl. XII/1. Kamen-međaš otkriven je 1909. godine u Beočinu, čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

¹³⁰ *Ibid.*, *loc. cit.* Natpis na kamenu govori o dodeljivanju zemlje sela Josiste Titu Klaudiju Prisku, prefektu *ala I civium Romanorum* u drugoj polovini I veka nove ere.

gradova u kojima su živeli, vršeći često veoma visoke magistrature, čineći tako zajedno sa municipalnom aristokratijom, u ekonomskom i socijalnom pogledu gornji sloj provincijskog društva.¹³¹

U oblasti gornjomezijskog limesa, kao i u drugim provincijama Carstva, veterani su često pripadali sloju veleposednika, čiju su zemlju obrađivali seljaci-zakupci ili robovi.¹³² Posvete agrarnim božanstvima na posredan način ukazuju na bavljenje poljoprivredom pojedinih veterana. Jedan takav natpis sa votivne are otkrivene na široj teritoriji Singidunuma, posvećen kultu Libera i Libere to potvrđuje¹³³

* * *

U vreme kada su panonsko-balkanske oblasti potpale pod rimsku upravu tokom prvih decenija I veka u rimskoj poljoprivredi su već izvršene određene promene koje su dovele do propadanja sitnih posednika, a s druge strane do stvaranja velikih imanja (*latifundiae*) koja su davana u zakup. Položaj zakupaca bio je regulisan zakonima i tokom vremena se menjao. Pred kraj republike ustanovljena je praksa da vlasnici imanja koji daju zemljište u zakup (*locatio*) sklapaju ugovor obično na pet godina sa onim koji zemlju obrađuje (*colonus*), koji postaje zakupac (*conductor*), pri čemu je sva imovina zakupca služila kao garancija. Zakupac je takođe imao pravo da i sam izda celo imanje ili samo deo, ali vlasniku imanja je samo glavni zakupac davao novac i deo prinosa. U to vreme je u Italiji uglavnom već nestao sitni seljak-posednik, a poljoprivreda je počela da biva orijentisana uglavnom na gajenje maslina i vinove loze, obzirom da je žito sa latifundija u provincijama, naročito u Egiptu bilo jeftinije od onog koje se proizvodilo u samoj Italiji.

Međutim ovakva organizacija poljoprivredne proizvodnje na početku nove ere ne može se mehanički preneti i na novoosnovane provincije na Balkanu, gde je autohtono stanovništvo bilo svakako na nižem stupnju socijalno-ekonomskog i

¹³¹ Kako navodi M. Mirković, u svim gradovima na gornjomezijskom limesu veterani su posvedočeni kao gradski upravnici: Singidunum, Viminacium, Ratiaria: M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 124, sa nap. 72; С. Ферјанчић, *op. cit.*, 205-206.

¹³² M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 138, sa nav. izvorima.

¹³³ M. Mirković, S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, *IMS*, vol. I, Beograd 1976, no 16, 52-53, sa nav. ranijom literaturom. Više podataka o ovom spomeniku u odeljku o rimskim agrarnim božanstvima.

kulturnog razvoja. Pravni sistem je omogućavao da delove *ager publicus*-a dobiju i starosedeooci sa obavezom da ih obrađuju i plaćaju porez, ali se u praksi to verovatno retko događalo. Najveći deo *ager publicus*-a dobijali su posednici iz Italije, bilo da su bili predstavnici zemljoposedničkog sloja, bilo koloni prilikom osnivanja kolonija, bilo veterani. Kolonisti su dobijali zemljište u ageru kolonija, a veterani obično na teritoriji *prata legionis*, koja se nalazila u okolini logora.¹³⁴ Preko epigrafskih spomenika saznajemo da je i vojna uprava raspolagala određenom teritorijom koja je bila odvojena od municipalne. O tome svedoči natpis iz vremena Aleksandra Severa iz koga saznajemo da je u Viminacijumu 228. godine došlo do promena legijske teritorije (*territorium legionis*).¹³⁵ Ovaj tip zemljišnog poseda takođe je mogao da se daje u zakup i bio je važan u sistemu snabdevanja vojske.

Ager privatus je svakako imao veću važnost u poljoprivredi autohtone populacije. Imajući u vidu činjenicu da su se robovlasnički odnosi u panonsko-balkanskoj regiji sporije razvijali, među istraživačima postoji mišljenje da su u II i III veku još uvek postojala imanja sitnih seljaka, dok s druge strane velike latifundije nisu zabeležene u oblasti srpskog Podunavlja mada su mogle postojati u II veku.¹³⁶ Formiranje legijskih teritorija (*territorium legionis*) i dodeljivanje zemlje veteranima verovatno da je smanjio broj ovakvih poseda. Veterani su u II i III veku predstavljali sloj srednjih zemljoposednika. Njima je verovatno pripadao znatan deo teritorije na limesu i pre stvaranja pogranične vojske *militēs limitanei* i vezivanja aktivnih vojnika za okolinu vojnog logora.¹³⁷

Relativna politička sigurnost koja je trajala od početka II do druge polovine III veka omogućila je razvoj poljoprivrede koja je predstavljala jednu od osnovnih delatnosti na prostoru jugoistočne Panonije i Gornje Mezije. O tome svedoče i posvete agrarnim božanstvima: Cereri, Persefoni, Liberu i Liberi, Silvanu.¹³⁸ U ovom kontekstu treba reći da uloga slobodnih seljaka-zakupaca još uvek nije definisana već se sva saznanja o ovom pitanju formiraju na bazi

¹³⁴ M. Zaninović, *Prata legionis* u Kosovu kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula Archaeologica* 10, Zagreb 1985, 63-79.

¹³⁵ *CIL* III, 14509, 8112, prema: В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума, *Старинар* XVIII/1967, Београд 1968, 42, sa nap. 115.

¹³⁶ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 138, sa nap. 11.

¹³⁷ *Ibid.*, loc. cit.

¹³⁸ Više o agrarnim božanstvima u posebnom odeljku ovog rada.

pretpostavki. Seljaci-zakupci su verovatno obrađivali zemlju municipalne aristokratije, ali kako se vremenom njihov broj smanjivao u prvom redu zbog njihovog sve većeg angažovanja u vojnim službama, dolazi do većeg korišćenja robovke radne snage. O tome svedoče i epigrafski podatci iz III veka gde se navodi da se dodeljivanjem zemlje vojnicima istovremeno dodeljivani robovi i stoka.¹³⁹

Ako poredimo celokupnu teritoriju koja je bila pod rimskom upravom, nema sumnje da je oblast Panonije imala najveći značaj u poljoprivredi, već u prvim vekovima rimske dominacije, što je svakako rezultat povoljnih prirodnih faktora. To potvrđuju brojni ostaci vila rustika i drugih pokretnih arheoloških nalaza sa teritorije Srema.¹⁴⁰ U prilog ovoj tvrdnji ide i podatak koji je ostavio *Hyginus Gromaticus* u kome se kaže da je sva zemlja u Panoniji u njegovo vreme, početkom II veka, već bila centurisana i da se prema kvalitetu može podeliti na pet kategorija.¹⁴¹

Uvođenjem reformi poreskog sistema u vreme Dioklecijana, dolazi do značajnih promena u okviru rimske agrarne politike i položaju vlasnika zemlje, ali i onih koji je obrađuju. Donošenjem Edikta o cenama, taksa na zemlju postaje osnovni izvor državnih prihoda. Jedine takse koje se nisu zasnivale na poljoprivredi bile su carine i *collatio lustralis* koje su primenjivane u trgovini i proizvodnji.¹⁴²

Iako je sitni posed vremenom bivao sve više ugrožen situacija, na istoku i zapadu Carstva nije bila ista. Na istoku se veliki posedi nikada nisu razvili u onoj meri kao u zapadnom delu, gde su gradovi, visoki predstavnici vlasti, municipalni službenici itd. imali ogromna imanja, ali ne u vidu homogenog poseda, već razdeljena čak i u više provincija.¹⁴³ Osnovni zemljišni posed bio je *fundus* koji je često nosio ime nekadašnjeg vlasnika i koji se nasleđivanjem raspadao na manje celine. Krupni zemljoposednici težili su da uvećaju svoja imanja koja su nazivana *saltus* i često su mogla biti veća od municipalne teritorije. Takva velika imanja imala su sopstvenu proizvodnju, a oko vila vlasnika razvijali su se vikusi koji su

¹³⁹ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 138, nap. 14.

¹⁴⁰ Više podataka o vilama rustika i poljoprivrednim alatkama, u posebnim poglavljima ovog rada.

¹⁴¹ P. Oliva, *Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire*, Praha 1962, 170.

¹⁴² A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire II*, Oxford, 1973, 769.

¹⁴³ *Ibid.*, 770-771.

pripadali posedu.¹⁴⁴ Podela vikusa miže se izvršiti na osnovu vlasništva nad njima, tako da postoje vikusi u vlasništvu jednog zemljoposjednika i oni koji su bili svojina većeg broja slobodnih seljaka. Da li su ovakvi odnosi postojali i na teritoriji centralnog Balkana, imajući u vidu stalne upade varvarskih plemena u periodu kasne antike i smanjenja populacije koja je mogla biti angažovana u poljoprivredi, za sada nije moguće precizno definisati. Ono što je izvesno to je da su vikusi bili fiskalne jedinice čiji su stanovnici bili zajednički odgovorni za plaćanje poreza.

Zbog nedostatka radne snage u poljoprivredi koja je naročito primetna od III veka nastao je sistem *adiectio steriliium*. Ovaj sistem se pojavio najpre u Egiptu gde je još od doba Ptolomeja neobrađena državna zemlja dodeljivana privatnim vlasnicima uglavnom ekonomski jačim koji su bili u obavezi da obrađuju to zemljište i plaćaju porez. Od kraja III veka sistem *adiectio steriliium* se primenjuje ne samo na carske domene, već i na zemljišta insolventnih privatnih posednika.¹⁴⁵

S druge strane, veliki zemljoposednici, upravljali su posedima bilo tako što su upravu prepuštali posrednicima (*procuratores, actores*), bilo davanjem u zakup imanja uz sklapanje ugovora (*conductores*). Postoji i treći način upravljanja velikim posedima, tako što su vlasnici dugoročno, ponekad i zauvek davali zemlju u zakup osobama koji su nazivani *perpetuarii*.

Carska administracija (*res privata*) nakon reformi i formiranja dijeceza, imala je u svakoj od njih po jednog *magister*-a ili *rationalis rei privatae*, ispod koga su bili *procuratores rei privatae*, a pod njima su bili *actores dominici* koji su ponekad upravljali imanjima i dolazili u direktan kontakt sa onima koji su obrađivali zemlju (*coloni*), mada je to bio posao zakupca (*conductores*). Ovi *conductores* su najčešće bili slobodna lica, mada su mogli biti i robovi koji su pripadali zemljoposjedniku. Obrada zemlje je bila dužnost robova ili slobodnih zakupaca, a tokom žetve ili berbe bila je angažovana i sezonska radna snaga koju su činili slobodni seljaci, ali često i niži slojevi gradskog stanovništva.¹⁴⁶ Međutim, dok su u vreme principata zakupci farmi (*coloni*) i kuća (*inquilini*) bili slobodni da napuste mesto po isteku zakupa, u kasnocarskom periodu dolazi do

¹⁴⁴ *Ibid.*, 785-787.

¹⁴⁵ Г. Острогорски, *op. cit.*, 61, nap. 1.

¹⁴⁶ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 788-794.

promena u statusu ovih zakupaca. Sloboda *conductores-a* je prvi put ograničana Dioklecijanovim cenzusom, po kojem je svaki seljak bio registrovan u svom selu ili u ime zemljoposjednika na čijoj farmi je radio, čime seljaštvo biva vezano za mesto registrovanja uz obavezu plaćanja *capitation* i *anonna*.¹⁴⁷ Ovo vezivanje kolona za zemlju započeto sa Dioklecijanovim reformama, nastavljeno je i za vreme Konstantinove vladavine. Prema Konstituciji iz 332. godine kolonima je bilo zabranjeno da prelaze sa jednog poseda na drugi. Odbegli koloni su morali biti vraćeni svom gospodararu. U zakonodavnim merama careva IV veka nalazimo podatke o nasilnom vezivanju kolona za zemlju (*servi terrae ipsius*), iako je on lično bio slobodan (*ingenuus*). Zakoni poznaju nekoliko kategorija kolona – *inquilini*, *adscriptitii*, *originarii*, *tributarii*, što je zavisilo od porekla, imovnog stanja, pripadnosti mestu stanovanja, unošenju u katastar. Mogli bismo da se složimo sa mišljenjem pojedinih autora da je poreski sistem stvarni uzrok novonastale institucije kolonata.¹⁴⁸

* * *

Pored ovih krupnih promena u društvenim odnosima i socijalnom statusu neposrednih poljoprivrednih proizvođača, tokom kasne antike došlo je i do promena u vojnoj organizaciji, što se na određeni način odrazilo i na vlasničke odnose nad zemljom. Jedinice stajaće pogranične vojske *limitanei*, nastanjene u vojnim logorima, od IV veka dobijale su zemljišta koja su služila kao pašnjaci (*paludes*).¹⁴⁹ Prema zakonu koji je doneo Valens 365. godine, *limitanei* su sledovanja u namirnicama dobijali devet meseci, a tri meseca platu u novcu,¹⁵⁰ dok su posle Arkadijevog zakona iz 406. godine bili u potpunosti isplaćivani u novcu.¹⁵¹

Pitanje karaktera ovih rimskih pograničnih trupa *milites limitanei* u periodu kasne antike i dalje sadrži niz nepoznanica. Naziv *limitanei* se prvi put pominje u zvaničnom dokumentu 363. godine (CTh. XII, I, 56) gde se ističe da su

¹⁴⁷ *Ibid.*, 796.

¹⁴⁸ A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris 1972, 306.

¹⁴⁹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 629.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 630.

¹⁵¹ *Ibid.*, 630-631.

to trupe stacionirane u pograničnim oblastima Carstva.¹⁵² Prema B. Isaac-u, ne može se govoriti o limitanima kao običnoj seoskoj milicija, sastavljenoj od vojnika-zemljoradnika, kako navode starije teorije, još uvek prihvaćene u nauci od znatnog broja istraživača, već predstavljaju teritorijalne jedinice stajaće vojske pod komandom *dux limitis*-a, čija je osnovna uloga kontrola i zaštita pograničnih delova Carstva.¹⁵³

S druge strane, najraniji izvor koji govori o limitanima koji imaju i obrađuju svoja imanja potiče iz prve polovine V veka. Zakonom iz 423. godine zabranjeno je da bilo ko, osim vlasnika, obrađuje zemlju na teritoriji kastela, *castellani milites*, a zakonom iz 443. godine zabranjeno je davanje došljacima pogranične zemlje (*agri limitanei*) i nju su mogli da obrađuju samo pogranični vojnici (*milites limitanei*), koji su bili oslobođeni plaćanja poreza.¹⁵⁴ Imajući u vidu ostatke civilnih naselja ruralnog tipa, sa kućama od drvene građe, koji su konstatovani uz vojne logore na đerdapskom limesu u periodu od kraja III do vremena Valentijana I,¹⁵⁵ kao i nalazi poljoprivrednog alata iz kasnoantičkih slojeva kastela¹⁵⁶ i određeni pokretni nalazi otkriveni unutar pojedinih kasnoantičkih utvrđenja,¹⁵⁷ opravdano možemo govoriti o postojanju civilnih naselja u blizini kasnoantičkih fortifikacija na limesu iz IV i početka V veka.¹⁵⁸ Da li su u pitanju naselja porodica limitana ili je, pak, došlo do formiranja civilnih naselja ruralnog tipa u blizini logora radi snabdevanja pogranične posade, za sada ne možemo dati pouzdan odgovor.

* * *

¹⁵² B. Isaac, The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei* in Ancient Sources, *JRS* LXXVIII, London 1988, 146, sa nav. izvorima.

¹⁵³ *Ibid.*, loc. cit.

¹⁵⁴ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 653 sa nav. izvorima.

¹⁵⁵ P. Petrović, M. Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area – main results, u: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.), Belgrade 1996, 22.

¹⁵⁶ И. Поповић, *Античко оруђе*, *passim*.

¹⁵⁷ U pitanju su delovi nakita: narukvice, naušnice, ukrasne igle i pršljenci koji potiču iz kasnoantičkog utvrđenja u Rtkovu, M. Gabričević, Rtkovo – Glamija I, – une forteresse de la basse époque, *Ђерданске свеске III (Cahiers des Portes de Fer)*, Beograd 1986, 71-91, figs. 23-24.

¹⁵⁸ O ovoj temi delimično raspravlja i M. Vujović u svom radu o kasnoantičkim šlemovima sa dunavskog limesa: M. Vujović, New Contributions on the Late Roman Helmets from Iron Gate, *Весник Војног музеја у Београду* 39, Београд 2012, 29-43.

Na kraju treba pomenuti probleme koji se odnose na strukturu i obim vlasničkih odnosa koji se ne mogu rešiti na osnovu izvorne građe i materijalnih ostataka kojima raspolažemo. Još uvek nam nije poznato kome je pripadalo određeno zemljište i ko je na njoj proizvodio, kakav je bio odnos između *ager publicus*-a i teritorije pojedinih legija (*territorium legionis*) što predstavlja problem i u drugim provincijama Carstva. Ipak treba istaći i rezultate novijih istraživanja istorijske nauke u kojima izvorni podaci, ma kako bili oskudni ipak, dozvoljavaju da se donekle sagleda porast velikih zemljišnih poseda u IV veku, mada su granice između carskih poseda i gradske teritorije još uvek neprecizno definisane.¹⁵⁹

Reformama Dioklecijana i Konstantina državna uprava je konsolidovana. Stanovništvo je bilo u obavezi da snabdeva namirnicama vojsku, činovnički aparat i gradove. Tako je ustanovljena *annona* koja je predstavljala najvažniju dažbinu i glavni izvor državnih prihoda, koja je u vreme Dioklecijana uglavnom ubirana uaturi budući da je novac u vreme krize izgubio svaku vrednost.¹⁶⁰ Osnovna poreska jedinica bio je *iugum* - obradivo zemljište određene veličine i kvaliteta, na kojem su gajene određene kulture. Nosilac poreske jedinice bio je *caput* – lice odgovorno za obradivo zemljište. Odgovornost za ubiranje poreza snosili su gradski saveti i dekurioni, odnosno kurijali, a pored njih i vlasnici poseda.

Dioklecijanove reforme odnosile su se i na oblast snabdevanja vojske. Izgradnja objekata u tu svrhu poklapa se sa uvođenjem sistema vojničkih taksi (*annona militaris*). U carskim ediktima koji regulišu ova pitanja, sačuvanim u Teodosijevom kodeksu, pribavljanje i distribucija hrane organizovana je od strane oficira (*primipilares*) u čijoj nadležnosti je bilo snabdevanje.¹⁶¹ Oni su imali na raspolaganju *horrea* izvan vojnih logora, koji su predstavljali sabirne centre iz kojih se vršila distribucija. Sistem snabdevanja vojske hranom otvara mnoga pitanja koja se tiču pre svega načina njene nabavke, da li je u pitanju nabavka iz udaljenih područja, ili je u pitanju snabdevanje iz regiona, odnosno nabavka od lokalnog stanovništva.¹⁶²

¹⁵⁹ M. Mirković, *Villas et domaines*, 57-75.

¹⁶⁰ O vremenu uvođenja i sprovođenju ovih mera cf. F. J. M. Carrié, *Diocletien et la fiscalité*, *Antiquité tardive* 2, 1994, 33-64.

¹⁶¹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 626.

¹⁶² O snabdevanju rimske vojske biće više reči u narednom poglavlju o snabdevanju i transportu

V

ORGANIZACIJA SNABDEVANJA I TRANSPORTA NAMIRNICA U RIMSKOM PERIODU

Složen sistem snabdevanja i distribucije namirnica na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije obavljan je vodenim i kopnenim putevima kroz čitav rimski period. Prisustvo rimske vojske u osvojenim teritorijama dovelo je vrlo rano do uspostavljanja ekonomskih veza sa susednim oblastima, a s druge strane, do razvoja lokalne privrede u skladu sa potrebama nove rimske uprave. Osnivanje gradova i drugih manjih naselja, izgradnja komunikacija i razvoj novih privrednih aktivnosti koje autohtono stanovništvo nije poznavalo, vezano je pre svega sa doseljavanjem rimske vojske i podizanje brojnih utvrđenja za njihov smeštaj.¹⁶³ Snabdevanje novopridošlog stanovništva u ove krajeve zahtevalo je i znatne količine životnih namirnica, što je otvorilo i mnoga pitanja koja se tiču načina nabavke hrane – da li je u pitanju nabavka iz udaljenih područja ili se radilo o snabdevanju iz okolnih oblasti, odnosno od lokalnog stanovništva. Isto tako, važno je bilo i pitanje prirode samih proizvoda (količine, kvarljivosti itd.).

Za proučavanje organizacije snabdevanja rimske vojske stacionirane na gornjomezijskom limesu, ali i dublje u unutrašnjosti provincije, zbog oskudnih istorijskih izvora dragoceni su nam podaci dobijeni arheološkim istraživanjima. Pomoću njih pokušaćemo da rekonstruišemo načine snabdevanja i transport robe na ovom, za rimsku državu, strateški važnom prostoru.¹⁶⁴

poljoprivrednih proizvoda.

¹⁶³ U ovom poglavlju veću pažnju ćemo posvetiti snabdevanju i transportu robe namenjene rimskim trupama stacioniranim u rimskim provincijama na tlu Srbije. Kako je postojala uzajamna povezanost između vojske i lokalnog stanovništva u različitim aspektima, razumljivo je da nam istraživanja o rimskoj vojsci posredno pružaju saznanja i o svakodnevnom životu autohtone populacije.

¹⁶⁴ Budući da je u našoj arheologiji pitanje snabdevanja nedovoljno istraživano, osim delimično u oblasti gornjomezijskog limesa, o čemu imamo za sada i najviše arheoloških podataka, to ćemo i našu pažnju u ovom poglavlju doktorske teze usmeriti na taj prostor koji bi mogao da pruži

Kada je u pitanju limes Gornje Mezije, problem možemo analizirati sa dva aspekta:

- jedan se odnosi na geografske celine, odnosno na prostor između Singidunuma i Đerdapa, samu Đerdapsku klisuru i prostor nizvodno od Đerdapske klisure.

- drugi je snabdevanje vojske prema rangu jedinica, odnosno legija ili pomoćnih, auksilijarnih trupa.

U odnosu na geografski aspekt, jasno se uočavaju tri celine na dunavskom limesu od kojih svaka ima svoje specifičnosti.

Prvu čini prostor od Singidunuma do početka Đerdapske klisure. Kraj je ravničarski, pogodan za zemljoradnju i koncentraciju većih vojnih formacija. Na ovom prostoru nalazile su se obe legije koje su činile okosnicu odbrane Gornje Mezije, *IV Flavia* i *VII Claudia*. Samim tim, jezgro odbrane je koncentrisano upravo tamo gde je veliki broj trupa bilo lako snabdevati i što je još važnije, deo tereta ovog snabdevanja snosile su same legije. Pogodnost terena za zemljoradnju bila je od presudne važnosti. Oko svakog legijskog kastruma nalazila se teritorija koja je bila dodeljena legiji za ispunjavanje svojih primarnih potreba, pre svega proizvodnje hrane, ali i građevinskog materijala. U pitanju je *territorium legionis*, kao zemljište koje legija koristi za svoje potrebe, ali ostaje nejasno da li je *territorium legionis* isto što i *prata legionis*.¹⁶⁵ Od niza mogućih objašnjenja koje daje Bohec,¹⁶⁶ mogli bismo posebno izdvojiti ono koje je još Schulten izneo, odnosno da *prata legionis* čine pašnjaci i obradive površine, pozajmišta gline i slično, dok *territorium* čini celokupan prostor koji se nalazi pod upravom legije i koji bi praktično bio jedna administrativna celina. Tako bi *territorium*-u pripadale, na primer, kanabe i radionice koje su se nalazile van logora.

Problem vojničkih teritorija prisutan je prvenstveno u pograničnim područjima, odnosno na limesu duž Rajne i Dunava, imajući u vidu brojne logore

odgovor na pitanje sveukupnog snabdevanja stanovništva i vojske na široj teritoriji provincija Donje Panonije, Gornje Mezije i istočne Dalmacije.

¹⁶⁵ A. Mocsy, Zu den Prata legionis, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 6, Internationale Limes kongress 1967, Köln-Graz, 211-214.; *Idem.*, Das Problem der militärischen Territorien in Donauraum, *Acta antiqua XX*, Acad. scient. hung., Budapest 1972, 133-168; M. Zaninović, Prata legionis u Kosovu kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula Archaeologica*, 10, Zagreb 1985, 63-79; D. J. Mason, Prata Legionis in Britain, *Britannia* 19, Cambridge 1988, 163-189.

¹⁶⁶ Y. Bohec, *The Imperial Roman Army*, London, 2000, 219.

na ovom prostoru sa vojnicima koje je trebalo snabdevati hranom, oružjem, opremom, ali i drugim potrepštinama. U tom kontekstu važno je i pitanje površine *prata legionis* odnosno *territorium legionis*. Veličina legijske teritorije zavisila je prvenstveno od broja vojnika za koje je trebalo obezbediti neophodne životne namirnice, ali i prostor za vežbanje. Prema natpisu na kamenu međašu utvrđeno je da je *Prata legionis III Macedonicae* u Asturiji imala oko 560 km² površine.¹⁶⁷ Sa prostora *prata legionis* nije dolazilo samo žito za vojnike. Svaka legija imala je odred od 120 do 300 konjanika. Hrana potrebna za ishranu životinja nije bila ništa manji problem. Delimično je rešavan time što su pod kontrolom vojske bili brojni pašnjaci koji su nesumnjivo morali zahvatati i više stotina hektara, jer prema nekim autorima stočni fond je mogao obuhvatati po nekoliko hiljada životinja (jahaćih konja, za vuču: mazga, mula, volova; za ishranu: ovaca i koza).¹⁶⁸ O stočnom fondu brinula je posebna služba u pojedinim legijama *pecuarii* i *veterinarij*.¹⁶⁹ Poljoprivreda i stočarstvo u sklopu mirnodopskih aktivnosti svakako su rasterećivali sistem snabdevanja i smanjivali troškove. Žito se kao osnovna namirnica najviše gajilo na legijskim posedima. Takođe, vojska je mogla da kupuje hranu i od brojnih zemljoposjednika koji su imali imanja u agerima većih urbanih centara Singidunuma, Marguma ili Viminacijuma.

Osim toga, blizina reke za legijske logore, a i za sve logore koji su se nalazili na limesu značila je veliku prednost u pribavljanju ribe kao važne komponente u ishrani. Pa ipak, *annona militaris* i princip snabdevanja legija iz civilnih izvora putem poreza u naturi bio je od presudne važnosti, jer se na prostoru, *prata legionis* nije moglo proizvesti dovoljno hrane za ukupne potrebe vojske.

Drugu geografsku celinu čini sama Đerdapska klisura. Na ovom prostoru bile su stacionirane jedinice do ranga kohorte. Klisura sama po sebi nije pružala adekvatan prostor za zemljoradnju, te su celokupne potrebe ovih jedinica morale da budu zadovoljene dostavljanjem hrane iz sabirnih centara povučениh mahom u unutrašnjost provincije, izuzev Porečke reke. Olakšavajuću okolnost predstavljao je manji broj ljudi u jedinici, ali je problem bila veličina fortifikacija

¹⁶⁷ D. J. Mason, *op. cit.*, 164.

¹⁶⁸ M. Zaninović *op. cit.*, 67.

¹⁶⁹ *CIL III 11215* i *CIL XIII 8287*; Tacit, *Annales XIII*, 55: *pecora et armenta militum*.

(*quadriburgium, speculum*) koje su, osim nekoliko primera, bile veoma male te nisu imale veće objekte poput žitnica za skladištenje hrane potrebne za duži vremenski period. Ovo je uslovalo kontinuirani proces dopremanja namirnica u kome su distributivni centri bili stalno angažovani, a svaka fortifikacija snabdevana periodično. Naravno, da je blizina vode uslovila i aktivni ribolov kao jedan vid snabdevanja posada utvrđenja hranom o čemu svedoče brojni nalazi opreme za ribolov (udice i tegovi). Udice i tegovi za ribarske mreže su česti nalazi u naseljima i utvrđenjima na Dunavu u periodu od I do IV veka (Singidunum, Saldum, Rtkovo-Glamija, Pontes).¹⁷⁰

Treću geografsku celinu činio je prostor nizvodno od Đerdapske klisure, gde se ponovo javljaju veće fortifikacije (*Statio Cataractarum Dianae, Pontes*) i koji nije bio pogodan za dugoročan smeštaj legija, jer oko logora nije bilo dovoljno obradivih površina za gajenje žitarica. Jedinice do ranga *cohors militaria* mogle su imati svoj manji *territorium* oko logora.

Kada govorimo o drugom aspektu koji se tiče samog snabdevanja, izvesno je da je to zavisilo od ranga i veličine vojne jedinice. Legijske jedinice su zbog velikog broja vojnika primale daleko veće količine hrane i materijala potrebnih za aktivnu službu.

Tu se nameće i pitanje strategije snabdevanja, odnosno da li je vojska učestvovala u sakupljanju poreza (misli se pre svega na prikupljanje poreza u naturi), da li je direktno kupovala za svoje potrebe ili je, s druge strane, ugovorima to obezbeđivala. Bez obzira na način na koji je pristizalo sledovanje za svakog rimskog vojnika, imajući u vidu različito prirodno okruženje, osnovno sledovanje u hrani i piću najverovatnije je bilo isto u celom Carstvu. Stoga nam podaci iz izvora ili arheološki nalazi iz drugih provincija nadoknađuju vrlo slabo poznavanje prilika u rimskim provincijama na teritoriji Srbije. Iz egipatskih papirusa koji potiču iz nešto mlađeg perioda iz VI veka, saznajemo nešto više o

¹⁷⁰ G. Jeremić, *Saldum: Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade 2009, 178, fig. 86, cat. 556-569.; M. Gabričević, Rtkovo – Glamija I, – une forteresse de la basse époque, *Ђерданске свеске III (Cahiers des Portes de Fer)*, Beograd 1986, fig. 22/9; С. Крунић, Употребни предмети у: *Античка бронза Сингидунума*, С. Крунић (прир.), каталог изложбе, Београд, 1997. кат. 327-329; Prema usmenom saopštenju S. Petković, brojni nalazi tegova i udica registrovani su i u arheološkim slojevima kastela Pontes.

dnevnom sledovanju vojnika iz oko 360. godine¹⁷¹ Ove količine i izbor namirnica se najverovatnije ne razlikuju mnogo od onih koje su važile i u vreme principata.¹⁷² Po mišljenju J. Roth-a, količina hrane koja je navedena u izvorima je količina na koju je legionar imao pravo, ali ne mora biti obavezno ona koju je i primao. Istovremeno prema izvorima konjanici, centurioni i drugi oficiri primali su veće količine hrane, koje su mogle samo fiktivno biti veće, dok je realna izdata količina najverovatnije bila ista kao i kod običnih vojnika.¹⁷³

Prvenstvenu odgovornost prema vojsci u provinciji, po pitanju snabdevanja imao je upravnik provincije. Upravnici provincija bili su vezani za vojne prokurateure (*frumentarii*). *Frumentarius* je u početku bila funkcija administratora zaduženog za snabdevanje vojske žitaricama u okviru provincija, a kasnije se ova funkcija vezuje za obaveštajnu službu Rima u provincijama. U *Historia Augusta* oni se često pojavljuju kao špijuni ili ubice. Njihova reputacija je postala vremenom toliko loša, da će naziv *frumentarii*, (od lokalne populacije nazivani – *pestilens frumentariorum genus* -pogani trgovački soj) u IV veku biti zamenjen sa – *agentes in rebus* (tajna obaveštajna služba).¹⁷⁴ Prema novijim saznanjima, beneficijari su mogli biti regrutovani među onima koji su prethodno bili *frumentarii*. Jedna od funkcija beneficijara je često bila pomoć pri prikupljanju anone za vojsku.¹⁷⁵ Na prostoru Viminacijuma otkriven je spomenik sa imenom jednog *frumentarius*-a. Spomenik je datovan u II-III vek.¹⁷⁶ Da li je on imao veze sa snabdevanjem vojske žitaricama u ovoj oblasti, ili je, ipak, u pitanju njegova uloga obaveštajca rimske države u ovom trenutku ne možemo da pružimo precizan odgovor.

¹⁷¹ Dnevno sledovanje vojnika je iznosilo: 3 libre žita, 2 libre mesa, 2 pinte vina, 1/8 pinte ulja, cf. A. H. M. Jones *op. cit.*, 628; B. Campbell, *The Roman Army 31 BC-337 AD*, London, New York 1994, 18-185.

¹⁷² *Vegetius* je čitavo poglavlje svog dela *De re Militari* posvetio pitanju snabdevanja u rimskoj vojsci, gde je izneo osnovne principe logistike, cf. R. W. Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburgh 1989, 187, 191; P. Kehne, War – and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West, in: *A Companion to the Roman Army*, P. Erdkamp (ed.), Malden-Oxford-Carlton 2007, 326.

¹⁷³ J. P. Roth, *The Logistics of The Roman Army at War (264B.C. - A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln 1999, 15.

¹⁷⁴ J. Nelis-Clement, *Les Beneficarii: militaires et administrateurs au services de l' Empire (Ire s. a. C. – VIe s.p. C)*, Bordeaux 2000, 118.

¹⁷⁵ M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 58-59, sa nav. lit.

¹⁷⁶ M. Mirković, *Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. II, Beograd 1986, no. 47, 84.

Zanimljiv nalaz predstavljaju i dva žrtvenika pronađena uz zapadni ulaz horeuma na Medijani.¹⁷⁷ Žrtvenik je votivnog karaktera, posvećen Jupiteru.¹⁷⁸ U natpisu je zabeleženo ime i funkcija dedikanta, za kojeg saznajemo da je bio zapovednik (tribun) vojne jedinice – *auxilium* germanskog plemena Batava, koja je u Niš prebačena u pratnji nekog od careva u IV veku.¹⁷⁹ Poslovi koje je u žitnici obavljao tribun Aurelije Ampelije nisu u natpisu precizirani, ali je prema P. Petroviću on mogao biti nadležan za merenje i distribuciju žita.¹⁸⁰

Sa teritorije rimskih provincija na tlu Srbije nemamo podataka o zaduženjima vojnika koji su činili posadu legija i auksilijarnih jedinica. Na osnovu ukupnih saznanja o organizaciji rimske vojske i funkcijama koje su obavljali pojedini oficiri moguće je pretpostaviti da su vojnici sa ovih teritorija slati u druge provincije radi pribavljanja namirnica. Budući da je velika količina žitarica i drugih namirnica namenjenih vojnicima nabavljana iz drugih provincija, naročito onih koje nisu mogle da se proizvode u panonsko-balkanskoj oblasti, sigurno da broj vojnika na dužnostima u vezi snabdevanja nije bio mali.

Sistem snabdevanja vojske hranom otvara mnoga pitanja koja se tiču pre svega načina njene nabavke, da li je u pitanju nabavka iz udaljenih područja, ili je u pitanju snabdevanje iz regiona, odnosno nabavka od lokalnog stanovništva. Nema sumnje da su se iz Italije i Španije nabavljale masline, maslinovo ulje, garum, vino i tropsko voće. Od sredine II veka, podunavski gradovi Gornje Mezije održavaju trgovačke veze i sa istočnim Mediteranom. Trgovački centri u Egeji bili su pogodniji za snabdevanje, a veliku prednost predstavljala je mogućnost transporta robe vodenim putem. Pored egejske oblasti, već od II veka započet je redovan uvoz proizvoda iz bližih trgovačkih centara u oblasti Ponta. Počev od III veka import robe iz ove oblasti postaje dominantan u podunavskom delu Gornje Mezije i zadržava se sve do kraja VI veka. Oni su bili glavni snabdevači tržišta maslinovim uljem i vinom, a u manjem obimu možda i žitom. O transportu robe

¹⁷⁷ Žrtvenici su pronađeni 1982, o tome v. T. Čerškov, *Mediana-horreum*, AP 25, Beograd-Ljubljana 1986, 41-43.

¹⁷⁸ M. Mirković, *Ein Tribunus in Mediana bei Naissus, Romanitas – Christianitas, Untersuchungen zur Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1982, 360-366.

¹⁷⁹ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994, 43.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 44.

vodenim putem svedoče nalazi amfora proizvedenim u raznim delovima Carstva počev od kraja I veka, pa sve do kraja rimske uprave na ovim prostorima.¹⁸¹

Način dopremanja namirnica morao je biti kombinovan, odnosno bio je u upotrebi kopneni i rečni transport. Sistem snabdevanja kopnenim komunikacijama bio je dobro razvijen, a mreža puteva razgranata. Problem je delimično predstavljala mala nosivost životinja i zaprežnih kola. S druge strane, opasnost na putevima mogli su prouzrokovati pljačkaši (*latrones*), pa su svi vredniji transporti morali da imaju naoružanu pratnju. U vreme Septimija Severa preduzete su vojne mere protiv latrona, tako da je u Dardaniji bio osnovan veliki broj beneficijarnih stanica sa zadatkom da štite puteve.¹⁸²

Osnovna komunikacija bio je put duž Dunava koji je povezivao fortifikacije na limesu, a poseban značaj imao je put kroz Đerdapsku klisuru izgrađen u ekstremnim uslovima čiju gradnju slavi niz carskih tabli. U njima se pominju legije koje su gradile put kroz Đerdap, a kasnije ga i doradivale i popravljale.¹⁸³ O važnosti transporta i snabdevanja govore izuzetni napori da se omogući nesmetan prolaz Dunavom i duž Dunava kopnenim putevima. Izgradnja sipskog kanala kod Dijane (*Statio Cataractarum Dianae*) pod Trajanom, posebno je slavljen kao izuzetna poduhvat, jer je tek prokopavanjem kanala ceo Dunav zaista postao plovani buduću da su zaobiđene opasne katarakte.¹⁸⁴

Transport namirnica i ostalih proizvoda obavljan je vodenim putevima kad god je to bilo moguće, pre svega zbog finansijske isplativosti ovog vida prevoza. Rečni tokovi su bili maksimalno korišćeni, često povezani kanalima ili vučnom službom. Smatra se da su provincijske flote, takođe prevozile namirnice za rimsku vojsku.¹⁸⁵ Snabdevanje je obavljano tokovima svih većih reka u Carstvu: Rajnom, Dunavom, Nilom, Eufratom itd. O tome svedoči i reljef na Trajanovom stubu, na kome je prikazana plovidba Dunavom. (sl. 2). Diskutujući o problemu snabdevanja i transporta namirnica za rimske trupe, D. Breeze je pokušao da pruži

¹⁸¹ Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, *passim*.

¹⁸² М. Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *ЖА* 21, Скопје, 1971, 263-271.

¹⁸³ В. Петровић, Екскурси о римским старинама на подручју Ђердапа у делу Беле де Гонде, 71-95; Ј. Шаšel, Римски натписи у Ђердапу, 156-164.

¹⁸⁴ П. Петровић, Нова Трајанова табла у Ђердапу, 31-39.

¹⁸⁵ D. Breeze, Supplying the Army, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hgs.), Stuttgart 2000, 59-64; P. Kehne, 328-329.

odgovor, iznoseći hipotezu o postojanju četiri načina dopremanja hrane, prema kojoj municipijumi ili kolonije namirnice prikupljaju i prevoze sopstvenim sredstvima ili angažuju prevoznike za potrebe vojske ili, pak, sama vojska prikuplja i prevozi namirnice ili angažuje privatne prevoznike.¹⁸⁶

Kada govorimo o snabdevanju u Gornjoj Meziji, možemo pretpostaviti da su do velikog skladišta na ušću Porečke reke i ostalih dunavskih tvrđava, namirnice dovožene kako iz drugih delova Carstva, tako i iz unutrašnjosti provincije najčešće vodenim tokovima. Dakle, okosnicu snabdevanja fortifikacija na Dunavu činio je rečni transport. Shodno tome, sve fortifikacije su morale imati neki oblik pristaništa, ali samo nekoliko je istraženo u okviru velikih zaštitnih iskopavanja Đerdapa.¹⁸⁷ Na intenzitet same plovidbe u rimskim provincijama, uticali su brojni faktori koji su neminovno bili u vezi sa procesom romanizacije osvojenih podunavskih provincija. Prema Šašelu, ograničavajući faktor u Gornjoj Meziji je mogao biti nedovoljan broj izgrađenih pristaništa na Dunavu.¹⁸⁸

O rimskoj floti na Dunavu *Classis Flavia Moesica* malo se zna. Prvi put je sa sigurnošću potvrđena tek 92. godine na jednoj vojnoj diplomi iz Dakije (*CIL XVI 37*), iako je najverovatnije postojala i u prethodnim decenijama.¹⁸⁹

Pojedini natpisi svedoče o floti na Dunavu u razdoblju II-III veka. Na široj teritoriji Viminacijma otkriveno je nekoliko spomenika koji bi se mogli vezati za *collegium nautarum*. Brodovi ovih kolegijuma su uzimali učešća u snabdevanju vojske namirnicama. Tako je pristanište u Viminacijumu indirektno potvrđeno na fragmentu mermerne ikone posvećene Mitri, koji je podigao jedan *nauclerus* (grč. termin za lat. *navicularius*) – osoba koja se bavi pomorskim transportom i trgovinom.¹⁹⁰ U selu Kličevac, koje leži istočno od Viminacijuma, na putu za Lederatu otkrivena je fragmentovana votivna statua sa natpisom. Prema sačuvanom delu statue (na levoj strani deo noge i luk malog čamca, a na desnoj strani veslač), istraživači su pretpostavili da je u pitanju personifikacija boginje

¹⁸⁶ D. Breeze, Supplying the Army, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hgs.), Stuttgart 2000, 59-64.

¹⁸⁷ П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији*, *Старинар* XL-XLI, Београд 1991, 207-216.

¹⁸⁸ Ј. Шашел, Речна пловидба и привреда у античком Подунављу, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, научни скуп САНУ, Београд, 1979, 97-104.

¹⁸⁹ П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву*, 207-208, са ранијом литературом.

¹⁹⁰ М. Мirković, *Viminacium et Margum*, no 31, 75.

Annona-e, koja je ponekad prikazivana sa lukom broda, dok je oštećeni natpis povezan sa *collegium nautarum* koji se vezuje za Viminacijum.¹⁹¹ Postojanje Neptunovog hrama kao celine najdirektnije povezane sa rekom i njenim transportom potvrđeno je na drugom spomeniku iz Viminacijuma posvećenom *Mater deum* čiji dedikant *C. Valerius Vibianus, nautarum quinquenalis* prilaže 2.000 sestercija za obnovu Neptunovog hrama.¹⁹² Poznat nam je i *Ulpus Antonius Quintus*, edil i kvestor municipijuma Drobeta, koji ukrašava Junoninom statuom pristanište (*portus*) u Tekiji (*Transdierna*).¹⁹³

U kasnoantičkom spisu *Notitia Dignitatum* (Or. XLI 38, 39; XLII 42, 43) kao rečne luke na prostoru Prve Mezije i Priobalne Dakije pominju se: Margum (*Classis Stradensis et Germensis*), Aegeta (*Classis Aegetensium Sive Secunda Pannonica*) i *Ratiaria* (*Classis Ratiarenses*).

Moguća rečna pristaništa i stanice na putevima za sada su slabo arheološki dokumentovana, mada postoje ostaci građevina koji bi se mogli dovesti u vezu sa flotom i njenim stanicama i koji su registrovani na više lokaliteta.¹⁹⁴ Na osnovu tog možemo da pretpostavimo da su najznačajnije luke bile one u okviru legijskih logora Singidunuma i Viminacijuma, o kojima na žalost imamo i najmanje informacija. Manja pristaništa nalazila su se na Sapaji kod Rama, kod Tekije (*Transdierna*), Čezave (*Novae*), Hajdučke vodenice, Karataša (*Statio Cataractarum Dianae*), Brze Palanke (*Egeta*) i u blizini Prahova (*Aquae*).¹⁹⁵ *Viminacium*, *Novae* i *Aquae* imali su izdvojena pristaništa u odnosu na glavnu fortifikaciju, dok je kod ostalih lokaliteta pristanište bilo u neposrednoj blizini utvrđenja zaštićeno perimetralnim zidovima oslonjenim na glavni odbrambeni bedem logora. Takva situacija potvrđena je kod Singidunuma, Hajdučke vodenice, Diane, Egete.

Utvrđeno pristanište Singidunuma nije istraživano jer je obimnim radovima Srpske kraljevske vojske tokom 1875. godine ceo dunavski lučki basen zasut, o čemu je još Kanic pisao tokom svojih putovanja po Srbiji.¹⁹⁶ Ono je

¹⁹¹ *Ibid.*, no 49, 85, sa ranijom literaturom.

¹⁹² M. Mirković, *Viminacium et Margum*, no 61, 104-105.

¹⁹³ Н. Вулић, *Споменик САН ХСVIII*, Београд 1941-48, no 469.

¹⁹⁴ П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву*, 209, sl. 1.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 210-215.

¹⁹⁶ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, 5.

verovatno bilo utvrđeno kada i logor, te su činili jedinstveni odbrambeni sistem. M. Popović je izneo pretpostavku o prisustvu delova dunavske flote u Singidunumu, iako za to ne postoje evidentirani arheološki nalazi ili podaci u pisanim izvorima.¹⁹⁷ Prema Popoviću, položaj bedema koji se spuštaju niz padinu, ka obali sličan je sistemu odbrane koji je primenjen kod nekih utvrđenja na Đerdapskom limesu (Hajdučka Vodenica, Egeta). Ovakva utvrđena pristaništa u nemačkoj literaturi označena kao Lände-Burgi vrlo su česta na rajnskom limesu, ali se u srednjem i donjem Podunavlju retko sreću.¹⁹⁸

Brojne reforme koje je sproveo Dioklecijan, odnosile su se i na oblast snabdevanja vojske. Izgradnja objekata u tu svrhu poklapa se sa uvođenjem sistema vojničkih taksi (*annona militaris*). U carskim reskriptima koji regulišu ova pitanja sačuvanim u Teodosijevom kodeksu, uočljivo je da je u periodu kasne antike ovaj sistem snabdevanja vojske bio veoma razvijen i da je pribavljanje i distribucija hrane organizovana od strane oficira (*primipilares*) u čijoj je nadležnosti bilo snabdevanje. Oni su imali na raspolaganju *horrea* izvan vojnih logora, koji su predstavljali sabirne centre iz kojih se vršila distribucija.¹⁹⁹ Neki od ovih horeuma bili su locirani u susednim gradovima na većoj ili manjoj udaljenosti od granice. Postoje i drugi objekti za snabdevanje o kojima govori Amijan Marcellin (XIV 2, 13),²⁰⁰ koji su činili izdvojene utvrđene celine, kao vojne baze (*loca*) na samoj granici i koje su bile u nadležnosti posebnih jedinica.²⁰¹

Kada je u pitanju snabdevanje tvrđava na gornjomezijskom limesu, o čemu imamo za sada i najviše arheoloških podataka, među istraživačima koji su se bavili ovom temom postoji mišljenje da je snabdevanje vojnih logora u znatnoj meri organizovano iz drugih gradova u unutrašnjosti provincije.²⁰² *Horreum Margi* je mogao biti jedna takva važna baza za prikupljanje, skladištenje i distribuciju prehrambenih proizvoda, u prvom redu žitarica. Sam naziv

¹⁹⁷ M. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1996, 39.

¹⁹⁸ П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву*, 211, sa nap. 24.

¹⁹⁹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, 626 sa nav. izvorima.

²⁰⁰ Амијан Марцелин, *Историја*, (превод М. Милин), Београд 1998, XIV 2, 13.

²⁰¹ G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, 264.

²⁰² П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, 53-62; *Idem.*, Сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, 285-291.

municipijuma upućuje na izvestan način i na njegovu osnovnu funkciju.²⁰³ Formiran u velikomoravskoj žitnici na ušću reke Ravanice u Veliku Moravu on je bio važan punkt, dobro poznat iz raznih itinerara i spisa *Notitia Dignitatum*, gde se kao jedno od važnih središta u Ilirikumu pod komandom *Magister Officiorum*-a pominje i *Scutaria Horreomargensis*.²⁰⁴ Njegova pozicija na glavnom putu koji na jug vodi ka Naisusu, jednom od glavnih komunikacionih središta za čitav balkanski prostor i pored Velike Morave koja teče severno ka Dunavu, pored Viminacijuma, uticala je da grad od skromnog naselja ubrzo preraste u idealno mesto za formiranje sabirnog centra već u I veku. Kasnije, on je postao i glavna baza za dalju distribuciju žita koje je slato u manje logističke centre na dunavskom limesu.²⁰⁵ Njegova osnova funkcija sabirnog centra za snabdevanje vojnih garnizona ostalo je i u kasnijem periodu, bez obzira na širenje grada i njegovo prerastanje u municipijum.²⁰⁶ O važnosti ove oblasti za Carstvo govore i ostaci mosta podignutom preko Morave, koje pominje Feliks Kanic u svojim putovanjima kroz Srbiju.²⁰⁷

Za sagledavanje problema snabdevanja na gornjomezijskom limesu nešto više podataka pružaju objekti otkriveni na ušću Porečke reke. Podignut na dobrom strateškom položaju, na važnoj raskrsnici puteva, ovaj kompleks ukazuje na postojanje distributivnog centra na samom limesu kakve pominje Amijan Marcellin.²⁰⁸ Takvoj pretpostavci ide u prilog i činjenica da u okviru utvrđenja nisu zabeleženi tragovi stanovanja, a dve manje građevine u kompleksu najverovatnije su imale funkciju horeuma.²⁰⁹ Čini nam se da je opravdana pretpostavka P. Petrovića da su ovi objekti podignuti u vreme uvođenja vojničkih taksi *annona militaris*, naročito sa njihovom striktnom primenom u vreme Dioklecijana.²¹⁰

Osim velikih sabirnih centara u kojima su bile smeštane i čuvane zalihe hrane za dalju distribuciju, tvrđave na limesu su morale imati i sopstvene objekte

²⁰³ Rickman, *op. cit.*, 318, nap. 1.

²⁰⁴ Ptolomej pominje mesto pod imenom *Orrea*, među gradovima u *Moesia Superior* (Ptolem. *Geogr.* III 9,4); Takođe je dobro poznat i iz Itinerara i *Notitia Dignitatum: Tab. Peut. segm. VI; Itin. Ant.* 134, 3; *Not. Dign. Or.* XI 39.

²⁰⁵ Rickman, *op. cit.*, 318.

²⁰⁶ *CIL* III 7591. Natpis iz 224. godine kazuje da je grad već bio municipijum u to vreme.

²⁰⁷ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, 68-71.

²⁰⁸ Амijan Марцелин, *op. cit.*, XIV 2, 13.

²⁰⁹ П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лimesу, 56-57, сл. 3.

²¹⁰ *Ibid.*, 62.

namenjene odlaganju i čuvanju namirnica koje su mogle za izvesno vreme da zadovolje potrebe vojnih posada smeštenih u njima.²¹¹ Prema Tacitovim podacima žitnica svakog logora bila je građena i opremana da sadrži zalihe potrebne posadi za godinu dana. Iako se ovi podaci odnose konkretno na fortifikacije u Britaniji u drugoj polovini I veka vrlo je moguće da je isti princip važio u celom Carstvu (Tacitus, *Agricola* 1, 21).

Količina hrane koju je trebalo obezbediti i čuvati zavisila je, pre svega, od veličine logora i broja vojnika koji su činili posadu logora, ali isto tako i od vrste i trajnosti namirnica. Prema P. Petroviću, vojna posada na đerdapskom limesu od Golubca (*Cuppae*) do Karataša (*Caput Bovis*) iznosila je 2000-3000 vojnika.²¹² Međutim, bez obzira na relativno mali broj vojnika raspoređenih duž utvrđenja, količina hrane koja se čuvala bila je znatno veća od potreba svakog pojedinačnog vojnika, iz čega proizilazi da je za tu svrhu bilo potrebno sagraditi veća skladišta raspoređena na različitim lokacijama. Skladišta značajnijih razmera su morala postojati u legijskim logorima u čijoj su nadležnosti bile tvrđave na limesu. U pitanju su logori u Singidunumu (*IV Flavia*) i Viminacijumu (*VII Claudia*) o čijem unutrašnjem uređenju ne znamo mnogo. Geofizička snimanja logora Viminacijuma pružila su dosta podataka o rasporedu objekata, ali za sada bez značajnijih iskopavanja ne može se sa sigurnošću izvršiti njihovo funkcionalno opredeljenje.

Na kraju možemo da zaključimo da sistem snabdevanja koji je koristila rimska vojska i način stvaranja zaliha unutar većih sabirnih centara, ukazuje da proizvodnja žitarica, ali i drugih životnih namirnica u oblasti Gornje Mezije nije bila dovoljna za ishranu stanovništva i vojske stacionirane na njenoj teritoriji. Taj nedostatak je najverovatnije nadoknađivan uvozom iz susednih provincija, pre svega iz regiona oko Crnog mora, ali treba računati i na uvoz iz drugih udaljenijih delova Carstva o čemu smo već prethodno govorili.

²¹¹ O sabirnim centrima i horeumima na limesu više podataka u okviru kataloga.

²¹² П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, 62.

VI

RANA RIMSKA NASELJA – *VICI, PAGI*

Osvajanjem oblasti koja su se prostirala na teritoriji današnje Srbije, Rimljani su započeli proces romanizacije zatečenog starosedelačkog stanovništva. Uspostavljanjem rimske uprave u novofromiranim provincijama, pored autohtonih ruralnih naselja koja i dalje egzistiraju, dolazi do organizovane urbanizacije osvojenih oblasti. Prema dosadašnjim istraživanjima ovaj proces se razvijao intenzivnije na prostoru Panonije, nego što je slučaj sa brdsko planinskim, teže pristupačnim oblastima centralne Srbije. Nova organizacija rimske države dovela je do formiranja novih oblika ruralnih naselja, *vici* i *pagi* koja su po načinu stanovanja bila slična predrimskim naseobinama starosedelaca. Za ova novonastala naselja bilo je bitno da se nalaze u blizini važnih komunikacija i na lokacijama koje omogućavaju eksploataciju prirodnih sirovina, ali i radne snage iz okolnih starosedelačkih naselja. Sve do osnivanja poljoprivrednih dobara tipa *villa rustica*, ova naselja koja su u velikoj meri nastala dedukcijom veterana, predstavljala su važne proizvodne jedinice koje su služile za snabdevanje urbanih centara. Natpis na kamenu međašu o dodeljivanju zemlje sela Josiste Titu Klaudiju Prisku, prefektu ale *I civium Romanorum*, koji M. Mirković datuje u drugu polovinu I veka govori u prilog toj tvrdnji.²¹³

Na našem području za sada su najbolje istraženi vikusi i pagusi u Sremu, čija je teritorija u vreme rimskih osvajanja bila naseljena Amantinima, Breucima i Skordiscima.²¹⁴ Topografski položaj naselja između Save i Dunava u ravničarskom delu Srema ukazuje na povoljne prirodne uslove kojima se starosedelačko stanovništvo rukovodilo prilikom izbora mesta za naseljavanje i koja su u većini slučajeva nastavila da žive i u novim političkim, ekonomskim i kulturnim okolnostima (karta 4). Plodnost tla koje je bilo pogodno za

²¹³ M. Mirković, *Sirmium* I, 81, 82 no 79, pl. XII/1.

²¹⁴ M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 19-22.

zemljoradnju i stočarstvo, kao i blizina tekućih voda i šuma, potvrđuje se između ostalog i faunističkim ostacima domaćih i divljih životinjskih vrsta.²¹⁵

Istraživanja koja su sprovedena poslednjih decenija u ovom regionu pružaju mogućnost za rešavanje problema početka romanizacije u balkanskim provincijama. Ona su pokazala da većina autohtonih naselja sa keltskom materijalnom kulturom nisu bila obuhvaćena novim planom urbanizacije koje su Rimljani sprovodili u I veku.²¹⁶ Njihovo egzistiranje se prati najduže do dinastije Flavijevaca. S druge strane, stanovnici vikusa se uključuju u privrednu aktivnost najbližih poljoprivrednih dobara koja se osnivaju već krajem I veka u doba dinastije Flavijevaca i sa njima u ekonomskom smislu čine celinu.

U većini slučajeva osnovna privredna grana stanovnika vikusa bila je poljoprivredna delatnost, zemljoradnja i stočarstvo. Pored toga, zavisno od prirodnih faktora, eksploatacija šuma i različiti vidovi zanatske proizvodnje (grnčarstvo, prerada kože i vune, zanati vezani za obradu drveta, itd.) takođe su učestvovali u privrednoj aktivnosti vikusa. U početku je prerada sirovina bila ograničena samo za potrebe stanovnika vikusa i njegove okoline, a kasnije trgovačkim putevima stižu i do udaljenijih područja, uključujući se na taj način u ekonomski život provincija.

Osnivanjem manjih poseda već u doba Flavijevaca, dodeljivanjem zemlje veteranima, stanovnici ovih naselja se uključuju u privredne aktivnosti najbližih poljoprivrednih dobara.²¹⁷ Istraživanja na našem području su pokazala da se ranorimska naselja iz I i II veka nalaze na prostoru kasnije podignutih građevinskih kompleksa vila rustika ili u njihovoj neposrednoj okolini (Dumbovo kod Beočina, Hrtkovici, Šašinci, Krnješevci itd.).²¹⁸

²¹⁵ С. Блажић, Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем, у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 331-346.

²¹⁶ О. Брукнер, Домородачка насеља, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 91-136.

²¹⁷ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, 355; *Idem.*, Villa Settlements, in: A. Lengyel, G.T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1981, 284. Prema autoru, vile su locirane na povoljnim prirodnim uslovima u blizini starosedelačkih naselja ili na njihovim ostacima.

²¹⁸ О. Брукнер, Vicus i villa rustica u pograničnoj zoni limesa između Cusum-a i Bononia-e, *Grada za proučavanje sptenika kulture Vojvodine VI-VII*, Novi Sad 1976, 19-43; *Idem.*, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 137-174.

Na teritoriji rimske provincije Gornje Mezije ostaci rimskih vikusa i pagusa su sasvim neistraženi. Za sada možemo pouzdano govoriti o postojanju svega jednog vikusa na ovoj teritoriji. U pitanju je vikus *Bube* u okolini Sigidunum-a. Njegova lokacija u neposrednoj okolini antičkog grada, potvrđuje pretpostavku da su vikusi formirani u blizini većih urbanih centara radi njihovog snbdevanja poljoprivrednim proizvodima.

VII

RIMSKE VILE RUSTIKE (*VILLAE RUSTICAE*)

Pripajanjem centralnobalkanskih oblasti Rimskom carstvu stvoreni su uslovi za ekonomsku i kulturnu integraciju autohtonog stanovništva. Postepeno dolazi do prihvatanja novog oblika proizvodnih odnosa i novih kulturnih standarda, što je uticalo na društvenu diferencijaciju starosedelaca. Razvojem novih ekonomskih odnosa, koji su nastali adsignacijom državnog zemljišta doseljenicima bilo u agerima kolonija, bilo na teritoriji municipija ili na imanjima veterana, pojavio se i novi tip ruralnog naselja – *villa rustica*. Ove građevine se redovno nalaze izvan urbanih središta, a obzirom na namenu, one su pre svega imale privredni značaj, kao centri ruralnih ekonomija u svojoj oblasti. Ovaj oblik vila bio je raširen na čitavoj teritoriji Carstva, a razlike u arhitektonskoj koncepciji ili veličini bile su rezultat klimatskih uslova, geografskih specifičnosti, namene građevina, ekonomskog potencijala vlasnika vila itd.

Na teritoriji današnje Srbije, vile rustike su registrovane u znatnom broju, ali na žalost sistematski je samo mali broj istražen, tako da tipološku klasifikaciju ovih građevina možemo izvršiti uglavnom na osnovu primera iz drugih delova Carstva, u prvom redu onih u bližem okruženju (karta 5).

Položaj vila rustika se razlikovao u zavisnosti od geografskog položaja, reljefa i drugih prirodnih uslova. Tako u ravnicama građevine se podižu na uzdignutijim terenima ukoliko ih ima okolini. U brdskim predelima ovakvi objekti podižu se na završecima kosa, na rečnim terasama, najčešće okrenutim ka jugu. Uobičajeno je da se vile podižu u blizini saobraćajnica radi lakše distribucije poljoprivrednih proizvoda do gradskih aglomeracija u okolini. U većini slučajeva ovakvi putevi su išli dolinama većih ili manjih rečnih tokova.

Iz antičkih izvora saznajemo osnovne podatke o vilama, njihovom uređenju, odnosu prema drugim oblicima nastanjivanja, o građevinama koje sačinjavaju jedno takvo dobro, o ekonomskom i socijalnom položaju vlasnika itd.

Kod Tacita nalazimo da reč *villa* označava sve oblike stanovanja u neurbanim sredinama (Tacit. *Hist.* V, 23; IV, 67; *Ann.* III, 46). Katon i Varon upotrebljavaju termin vila da označe imanje u selu, kao i građevine koje ono sadrži (Cato, *De agricult.* II; Varr. *Re rust.* I, 14; II, 4). Katon upotrebljava izraze *villa rustica* i *villa urbana* ne da definiše karakter, već da razgraniči određene građevine: u središtu imanja postoje stambeni objekti sa gradskim komforom *villam urbanam pro copia aedificat* i postoje ekonomske zgrade sa mlinovima, presama za ulje, grožđe i sl., za koje kaže *villam rusticam aedificatam habeat* (Cato, *De agricult.* I 5, 2). U pravnom spisu *Digeste* (*Digest.* L, 16, 27) navodi se: *ager est locus qui sine villa est. Ibid. 60: fundus autem integrum aliquid est; et plerumque sine villa 'locus' accipimus. Ibid. 211: fundi appellatione omne aedificium et omnis ager continetur: sed in usu urbana aedificia 'aedes', 'rustica' villae dicuntur. Locus vero sine aedificio in urbe 'area', rure autem 'ager' appellatur; idemque ager cum aedificio 'fundus' dicitur.*²¹⁹ Dakle, polje (*ager*) je zemljište bez vile, dok se u gradu zemljište bez građevina naziva *area*. Polje koje sadrži građevine naziva se *fundus*. *Aedes* označava građevine u gradu, dok su *villae* građevine u ruralnim sredinama.

Među antičkim vilama razlikuju se dve kategorije: imanja sa vilama, za poljoprivrednu eksploataciju, koja se nazivaju *villae rusticae* i vile, čija se arhitektura ugleda na gradsku arhitekturu i koje se zbog toga nazivaju *villae urbanae* (Vitruv. *De architect.* VI, 6). Budući da su predmet našeg rada pre svega objekti i imanja namenjena poljoprivrednoj delatnosti, to ćemo u daljem radu našu pažnju usredsrediti samo na vile rustike, kao kompleksnim proizvodnim jedinicama i središtima ruralnih ekonomija.

Pre nego što pređemo na raspravu o vrsti i nameni rimskih vila rustika, potrebno je nešto više reći o njihovom arhitektonskom sklopu, rasprostranjenosti i funkciji koje su imale. Obično se pod pojmom *villa rustica* podrazumeva imanje sa nizom slobodno raspoređenih zgrada, počev od onih za stanovanje sa stambenim objektom, ponekad luksuzno ukrašenim mozaičnim podovima, freskama na zidovima, skulpturama (*villa rustica habitatoria*), preko zgrada za

²¹⁹ G. Lafaye, *Villa*, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* V. M. Ch. Daremberg, E. Saglio (eds.), Paris 1877-1919.

smeštaj i preradu poljoprivrenih objekata (*villa rustica fructuaria*).²²⁰ U kasnijem periodu kada se opasnost na granicama povećava, vile su utvrđivane bedemom sa jakim kulama i šančevima. Njihovi vlasnici su privatna lica, veterani, trgovci, ili pripadnici gradske aristokratije. Vila je bilo u svim oblastima Rimskog carstva, naročito tamo gde su postojali povoljni uslovi za razvoj poljoprivrede kao što je slučaj sa područjem Panonije ili Mačve, ili srpskim Podunavljem i Pomoravljem. Najčešće su podizane u blizini važnih komunikacija, radi lakšeg snabdevanja urbanih središta u okolini.

Vile rustike kao kompleksne proizvodne jedinice posedovale su sve što je potrebno za funkcionisanje samostalne ekonomije: zgradu za stanovanje vlasnika imanja i njegove porodice (*villa habitatoria*), prostorije za grejanje (*hypocaustum*), kupatilo (*thermae*), zgradu za poslugu (*ergastulum*), žitnice i skladišta (*horrea*), staje za zaprežnu stoku (*stabulum*), senike, radionice, skladišta za alat, ostave, pušnice, sušare, peći, itd. Kod Vitruvija nalazimo na savete o tome kako treba graditi i šta sve treba da sadrži jedna kuća na imanju: „*Qui autem fructibus rusticis serviunt, in eorum vestibulis stabula, tabernae, in aedibus cryptae, horrea, apothecae ceteraque, quae ad fructus servandos magis quam ad elegantiae decorum possunt esse, ita sunt facienda.*“ Dakle, oni koji se bave poljskim radom, za njih treba graditi u predvorjima šupe i poslovnice, u samoj kući podrume, žitnice, smočnice i ostale prostorije koje više mogu služiti za spremanje plodova nego za lepotu i eleganciju (Vitruv. *De architect.* VI, 6, 5). Pored urbanizovanog prostora vile, zgrade za stanovanje i ekonomskih objekata, u kompleks vile uključeno je i zemljište za obradu, pri čemu njen fundus iznosio najmanje 10 000m². Često se u okviru imanja sahranjuju članovi porodice i njihova posluga (*coemeterium, memoria*), a ponekad se na imanju podiže i manje svetilište. U tehnološkom pogledu, one su prevazišle malog seoskog posednika iz predrimskog perioda, tako da čine samostalne i nezavisne ekonomije. Na osnovu podataka koje nam pružaju rimski agronomisti moguće je delimično rekonstruisati život u njima, šta se i na kolikim površinama gajilo, koji se alat upotrebljavao i

²²⁰ E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur Pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapest 1964, 355 ff.

koliko je životinja bilo potrebno za obradu.²²¹ Iako se podaci koje nam pružaju antički pisci odnose pre svega na Italiju u kojoj postoje znatne razlike u odnosu na provincije centralnog Balkana, kako zbog geografskih i klimatskih uslova, tako i socijalno-ekonomskih, ipak možemo bar donekle rekonstruisati život u njima. U Italiji je poljoprivredna proizvodnja bila orijentisana pre svega na proizvodnju maslina i vinove loze, dok su žitarice i povrće uglavnom korišćeni za ishranu robova i stoke.²²² Od žitarica su sejani: pšenica, ovas, proso, a od povrća bob, grašak, pasulj, bornija, luk, peršun, kupus. Gajena je artičoka i pečurke koje su bile hrana viših slojeva rimskog društva, dok je repa korišćena u ishrani seoskog stanovništva. Od voća su uzgajane: masline i grožđe, ali i breskve, nar, šljive, višnje, rogač, pomorandže. Naravno, klimatski uslovi u kontinentalnom delu Balkanskog poluostrava nisu omogućavali gajenje nekih od ovih kultura, tako da su bile kultivisane biljke prilagođene kontinentalnoj klimi. U Panoniji su se gajile pre svega žitarice, a od vremena Proba počinje da se uzgaja i vinova loza u podunavskim provincijama.²²³

Interesantno je pomenuti da je raž, mnogo kasnije od ostalih vrsta žitarica stekla status samostalne kulture u Evropi, tokom kasnog gvozdеног i rimskog perioda.²²⁴ Rimljani u početku nisu rado prihvatili ovu žitaricu, ali su znali njene prednosti, što potvrđuju i antički izvori. Plinije piše u svojoj *Historia Naturalis* sledeće: „Raž, koga Taurinci u podnožju Alpa nazivaju azija, je najinferiornija žitarica, može samo da utoli glad, rađa puno zrna, ima tanku stabljiku i od njega se dobija tamno, teško brašno. Da bi se brašnu poboljšao ukus pridodaje mu se krupnik, ali i pored toga je u velikoj meri odbojan želudcu. Raste na svim

²²¹ Najviše podataka o zemljoradnji i savetima o poljoprivredi nalazimo kod antičkih pisaca: Katona (Marcus Porcius Cato, *De agricultura*), Varona (Marcus Terentius Varro, *Rerum rusticarum*), Plinija Starijeg (Gaius Plinius Secundus Maior, *Naturalis historia*), Kolumela (Columella, *De re rustica*), Paladija (Palladius, *Opus agriculturae*). Iako se podaci odnose uglavnom na Rimsku republiku i period ranog Carstva, oni su primenljivi i za kasniji period budući da nije bilo značajnih promena u oblasti poljoprivrede, imajući u vidu tehnologiju obrade zemlje.

²²² E. de Sena, Seeing the Trees and the Forest: toward a more refined understanding of socio-cultural systems in classical antiquity. The case of olive oil in ancient Latium, *Archaeologiae. Research by Foreign Missions in Italy I*, 2003, 11-32; *Idem.*, An assessment of wine and oil production in Rome's hinterland: ceramic, literary art historical and modern evidence, in: A. Klynne and B. Santilli Frizell, eds., *Roman villas around the Urbs*, Rome 2005, 1-15.

²²³ O počecima uzgajanja vinove loze u Panoniji i Meziji nešto više podataka u poglavlju o rimskoj poljoprivredi i organizaciji proizvodnje.

²²⁴ K. E. Behre, The history of rye cultivation in Europe, *Vegetation History and Archaeobotany* 1, 1992, 141-156.

*zemljištima, a prinosi su na stotinu puta viši.*²²⁵ Rimljani su raž prevashodno zbog njenog lošeg ukusa na početku degradirali u status krmne biljke. Na to ukazuje i latinski naziv raži – *secale* koja potiče od reči *secare* – seći, što govori da je raž košena dok je bila još zelena (nije se čekalo sazrevanje zrna) i korišćena u u prehrani stoke. Zbog dobrih prinosa čak i prilikom opštih nepovoljnih prirodnih uslova za razvoj žitarica, raž je vremenom sve više uzgajana. Tako se u jednom ukazu iz vremena Dioklecijana, iz 301. godine, raž pominje na trećem mestu po značaju žitarica, odmah posle pšenice i ječma.²²⁶

Rimski agronomisti su u velikoj meri davali uputstva koje treba slediti u poljoprivrednoj proizvodnji, o izboru i načinu obrade zemlje, o broju radnika potrebnih za obradu parcela pod određenom kulturom, o alatu koji treba koristiti itd. Katon, rimski državnik i pisac, u svom delu *De agricultura* koje predstavlja zbornik praktičnih saveta za uspešnu poljoprivrednu proizvodnju, bio je pristalica intenzivne poljoprivrede, ali pri tome ne smatra sve vrste kultura podjednako unosnim. On na prvo mesto stavlja kulturu vinove loze (*vinea*), na drugo povrtarstvo (*hortus*), na treće sađenje vrba (*salictum*), na četvrto gajenje maslina (*olivatum*), na peto pašnjak (*pratium*) i na kraju žitnu njivu (*campus frumentarius*). Katon termin *villa* upotrebljava za oznaku seoskog gazdinstva srednje veličine.²²⁷ Njegovi saveti tiču se najraznovrsnijih pitanja poljoprivrede. Tako preporučuje podizanje vila na mestu sa povoljnom klimom, na osunčanim padinama brda ili planine, okrenutim ka jugu, da budu blizu vode, i putnih pravaca, dok Kolumela smatra da je najbolje zgrade podizati na polovini brda, zaštićene od preterane vrućine ili zime, kiše i snega. Katonovo delo je značajno, jer pruža dobar uvid u mentalitet i razmišljanja rimske zemljoposedičke klase iz II veka stare ere, kojoj je pripadao i sam Katon kao rimski senator. Katon govori o imanju srednje veličine, od 200 jugera (oko 50 hektara), na kojem se stalno nalazi 11 robova, dok je upravljanje imanjem povereno jednom robu, nadzorniku (*villicus*), kome pomaže njegova žena. Katon je, kao i kasniji pisci poljoprivrednih priručnika

²²⁵ Citat predstavlja prevod sa nemačkog A. Medovića, prema: T. Miedaner, *Roggen – vom Unkraut zur Volksnahrung*, Frankfurt/Main 1997.

²²⁶ A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *PMB* 50, Нови Сад 2008, 155, sa nav. literaturom.

²²⁷ Cato, *De agricultura*, prema: Н. А. Машкин, *Историја старог Рима*, Београд 1982, 154-156.

Varon i Kolumela, pretpostavio ekonomsku prednost robovske radne snage. Iako se na imanjima slobodnih seljaka upotrebljavala uglavnom ista tehnologija kao i na velikim imanjima sa robovskom radnom snagom, ipak je veće imanje moglo priuštiti veliku opremu za obradu, koju su seljaci morali da dele ili je uopšte nisu imali. Katon ne predlaže nikakvu novu tehniku upravljanja: njegovi su predlozi da se zarada maksimalizuje takvim zdravorazumskim sredstvima kao što je kupovina po jeftinoj ceni i prodaja po skupoj i kao što je savet da robove treba držati zaokupljene nekim poslom tokom cele godine. Katon takođe predlaže podizanje vila u blizini seoskih naselja, da bi se iskoristila seoska radna snaga, ukoliko je to potrebno tokom sezonskih poslova, ali i blizu gradova, gde su vlasniku stajali na raspolaganju prometniji trgovački putevi.

Tipološka podela vila rustika

Urbanistički koncept vila zavisio je od njihovog karaktera, odnosno da li su veleposednička ili carska imanja, ili pak, manja imanja slobodnih seljaka, kao i od privrednih grana kojima se stanovništvo bavilo. Vile rustike tipološki se mogu podeliti prema različitim merilima, imajući u vidu različite elemente.²²⁸

A. Prema veličini poseda, vile se dele na:

1. manja seoska imanja, 10-80 jugera, (1 juger cca. 0,25 ha) sa stambenim objektom, koja obrađuju sopstvenici;
2. imanja srednje veličine 80-500 jugera, zemljište sa stambenim objektom, uglavnom pod upravom nadzornika.

²²⁸ O vilama rustikama i njihovoj tipologiji cf. E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur Pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapest 1964; *Idem.*, Villa Settlements, in: A. Lengyel, G.T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1981, 275-321; M. Vasić, *Römische Villen von Typus der Villa rustica aus jugoslawischen Boden*, *Arch. Jug.* XI, Beograd 1970, 45-81; B. Динчев, Римските вили в днешната българска територия, София 1997.

B. Prema arhitektonskoj koncepciji, vile se dele na:

1. Vile sa portikom koje su naročito karakteristične za Galiju, mada ih ima i u ostalim delovima Carstva. Ovaj portik završava obično dvema kulama. One su poreklom sa juga i javljaju se od početka III veka.

2. Mediteranski tip vila sa portikom su peristilne vile. Javljaju se u I i II veku, naročito u oblastima koje su rano romanizovane. Prauzore treba tražiti u rimskim republikanskim kućama sa peristilom, koje se pak ugledaju na helenističke kuće. Osnovna karakteristika ovog tipa vila je stambeni deo otvoren prema polju. Ovaj oblik bio je najzastupljeniji na Mediteranu do IV veka.

3. Vile jednostavne četvorougaoone osnove. Javljaju se u unutrašnjosti, u slabo prohodnim krajevima, nadovezuju se na arhitektonsko nasleđe autohtonog stanovništva.

4. Iz prethodno pomenutog oblika razvile su se vile sa koridorom dodavanjem jednog prolaza – koridora, koji deli stambeni deo od privrednog. Ovaj tip je dobro zastupljen u Panoniji i pojavljuje se u drugoj polovini II i prvoj polovini III veka i postaje jedan od omiljenih oblika građevina.

5. Utvrđene vile sa kulama na uglovima registrovane su u svim provincijama Carstva i rezultat su opštih ustorijskih uslova i sve češćih upada varvara na teritoriju Carstva. One nastaju tek od kraja III i početka IV veka.

Vlasnici rimskih vila rustika

Veličina vile, kvalitet gradnje i oprema kao i razvijenost svake od njenih funkcionalnih komponenti pokazuje u kojoj meri je ona bila ekonomskog karaktera i koja je bila namena vile, kao i ko su mogli biti njeni vlasnici. Viši slojevi rimskog društva posedovali su svoja imanja sa vilama u okolini grada.

Osim rezidencijalnog dela, takvo imanje imalo je i ekonomski deo za proizvodnju namirnica namenjenih potrebama vlasnika. Nasuprot ovoj vrsti stoje imanja sa primarno ekonomskim karakterom, gde je sve u funkciji poljoprivredne proizvodnje i zanata, za potrebe ne samo vlasnika, već i tržišta.

U okviru svake vile koja je pre svega ekonomskog karaktera formira se *famillia rustica*, u kojoj trajno živi i radi robovska ili najamna radna snaga na čijem čelu je upravitelj (*villicus*) postavljen iz redova robova čiji je zadatak bio da koordinira radovima. On je opet bio odgovoran zakupcu imanja (*conductor*) koji je zaključivao poslove na imanju. Zavisno od veličine poseda, rimski vlasnici su zapošljavali stalnu radnu snagu koja se uglavnom sastojala od robova i oslobođenika i brojnih sezonskih radnika. U kasnoantičkom periodu sistem vezanosti za zemlju postaje nešto drugačiji i možemo ga pratiti kroz razvoj kolonata.²²⁹

Nekako po strani ostaje kategorija sitnih sopstvenika – peregrina. Nedovoljna istraženost seoskih naselja (*vici, pagi*), njihova veličina i organizacija, ne omogućavaju bliža saznanja o njihovom odnosu prema vilama rustikama i njihovim vlasnicima. Svakako treba računati na to da su iz redova seoskog stanovništva regrutovana radna snaga na velikim imanjima, uglavnom kao sezonski radnici.

Ekonomika vila rustika

Kao što smo već pomenuli, rimske vile predstavljaju samostalne i kompleksne proizvodne jedinice koje poseduju sve što je potrebno za funkcionisanje jedne nezavisne ekonomije. U sklopu vile rustike, moguće je izdvojiti različite objekte imajući u vidu funkciju koju igraju u ekonomici vile:

- skladišta za poljoprivredne proizvode (*horrea, granaria*);
- građevine za boravak radne snage (*ergastulum*);
- staje za stoku (*stabulum*);
- skladišta za alat i pribor;

²²⁹ O razvoju kolonata, nešto više reči u poglavlju o ekonomsko-socijalnom razvoju.

- u pojedinim vilama utvrđene su i radionice za kovanje gvožđa i izradu i popravku alata potrebnog za svakodnevnu upotrebu. Kod nas su potvrđene u vilama Šljivovac kod Kragujevca,²³⁰ Brović kod Obrenovca.²³¹

Iz ovoga možemo videti da su rimske vile u tehnološkom pogledu daleko naprednije od malog seoskog poseda, tako da čine samostalne i nezavisne ekonomije. Kombinujući rezultate dobijene arheološkim iskopavanjima sa podacima koje nam pružaju rimski agronomisti, moguće je u izvesnoj meri rekonstruisati život na jednom imanju i utvrditi šta se i koliko gajilo na pojedinim imanjima, koji je alat upotrebljavan, koliko je pri tome bilo potrebno radne snage i stoke itd.

Na osnovu sačuvane arheološke građe, možemo da zaključimo da je privredna delatnost vila bazirana prvenstveno na zemljoradnji i stočarstvu, potom zanatima, posebno onim koji su vezani za iskorišćavanje životinjskih produkata (pre svega vune i kože), keramičkoj produkciji, kamenorezačkim radovima, izradi građevinskog materijala itd.

Koristeći jeftinu radnu snagu seoskog stanovništva, vlasnici vila u početku proizvode sam za svoje potrebe i stanovinke iz neposredne okoline. Kasnije vile rustike preuzimaju značajnu ulogu u ekonomskom životu baveći se različitim privrednim granama i razvijajući trgovaču mrežu za plasiranje svojih proizvoda.

Sa druge strane neki proizvodi izrađivani u vilama, kao što su poljoprivredni alati, izrađevine od drveta, stakla, gline, kamena ili metala, imali su svoje tržište u seoskim sredinama. U nekima od njih su se nalazile i radionice za izradu i popravku alata, neophodne seoskom stanovništvu.

Međutim, ne treba ispustiti iz vida činjenicu da je jedna od osnovnih karakteristika vila rustika njihova izolovanost od grada i da ona odražava stepen razvoja ekonomike jednog poljoprivrednog gazdinstva prema rimskim standardima.

²³⁰ Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар* XV-XVI, Београд 1966, 253-256.

²³¹ Д. Бојовић, Остата римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца, *ГГБ* XXV, Београд 1978, 185-195.

VIII

EKONOMSKI OBJEKTI ZA SKLADIŠTENJE ŽITARICA I DRUGIH POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

Skladištenju poljoprivrednih proizvoda, naročito žitarica posvećivana je velika pažnja tokom čitavog trajanja rimske države, o čemu govore i pojedini rimski agronomisti (Plin., *Nat. Hist.*, XVIII, 73). Plinije razlikuje dva tipa većih objekata za skladištenje poljoprivrednih proizvoda:

- *horrea* – masivne kamene građevine većih dimenzija;
- *granariae* – lake konstrukcije od drveta.

Pored ovih objekata, Plinije govori i o jamama za čuvanje žita – silosima, što je bio običaj u provincijama na obodu, kao što su Trakija, Kapadokija, ali i izvan granica Carstva u Barbarikumu.²³² Oba tipa skladišta su služila da prime sve poljoprivredne proizvode, ali je skladištenju žitarica kao najvažnijoj namirnici, bila posvećivana posebna pažnja.²³³

Vitruvije u svom delu *De architectura libri decem* (Vitruv. *De architect.* VI, 4, 5) u kratkom osvrtu o kućama na selu govori o ambarima za žito, koji se postavljaju na višem nivou, okrenuti prema severu. Tako se žito neće brzo grejati i na taj način duže održavati. Osim nadzemnih objekata za čuvanje hrane, on pominje i čuvanje žita u kućama. Prema Vitruviju, oni koji se bave poljoprivredom treba da grade u predvorjima šupe i radionice, u samoj kući podrume, odnosno ostave, koje pre svega treba da služe za čuvanje plodova.

Horrea predstavljaju čvrste, masivne građevine, spratne konstrukcije, koji završavaju dvoslivnim krovom. Kod jednog tipa ovih žitnica unutrašnji prostor je

²³² Naziv silos (*silo*) nije latinskog porekla i potiče iz španskog jezika, a ima značenje jame ili trapa za čuvanje žita.

²³³ G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971.

bio podeljen nizom stubova i na taj način je bila umanjena mogućnost prodiranja vlage, dok je kod drugog tipa prostor bio izdelfen poprečnim zidovima.²³⁴

Građevine su bile debelih zidova kako bi prostor bio na najbolji mogućí način zaštićen od eventualnih požara ili krađa. Prozori su bili uski i postavljeni visoko, a na vratima su bile čvrste brave i reze. Ubacivanje i vađenje proizvoda obavljano je ručno, te se pretpostavlja da su veliki horeumi upošljavali veliki broj radnika. Ispred ulaza su postavljane pristupne rampe da bi zaprega mogla da priđe što bliže.

Ostaci horeuma nalaze se u svim delovima Carstva, u urbanim strukturama, na većim poljoprivrednim imanjima, ali i unutar vojnih logora, gde su imali važnu ulogu u snabdevanju vojske životnim namirnicama.

U gradovima su postojale velike javne žitnice (*horrea publica*) odakle se vršila distribucija pšenice stanovništvu u slučajevima kada je to bilo potrebno. U Rimu je postojao veliki broj javnih žitnica, od kojih je najpoznatija *Horrea Galbae*, čiji kompleks je zauzimaó ogromnu površinu masivne i jednostavne konstrukcije.²³⁵

O javnim horeumima koji su postojali na čitavoj teritoriji Carstva, o njihovom funkcionisanju, transportu poljoprivrednih proizvoda možemo više saznati zahvaljujući sačuvanim istorijskim izvorima. Carski reskripti sakupljeni u Teodosijevom kodeksu (*Codex Theodosianus*) hronološki pripadaju kasnom IV i početku V veka. Oni pružaju detaljan prikaz ne samo velikih javnih horeuma u prestonicama Rimu i Konstantinopolu, već i o brojnim civilnim skladištima rasutim po provincijama Carstva. Mada se ovaj pravni akt odnosi na kasnoantički period, postoji opravdano mišljenje da su promene u organizaciji javnih horeuma neznatne u odnosu na ranocarski period.²³⁶

Drugi važan izvor predstavljaju različiti natpisi koji se široko datuju od ranocarskog perioda sve do početka V veka, mada se većina do sada evidentiranih

²³⁴ Ova dva osnovna tipa u arhitekturi *horrea* razdvaja i G. Rickman, *op. cit.*, 1-5.

²³⁵ *Ibid.*, 163-183. U gradu Rimu je u poznoj antici postojalo oko 300 horeuma. *Horrea Galbae* su imale 140 izdvojenih soba u prizemnom delu, a zauzimale su površinu od oko 21000 m²; *cf.* C. Virlovet, *Tessera frumentaria. Les procédures de la distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l'Empire*, Rome 1995.

²³⁶ G. Rickman, *op. cit.*, 163.

odnosi na ranocarski period. Uglavnom se radi o nadgrobnim spomenicima podizanim u čast onih čije su funkcije bile vezane za horeume.

Za teritoriju severne Afrike, odnosno Egipta kao najvažnije žitnice Carstva, veliki značaj imaju sačuvani papirusi koji hronološki obuhvataju vreme od prvih Ptolomeja do vizantijskog perioda. U njima se uglavnom mogu naći podaci o organizaciji i transportu žita u Egiptu.²³⁷

Na teritoriji rimskih provincija Panonije i Gornje Mezije nailazimo na ostatke građevina koje možemo identifikovati kao javna *horrea*: Sremska Mitrovica (*Sirmium*),²³⁸ Maskar kod Topole,²³⁹ Gamzigrad kod Zaječara,²⁴⁰ Medijana kod Niša²⁴¹ itd. (karta 6).

Snabdevanje rimske vojske smeštene na Dunavskom limesu, ali i dublje u unutrašnjosti iziskivalo je potrebu podizanja objekata namenjenim odlaganju i čuvanju namirnica koje su mogle za izvesno vreme da zadovolje potrebe vojnih posada smeštenih u njima. Ovakve vojne žitnice (*horrea militaris*) podizane su u okviru vojnih logora. One su bile najčešće pravougaonih osnova, različitih dimenzija zavisno od stacioniranih vojnih jedinica kojima su namenjene. Ovi objekti su najčešće čvrste konstrukcije, izdignuti od zemlje, nekada ojačani kontraforima.

Duž gornjomezijskog limesa u okviru vojnih fortifikacija različitih dimenzija i formi, identifikovano je nekoliko horeuma u: Sapaji,²⁴² Čezavi (*Novae*),²⁴³ Boljetinu (*Smorna*),²⁴⁴ Velikom Gradcu (*Taliata*).²⁴⁵

Sva ova skladišta za žitarice, bilo civilnog ili vojnog karaktera, konstatovana u rimskim provincijama na teritoriji Srbije, ne razlikuju se po svojoj

²³⁷ *Ibid.*, 298-306, sa nav. literaturom.

²³⁸ N. Duval, V. Popović, *Horrea et thermae aux abords du rempart sud, Sirmium 7*, 1977, 29-62.

²³⁹ Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica XIII-XIV*, Београд 1982-1983, 35-43.

²⁴⁰ Д. Срејовић, Царски дворцац, у: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 52-53.

²⁴¹ Т. Ђерђков, *Mediana-horreum*, 41-43; П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, 41-46.

²⁴² Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 29-71.

²⁴³ М. Васић, Чезава-Castrum Novae, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 91-122.

²⁴⁴ Љ. Зотовић, Бољетин (*Smogna*), римски и рановизантијски логор, *Старинар XXXIII-XXXIV*, 220-222.

²⁴⁵ В. Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (*Taliata*), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 265-282.

konstrukciji, niti po nameni od brojnih građevina tog tipa podignutim širom Rimskog carstva. Sve one potvrđuju da je briga o snabdevanju žitom, *cura annonae*, bila važan činilac u rimskoj državi tokom celog njenog trajanja.

RURALNA NASELJA – KATALOG

IX

RANA RIMSKA NASELJA – VICI, PAGI

Ruralna naselja na trasi auto-puta kroz Srem

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi autoputa kroz Srem, otkriveni su pored naselja starosedelaca i rimski zaseoci (*vici*) i sela (*pagi*). Prema istraživačima, ova naselja se vezuju za novoformirane gradske teritorije Sirmijuma, Basijane i magistralni put Sirmium-Singidunum, a njihovo stanovništvo činili su starosedeci.²⁴⁶

U svim ovim naseljima pored ostataka rimske materijalne kulture, način stanovanja i privređivanja pokazuje jaku pratorijsku tradiciju. Nalazi keramičkih sudova i ostalih predmeta vezanih za svakodnevnu upotrebu pokazuje njihov ruralni karakter. Međutim, s druge strane, pored ovih lokalnih proizvoda, u keramičkom materijalu novoformiranih naselja primećuje se i znatan udeo italskog importa *terrae sigillata-e* i druge romanizovane forme.

Osnivanjem manjih poseda već krajem I veka stanovnici ovih zaseoka se uključuju u privredne delatnosti najbližih imanja sa kojima u ekonomskom smislu čine celinu.²⁴⁷ To su pokazala i ranorimska naselja iz I i II veka u Sremu koja se obično nalaze na prostoru kasnije podignutih arhitektonsko-građevinskih kompleksa vila rustika ili u njihovoj neposredoj okolini.²⁴⁸

²⁴⁶ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 137- 174.

²⁴⁷ O formiranju manjih poseda u doba Flavijevaca već smo govorili na primeru vikusa u Dumbovu kod Beočina.

²⁴⁸ O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica*, 19-43; *Idem.*, Римска насеља и виле рустике, 137-174.

Tako su u selu Šašinci na lokalitetu Kudoš, stratigrafski izdvojeni ostaci rimskog vikusa iz flavijevskog doba, na teritoriji kasnije podignute vile rustike.²⁴⁹ U ranocarskom naselju izdvojene su kolibe poluzemuničkog tipa i jame za otpatke gde su otkriveni italiski import, ranorimska provincijska keramika i proizvodi starosedelačkog lončarstva. Slična situacija zabeležena je i na lokalitetima u Krnješevcima, Prhovu, Kuzminu.

Dumbovo kod Beočina

U rimskoj provinciji Panoniji, na padinama Fruške gore u pograničnoj zoni limesa, izdvojen je rimski vikus u Dumbovu kod Beočina. Slučajno otkriven kamen-međaš s natpisom na kome se pominje *vicus Iosista*, ukazuje na ranu romanizaciju ove oblasti.²⁵⁰ Detaljnije tumačenje natpisa dala je M. Mirković, prema kojoj je naselje formirano veteranskom dedukcijom u drugoj polovini I veka.²⁵¹ Prema A. Moczy-ju reč *adsignatus* ukazuje na dedukciju, kada se adsignacijom posed veterana izdvajao od peregrinih *civitates*.²⁵²

U naselju su u ukopanim kolibama elipsaste osnove sa pravougaonim otvorenim ognjištima, pored proizvoda lokalnog lončarstva koju karakterišu grubi lonci rađeni rukom, nalaženi i fragmenti *terra sigillata-e*, importovanog italskog stakla i fibule. S druge strane, keramički pršljenci za tkanje i kremeno oruđe ukazuju na tradiciju starosedelačkog načina privređivanja koji je još uvek egzistirao. Tipološkom i stratigrafskom analizom stambenih objekata i pokretnog materijala, O. Brukner je došla do zaključka da je u vikusu u Dumbovu došlo do paralelnog egzistiranja starosedelačkog sloja stanovništva kao ostataka protoistorijskog društveno-ekonomskog elementa i rimskih vojnika – Italika.²⁵³ Imajući u vidu istorijske podatke, O. Brukner smatra da funkcija naselja prestaje

²⁴⁹ O. Brukner, Kudoš, Šašinci – villa rustica, *AP* 21, Beograd 1980, 106-107; O. Брукнер, Кудош, Шашинци – villa rustica, *AP* 23, Beograd 1982, 93-95. O. Брукнер, Кудош Шашинци – villa rustica, *AP* 24, Beograd 1985, 99; O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138-139.

²⁵⁰ M. Mirković, *Sirmium* I, 81, 82 no 79, pl. XII/1. Kamen-međaš otkriven je 1909. godine u Beočinu, čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

²⁵¹ *Ibid.*, loc. cit. Natpis na kamenu govori o dodeljivanju zemlje sela Josiste Titu Klaudiju Prisku, prefektu ale – *ala I civium Romanorum* u 2/2 I veka nove ere.

²⁵² A. Moczy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg*, Budapest 1959, 90, 91.

²⁵³ O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-а и Voponia-е, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 22.

prvih godina II veka u vreme reorganizacije pograničnog odbrambenog sistema, kada dolazi do razmeštanja auksilijarnih trupa na Dunavu.²⁵⁴ Arheološkim istraživanjima je utvrđeno da se po napuštanju koliba, odnosno nestanku ovog tipa naselja, kasnije u IV veku, u dolini podiže manje poljoprivredno dobro – *villa rustica* sa spekulom.

Hrtkovci

Sličan proces formiranja vile rustike na mestu ranorimskog vikusa kao kod prethodno pomenutog nalazišta u Dumbovu, karakterističan je i za višeslojni lokalitet u Hrtkovcima. Temelji vile bili su ukopani na ostacima objekta iz ranorimskog perioda. U nekoliko sondi koje su postavljene ispod nivoa malternog poda vile evidentirani su objekti od crveno pečene zemlje, prema mišljenju istraživača, najverovtnije peći.²⁵⁵ Ispod temelja zida sa južne strane, identifikovana je kulturna jama ukopana u sloj žute gline. Jama je bila ovalnog oblika, zatvorena komadima krečnog maltera, ispunjena životinjskim kostima i brojnim fragmentima rimsko-provincijske keramike i stakla, karakterističnim za period I-II veka.²⁵⁶ Osim bogato zastupljenih lokalnih formi sudova, u jami je nađeno i više fragmenta *terra sigillata*-e importovane iz radionica severne Italije, pehara, manjih zdela, tanjira, kadionica, poklopaca i dno amfore. Posebno je značajan fragment oboda amfore sa pečatom majstora na obodu izvedenim u ligaturi, *Calvia Crispinilla*, koji predstavlja proizvod importovan iz radionice u Istri.²⁵⁷ Ova radionica je tokom ranocarskog perioda, proizvodila i transportovala svoje proizvode dolinom Save sve do Panonije.²⁵⁸

Višegodišnja istraživanja sa obe strane lokaliteta Vranj u Hrtkovcima, gde je ispitano više od dvadeset keramičkih peći sa jamama za pripremu i odbacivanje materijala, upućuju na razvijenu domaću zanatsku produkciju na ovom prostoru

²⁵⁴ *Idem.*, Rimsko naselje kod Beočina, *Materijali XIII*, Beograd 1977, 128.

²⁵⁵ В. Даутова Рушевљан, Систематск-заштитна ископавања виле русике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, 243.

²⁵⁶ *Ibid.*, *loc. cit.*

²⁵⁷ V. Dautova-Ruševljan, Vila rustika u Hrtkovicima, sistematsko zaštitna iskopavanja, *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 6, Novi Sad 2004, 173.

²⁵⁸ T. Bezeczky, *Roman Amphorae from the Amber Rute in Western Pannonia*, BAR International Series 386, Oxford 1987.

tokom I i II veka, koja je nastala zahvaljujući povoljnim uslovima: kvalitetu ilovače i blizine rečnog plovidbenog puta koji je omogućavao transport robe ka istoku i zapadu.²⁵⁹

Bube kod Beograda

Na teritoriji rimske provincije Gornje Mezije ostaci rimskih vikusa i pagusa su sasvim neistraženi. Za sada možemo pouzdano govoriti o postojanju svega jednog vikusa na ovoj teritoriji. U pitanju je vikus *Bube* u okolini Sigidunuma. Ovaj vikus se pominje na jednom rimskom žrtveniku posvećenom Herkulu. Žrtvenik je slučajno otkriven prilikom građevinskih radova, jugozapadno od Beograda.²⁶⁰ Drugih pojedinosti o ovom naselju nemamo.

Prema mišljenju M. Mirković, u vreme nastanka natpisa, starosedeooci u selu *Bube* koje je bilo na teritoriji *Singidunum*-a, već uveliko imaju rimsku organizaciju sa vikomagistrima. Titula *princeps praefectus* sa domaćim vođom, verovatno je već bila napuštena krajem I veka. Imena dedikanata na natpisu su latinska, sa carskim gentilnim imenima *Flavius* i *Aelius* i ona ukazuju da su njihovi preci već pod carevima I i II veka stekli rimsko građansko pravo, tako da bi vreme iz koga potiče natpis, prema M. Mirković, moglo da se označi kao kraj II veka.²⁶¹

Lokacija vikusa *Bube* u neposrednoj okolini antičkog Singidunuma, potvrđuje pretpostavku da su vikusi formirani u blizini većih urbanih centara radi njihovog snbdevanja poljoprivrednim proizvodima.

²⁵⁹ V. Dautova Ruševljan, O. Brukner, *Gomolava rimski period*, Novi Sad 1992, 53-70.

²⁶⁰ Žrtvenik je otkriven 1987. godine prilikom radova na Lazarevačkom putu, jugozapadno od Beograda. Epigrafsku analizu natpisa dala je M. Мирковић, Римско село *Bube* код Сингидунума, *Старинар* XXXIX, Београд 1988, 99-104.

²⁶¹ *Ibid.*, 99-102.

X

VILE RUSTIKE (*VILLAE RUSTICAE*)

Vojvodina

Dumbovo kod Beočina

Deo Panonskog limesa na severnim padinama Fruške gore, razlikuje se od ostalog ravničarskog dela limesa. Mada nisu vršena sistematska istraživanja kastruma, rekognosciranja fruškogorskih obronaka koja izlaze na Dunav pružila su značajne podatke o lokaciji i broju pograničnih vikusa i vila.²⁶² Predrimska naselja autohtonog stanovništva i kasnije formirani vikusi, poljoprivredna imanja – *villae rusticae* i manji fortifikacioni objekti – *speculae*, nalazili su se u sklopu uže pogranične zone limesa. Konfiguracija ovog područja sa visokom obalom Dunava, činila je prirodnu prepreku i zaštitu od upada neprijatelja u unutrašnjost provincije. Položaj granice sa prirodnim odbrambenim sistemom omogućavao je pograničnom, civilnom stanovništvu da se naseli u uzanim i zaklonjenim dolinama, na severnim padinama Fruške gore, koja je bila prva odbrambena zona.

U ataru današnjeg sela Dumbova kod Beočina, u dolini Dumbovačkog potoka, šezdesetih godina prošlog veka otkriveni su ostaci višeslojnog naselja iz rimskog perioda.²⁶³ Na osnovu stratigrafske analize kulturnog sloja utvrđena su dva stambena horizonta. Stariji nivo stanovanja sa ostacima koliba i kulturnih jama iz I i početka II veka konstatovan u dolini i na bregu.²⁶⁴ Mlađi stambeni horizont formiran samo u dolini sadrži ostatke vile iz IV veka (sl. 3). Vila je

²⁶² О. Брукнер, *Vicus и villa rustica*, 19-43.

²⁶³ Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu 1963. godine rekognoscirao je desnu obalu Dunava, i tom prilikom su otkriveni rimski lokaliteti u: Dumbovu, Banoštoru, Suseku, Svilošu, Čereviću i Neštinu.

²⁶⁴ Nešto više podataka o vikusu u selu Dumbovu u odeljku o vikusima i pagusima.

podignuta u pograničnoj zoni panonskog limesa na delu između kastruma *Cusum* (Petrovaradin) i *Bononia* (Banoštor).

***Villa rustica* (mlađi stambeni horizont)**

Mlađi stambeni horizont u dumbovačkoj dolini sadrži ostatke vile rustike sa kulom – stražarom (*specula*) na padini brega sa koje je mogla da se osmatra obala Dunava i štiti ulaz u vilu. U okviru poljoprivrednog dobra javljaju se dva građevinska kompleksa sa tri istražena objekta u okviru njega. Delimično ispitana osnova građevine označene u literaturi kao građevina 1 odgovara tipu panonskih vila sa središnjim koridorom koji je povezivao prostorije za stanovanje sa većim prostorom za obavljanje raznih poslova na imanju (sl. 4).²⁶⁵ Ovaj tip vile je malobrojan u Panoniji, a prema M. Vasiću na prostoru bivših jugoslovenskih zemalja zastupljen je u nekoliko slučajeva uglavnom u Bosni (Založje, Lisičići).²⁶⁶ Kaldrmisani hodnik od kamenih oblutaka zalivenih malterom, najverovatnije nije bio pokriven. Zidovi su građeni od neobrađenog lomljenog kamena i oblutaka u nepravilnom slogu, vezani malterom. Na razrušenim i delimično nivelisanim zidovima konstatovani su kasniji objekti od drvene konstrukcije na šta ukazuju tragovi od kolja, pečen lep, peć u zidu i podovi od naboja. Građevina 1 prema mišljenju istraživača najverovatnije je služila za stanovanje vlasnika imanja.²⁶⁷

Drugi objekat u kompleksu vile označen u literaturi kao građevina 2, koji je po svoj prilici predstavljao celinu sa građevinom 3 znatno je oštećen erozijom potoka. Zgrada je podignuta na ostacima poda kolibe iz I veka. Obilan građevinski šut koji se satojao od krovnih tegula i imbicesa na obe strane zida i ugljenisane grede upućuju na dvoslivnu krovnu konstrukciju. Prema O. Brukner građevina je najverovatnije imala funkciju ekonomskog objekta sa dvorištem ograđenim tremovima za smeštaj stočne hrane, žitarica, alatki itd.²⁶⁸ Zapadno od građevine 2 otkriven je severni deo trećeg objekta, građevine 3.

²⁶⁵ E. Thomas, *Römische Villen in Panonien*, 360, Abb. 177.

²⁶⁶ Primer vile ca centralnim koridorom evidentiran je u blizini Beograda, u Dubočaju kod Grocke. Međutim, nešto više podataka o ovom objektu nemamo. U svom radu o rimskim vilama rustikama pominje je Miloje Vasić, cf. M. Vasić, *Römische Villen von Typus der Villa rustica aus Jugoslawischen Boden*, *Arch. Jugoslavica* XI, Beograd 1970, 58-59, T. IV.

²⁶⁷ O. Брукнер, *Vicus и villa rustica*, 23.

²⁶⁸ *Ibid.*, 27.

Na prostoru između severne, centralne građevine 1 koja je služila za stanovanje i ekonomskih objekata 2 i 3 otkiveni su tragovi kolja, koji su prema O. Brukner mogli da služe za ograđivanje određenih površina.²⁶⁹ Podizanje ekonomskih zgrada koje su izdvojene od stambenog dela, najčešće u unutrašnjosti imanja, nalazimo u opisima vila kod antičkih pisaca.²⁷⁰

Spekula, kvadrane osnove, podignuta na uzvišici, služila je za zaštitu stambenosti vile i za sprečavanje prolaza neprijatelja kroz dolinu u unutrašnjost provincije.

Na prostoru sva tri objekta otkriveni su brojni pokretni nalazi koji bliže opredeljuju namenu i hronologiju pojedinih delova ovog građevinskog kompleksa. U nivou poda građevine 3 otkriven je gvozdeni nakovanj. Na ovom prostoru je u sloju gareži pronađeno mnoštvo sitnih fragmenata ravnog, verovatno prozorskog stakla. Kako su u kulturnom sloju građevine 2, a posebno građevine 3, otkrivene gvozdene alatke: sekira, ašov, čekić, dleta, turpije i gvozdene zgura, može se pretpostaviti da je u sklopu ove građevine bila kovačnica koja je služila za izradu i opravku poljoprivrednih alatki za potrebe imanja. Sačuvani drvodjeljski alat: dleta i turpije korišćene su za obradu drveta sa ovog područja bogatog šumom.

Pored oruđa, ostali arheološki pokretni materijal pronađen na prostoru vile karakterističan je za IV vek: rimska provincijska keramika, lukovičaste i prstenaste fibule, bronzani okovi za pojasnu garnituru obliku amfore i srca, bronzana trakasta narukvica, bronzana oplata sa tragovima pozlate, verovatno za drvenu kutiju, sa scenom podunavskih konjanika.²⁷¹ Kao potvrda ovakvom datovanju arheološkog materijala, predstavlja i nalaz bronzanog novca imperatora iz IV veka koji je navejćim delom kovan u Sisciji, ali i u Sirmijumu i Solunu.²⁷²

Sa lokaliteta Dumbovo vršene su analize faunističkog materijala, kako iz starijeg horizonta – vikusa, tako i mlađeg naselja, vile rustike, koja je dala

²⁶⁹ *Ibid.*, loc. cit.

²⁷⁰ A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine 2, L'archéologie du sol, Oppida et vici*, Paris 1934, 783. Opise vila nalazimo u delima Katona, Varona, Kolumele, Vitruvija, Cicerona i Plinija Starijeg i Mlađeg. Autor navodi mišljenje Vitruvija po kome su zgrade postavljene na većem rastojanju zbog opasnosti od požara.

²⁷¹ O. Брукнер, *Vicus и villa rustica*, katalog, 32-42.

²⁷² В. Даутова-Рушевлан, Римски новац са археолошких ископавања на лок. Думбово код Беочина, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 45-47.

relativno bogate primerke životinjskih kostiju (634).²⁷³ Ono što je karakteristično za oba perioda naseljenosti u Dumbovu, jeste podatak da kosti domaćih životinja predstavljaju većinu u odnosu na kosti divljih životinja. Ova činjenica ukazuje na važnu ulogu gajenja domaćih životinja od kojih je većina služila za ishranu. Prema mišljenju Š. Bökönyi-ja sačuvani primerci kostiju životinja iz Dumbova su uobičajeni na lokalitetima iz rimskog carskog perioda.²⁷⁴ Njihov broj i odnos jasno odražava način života stanovnika u rurlnom naselju rimskog carskog perioda, koji je bio zasnovan više na uzgajanju domaćih životinja nego na lovu. Veći procenat divljih životinja može se naći jedino u selima autohtonog stanovništva ili u teško pristupačnim vojnim utvrđenjima.

Na kraju možemo da zaključimo da izgradnja vile sa spekulom kod Beočina, u uzanoj i zaklonjenoj dolini, pripada tipu utvrđenih imanja koja su karakteristična ne samo za pogranične oblasti već i za unutrašnjost provincije zbog sve češćih neprijateljskih napada u drugoj polovini IV veka. Prema E. Thomas, rimska vila rustika se često podiže pored starosedelačkih sela ili se locira na prostoru već napuštenog naselja.²⁷⁵ Važnu ulogu u izboru mesta su imale saobraćajnice zbog mogućnosti distribucije proizvoda.

Vila sa spekulom u Dumbovu svojom poljoprivrednom i zanatskom delatnošću uticala je na razvoj privrednog života u ovoj oblasti. Podignuta na limesu u blizini kastruma *Bononia* i *Cusum*, vila je po svoj prilici, imala veliki značaj za snabdevanje vojske poljoprivrednim i zanatskim proizvodima. Može se pretpostaviti na osnovu sačuvanih nalaza, da je proizvodnja žitarica, vinogradarstvo i stočarstvo, činilo osnovu njenog ekonomskog razvoja. Tokom IV veka, zbog sve većeg pritiska na granice Carstva, vila sa spekulom u dumbovačkoj dolini, bila je od velikog značaja za obezbeđivanje ekonomske sigurnosti na ovom delu limesa i istovremeno štitila dolinu od upada neprijatelja u unutrašnjost provincije.

²⁷³ Više o analizi faunističkog materijala sa lokalitetu u poglavlju o arheozoologiji, cf. Š. Bökönyi, Остаци животињских костију у Думбову – локалитету у Фрушкој гори из римског царског периода, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 49-51.

²⁷⁴ *Ibid.*, 51.

²⁷⁵ E. Thomas, *Römische Villen in Panonnien*, 379.

Oblast Sirmijuma i Basijane

Na široj gradskoj teritoriji antičkih gradova *Sirmium* i *Bassianae*, dosadašnjim rekognosciranjima i zaštitnim iskopavanjima registrovano je ili delimično istraženo veći broj vila rustika.²⁷⁶ Jedan broj ovih građevina je podignut na teritoriji ranorimskih naselja iz I i II veka ili u njihovoj neposrednoj okolini (Šašinci, Hrtkovci, Krnješevci, Prhovo). Šira gradska teritorija Sirmijuma ne može se sa sigurnošću odrediti. Granice se delimično poklapaju sa ranijom oblašću Sirmijensa i Amantina, *civitas Sirmiensiium et Amantinorum*. Prostiranje ove oblasti na zapadu ograničavala je teritorija grada Cibala, a na severozapadu Murse. Još uvek nije poznato kuda je prolazila linija razgraničenja. Na severu je Dunav bio prirodna granica na potezu između današnjeg Sotina (*Cornacum*) i Banoštora (*Bononia*).²⁷⁷ Na severoistoku gradska teritorija Sirmijuma se graničila sa agerom *Bassianae* (Donji Petrovci kod Rume) koji se poklapao sa teritorijom plemena Skordiska *civitas Scordisorum*.²⁷⁸ Gradska teritorija ovog grada na severu i istoku prostirala se do reke Dunav, dok je zapadna granica bila susedna, sirmijumska teritorija u pravcu Jarak-Hopovo. Šire teritorije oba ova grada karakterišu tipična panonska ravnica koju delimično narušava južni i jugoistočni obronci Fruške gore (*Alma Mons*). Ovaj prostor omeđen rekama Savom i Dunavom, bogat manjim vodenim tokovima, bio je izuzetno pogodan za formiranje manjih ruralnih naselja – vikusa, kao i poljoprivrednih dobara – vila rustika. Tako su u ataru sela Hrtkovaca pored delimično istražene vile na lokalitetu Vranj, na osnovu nalaza površinskog građevinskog šuta i pokretnog arheološkog materijala, registrovani ostaci još pet vila rustika na lokacijama: Starčevo brdo, Jarčina (dve vile), Vukoder i Simote.²⁷⁹ Ostaci navedenih vila podignuti su na temeljima starijih naselja iz I i II veka, što je konstatovano kod većine do sada istraženih vila u provinciji Panoniji.²⁸⁰

²⁷⁶ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138-145.

²⁷⁷ M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada*, 35-40.

²⁷⁸ Na lokalitetu *Grad* severno od Donjih Petrovaca na površini od 20 ha leže ostaci rimskog grada Basijane. Naselje je osnovano u I veku kao *civitas*. Status municipijuma dobija 124. godine, a najraniji pomen kao kolonije potiče iz 214. godine. Grad je stradao u VI veku kada je i napušten. Nalazište je zaštićeno 1947. godine, a kategorisano kao kulturno dobro od izuzetnog značaja 1990. godine.

²⁷⁹ В. Даутова Рушевљан, Систематско заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 239.

²⁸⁰ E. Thomas, *Römische Villen in Panonien*, 379; *Idem.*, *Villa Settlements*, 275-317.

Okolina Sirmijuma

Prilikom zaštitnih arheoloških iskopavanja 1987-1988. godine koja su obavljena tokom izgradnje auto-puta kroz Srem, uočeni su brojni ostaci rimskih ruralnih naselja. Severoistočno od Sremske Mitrovice, na lokacijama koje su označene kao Livade i Mitrovačke livade otkriveni su ostaci više vila rustika, spekula, nekropola i oktogonalna građevina – mauzolej. Na osnovu načina gradnje i nalaza pokretnog materijala objekti se datuju u period od II do sredine V veka.²⁸¹ Topografsko ubiciranje vila ukazuje na dobro organizovan urbanizaciju oko grada Sirmijuma, na mestima koja su bila pogodna za proizvodnju, gde je postojala dobra komunikacija i pristup samom gradu. Pretpostavlja se, na osnovu najnovijih istraživanja, da su vile na široj gradskoj teritoriji Sirmijuma bile carski posedi.²⁸² Prema veličini, arhitektonskoj koncepciji i dekorativnom sadržaju, one su svakako rezidencijalnog karaktera, ali su isto tako, u posedu imale zemljište za poljoprivredne aktivnosti, kao i zanatske radionice. Međusobna udaljenost registrovanih vila iznosi 800-1000 m. Treba reći, da ovakva razdaljina među vilama nije karakteristična i za ostalo područje Srema.

Livade, Sremska Mitrovica

Vila 1.

Građevinski kompleks vile sa mauzolejom nalazi se na široj gradskoj teritoriji Sirmijuma, na glavnoj komunikaciji koja vodi za grad. U neposrednoj blizini mauzoleja delimično je istražena bazilikalna građevina (dim. 24x24 m). Budući da nisu vršena istraživanja na širem prostoru u unutrašnjosti građevine teško je u ovom trenutku pretpostaviti vezu između prostorija (sl. 5). Zidovi su građeni od opeka u pravilnom slogu u tehnici *opus spicatum*, a temelji od lomljenih opeka i kamena. Na osnovu načina gradnje i nalaza pokretnog materijala vila je datovana u III vek.²⁸³ Tokom mlađe građevinske faze došlo je do adaptacije

²⁸¹ О. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 137-174.

²⁸² *Ibid.*, 137.

²⁸³ *Ibid.*, 140.

apside u kulu. Ovo utvrđivanje poseda radi zaštite okolnog stanovništva javlja se u vreme političke i ekonomske krize u provinciji u drugoj polovini IV veka.

Vila 2.

Na prostoru južne trase mitrovačke petlje, otkrivena je još jedna vila, u neposrednoj blizini nekropole.²⁸⁴ Istražen je deo centralne građevine u kompleksu vile sa nekoliko prostorija povezanih hodnikom i sa ulazom ojačanim ugaonim pilastrima. Građena je u istoj tehnici kao i prethodno pomenuta vila od opeka u pravilnom slogu i temeljima od lomljenih opeka. U jednoj od prostorija očuvan je deo mozaika sa motivom prepleta. Imajući u vidu dekorativni sadržaj vile kao i blizinu gradskih bedema, možemo pretpostaviti da je imala rezidencijalni karakter, ali se ne može zanemariti ni eventualni ekonomski značaj ostalih objekata u kompleksu vile.

Mitrovačke livade, Sremska Mitrovica

U neposrednoj okolini rimskog naselja koje je na osnovu keramičkog materijala datovano u I i II vek, konstatovan je arhitektonsko-građevinski kompleks vile. Otkriven je deo građevine koji je delimično zahvaćen trasom autoputa.²⁸⁵ U sastavu kompleksa nalazila se *specula*. Podignuta je u neposrednoj blizini građevine sa delimično očuvanim temeljima od lomljenog kamena vezanog malterom. Obzirom na blizinu severnog gradskog bedema Sirmijuma najverovatnije da je njena funkcija bila ne samo zaštita vile već i samog grada.

Kudoš, Šašinci

Lokalitet Kudoš nalazi se u blizini sela Šašinaca u Sremu. Lokalitet je evidentiran u stručnoj literaturi još krajem XIX veka na osnovu slučajnih nalaza.²⁸⁶ Zbog ugroženosti lokaliteta poljoprivrednim radovima preduzeta su

²⁸⁴ *Ibid.*, 141.

²⁸⁵ *Ibid.*, 142, T. I, II.

²⁸⁶ Na području sela otkriveni su ostaci arhitekture, zidane grobnice, sarkofazi i pokretni arheološki materijal, cf. J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VHAD* n. s. I, Zagreb 1895, 148-187. М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 100.

sistematska sondažna istraživanja krajem sedamdesetih godina prošlog veka.²⁸⁷ Kasnijim sistematskim zaštitnim arheološkim iskopavanjima sprovedenim 80-tih godina otkriveno je naselje ruralnog tipa iz flavijeuskog doba (*vicus*) i poljoprivredno imanje iz III-IV veka.²⁸⁸ Arhitektonsko-građevinski kompleks vile nalazi se na oko 1,5 km od važne komunikacije Sirmium-Singidunum.²⁸⁹

Kompleks vile činila je bazilikalna građevina sa apsidom i nekolicinom manjih ekonomskih objekata, kao i kula stažara (sl. 6). U blizini bazilike konstatovana je i veća centralna zgrada koja bi prema mišljenju istraživača mogla biti zgrada vlasnika imanja.²⁹⁰ U prvobitnoj osnovi bazilikalna građevina je orijentisana u pravcu sever-jug sa apsidom na severu i stupcima (dva reda od po pet stubaca) koji dele prostor na tri broda (dim. 24 x 19 m). U temeljima od lomljenih opeka, na odstojanju od 1m, ozidani su drenažni kanali radi zaštite od podzemnih voda. Masivni stupci sa temeljima od lomljenih opeka i kamena, povezani krečnim malterom nosili su krovnu konstrukciju čija je tavanica najverovatnije bila drvena, što potvrđuju ostaci pronađeni u štu na podu bazilike. Bočni brodovi su bili niži u odnosu na srednji brod radi boljeg osvetljenja unutrašnjeg prostora bazilike. Istraživanja su pokazala da je građevina u IV veku adaptirana u žitnicu (*horreum*).²⁹¹ Tada je postavljen jedan red stubaca u srednjem brodu radi podjednakog opterećenja spratne konstrukcije. Da je u pitanju kasnija intervencija govore manje dimenzije stubaca i lošija gradnja. Na spoljnim podužnim stranama bazilike nalazio se portik. Mišljenje O. Brukner²⁹² o mogućoj sakralnoj funkciji ove građevine, čini nam se da nije dovoljno utemeljeno, budući da do sada nisu zabeležni predmeti korišćeni u liturgijskim obredima, niti crkveni mobilijar u samoj građevini ili neposrednoj okolini, koji bi potvrdili ovu pretpostavku.

²⁸⁷ O. Брукнер, Кудош, Шаšинци – villa rustica, *AP* 21, Beograd 1980, 106-107; O. Брукнер, Кудош, Шаšинци – villa rustica, *AP* 23, Beograd 1982, 93-95. O. Брукнер, Кудош Шаšинци – villa rustica, *AP* 24, Beograd 1985, 99; O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138-140.

²⁸⁸ Zakonom o kulturnim dobrima arheološko nalazište na lokalitetu Kudoš kod Šašinaca je zaštićeno od 1986. godine.

²⁸⁹ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138; cf. D. Popović, Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja, *Materijali* XVII, Beograd 1980, 102-103.

²⁹⁰ Tadašnji vlasnik zemljišta nije dao saglasnost za arheološka iskopavanja, tako da je do danas ovaj objekat ostao neistražen.

²⁹¹ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 139.

²⁹² *Ibid.*, loc. cit.

U kompleksu vile nalazila se i *specula* (dim. 4,5 x 4,5 m) udaljena oko 70 m od bazilike.

Kulturni sloj na širem prostoru fundusa vile sadrži predmete različite namene od kojih su neki izrađeni u lokalnim radionicama. Od posebnog značaja su nalazi reljefno ukrašenih zdela koje imitiraju *terra sigillata*-u.²⁹³ Ovakve reljefno ukrašene zdele zadovoljavale su tržište uglavnom ruralnih sredina. Primerci iz vile kod Šašinaca nađeni su u jami u kulturnom sloju, u blizini obrušene peći, što ukazuje na moguću proizvodnju na imanju. Pored ovih lokalnih prizvoda registrovan je i importovan materijal iz kolonije Agripine (*Colonia Agrippina*).²⁹⁴ Od ostalog pokretnog materijala registrovani su fragmenti staklenih posuda, narukvica od staklene paste, koštane igle, gvozdeni noževi i brijač, dleto, trobridna strela sa trnom, klinovi. Nalaz ostave novca i pojedinačnih primeraka datuju vilu u III-IV vek.²⁹⁵

Vila kod Šašinaca, udaljena 10 km od Sirmijuma, pripadala je tipu većih poljskih imanja koja su podizana na širem području većih gradskih centara, radi podmirivanja poljoprivrednim proizvodima gradskog stanovništva.

Vranj, Hrtkovci

Sa južne strane poznatog praistorijskog lokaliteta Gomolava u Hrtkovcima, sa leve strane rukavca Vranj sistematsko-zaštitinim iskopavanjima 1991. godine otkriveni su arhitektonski ostaci većeg poljoprivrednog imanja – vile rustike.²⁹⁶ Rekognosciranjem vršenim u ataru sela Hrtkovaca 2004. godine, na osnovu nalaza provršinskog građevinskog štuta i pokretnog arheološkog materijala registrovani su ostaci još pet vila na lokalitetima: Starčevo brdo, Jarčina (dve vile), Vukoder i

²⁹³ O. Брукнер, Нови налази имитације тере сигилате панонске радионице «Х» *Зборник НМ XIV*, Београд 1992, 373-378.

²⁹⁴ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 140, Т. X, 102; Т. XII, 118.

²⁹⁵ O. Брукнер, *AP* 23, 95.

²⁹⁶ В. Даутова Рушевљан, Заштитна ископавања римског насеља у Хртковцима 1991, *Раd војвођанских музеја* 35, Нови Сад 1993, 53-70. Sistematska istraživanja ne samo lokaliteta Gomolava već i šire okoline započeta su još 1953. godine i nastavljena sa prekidima od 1979. do 2004. godine.

Simote.²⁹⁷ Iste godine nastavljena su sistematsko-zaštitna iskopavanja vile rustike na lokalitetu Vranj kod Hrtkovaca. Građevinski kompleks vile prostiru se na površini od oko jednog hektara na levoj strani nekadašnjeg potoka Vranj.²⁹⁸ Dosadašnjim istraživanjima delimično je je ispitano nekoliko prostorija vile (sl. 7).²⁹⁹ Zidovi vile su građeni od opeke i kamena vezani krečnim malterom. Delovi poda u hodniku vile, bili su prekriveni sivim malternim premazom. Ostaci hipokausta od opeka služili su za podno i vertikalno zagrevanje vile. U jednoj od prostorija, na nivou malternog premaza, nađena je veća količina fragmenata fresaka (sl. 8). Nakon delimične obrade i rekonstrukcije ove fresko dekoracije konstatovani su motivi u formi medaljona i vertikalnih traka sa biljnim i geometrijskim ornamentima, izvedenim crvenom, zelenom, narandžastom, sivom i plavom bojom.³⁰⁰

Kulturni sloj na na prostoru vile oštećen je višegodišnjim oranjem, kao i ukopavanjem kasnosrdnjovekovnih grobova. Od pokretnog materijala vezanog za svakodnevni život stanovnika vile, treba izvojiti nalaze: lonaca, poklopaca, zdela, igala za šivenje, pršljenaka, lampi, ukosnica, fibula, gvozdениh klinova i klamfi. Pored ovih nalaza, pronađen je i novac Galijena, Konstancija II, i Konstansa.³⁰¹ Interesantan je podatak da su pored ostalih nalaza pokretnog materijala nađene i kosti kamile. Ostaci ove vrste životinja na lokalitetima provincije Donje Panonije potvrđene su u III i IV veku. Prema V. Dautovoj Ruševljan one su dospеле zajedno sa vojnicima u vreme dinastije Severa i kasnije iz istočnih provincija Carstva i korišćene su za transport ljudi i robe i na ovim prostorima.³⁰² Na lokalitetima u centralnoj Srbiji, ostaci kosti kamile evidentirane su u Viminacijumu.³⁰³

²⁹⁷ В. Даутова Рушевљан, Систематск-защитна ископавања vile rustike у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 239-249.

²⁹⁸ Sa južne strane praistorijskog lokaliteta Gomolava kod Hrtkovaca otiče iz Save rukavac Vranj, koji se ponovo uliva u Savu kod Grabovca, cf. S. Ćurčić, Prilog proučavanju geomorfoloških prilika u ravnom Sremu, *Zbornik radova prirodno-matematičkog fakulteta* 6, Serija za geografiju, Novi Sad 1976, 374.

²⁹⁹ В. Даутова Рушевљан, *РМВ* 35, 53-70; *Idem.*, Villa rustica на локалитету Врањ у Хртковцима, *РМВ* 41-42, Нови Сад 2000, 15-28.

³⁰⁰ *Idem.*, *Гласник САД* 21, 242, сл. 4.

³⁰¹ *Ibid.*, 243.

³⁰² *Ibid.*, loc. cit.

³⁰³ S. Vuković, Ostaci životinja s jugozapadnog dela lokacije Pirivoj (Viminacium), *APN* 5, Beograd 2009, 57-82.

Rezultati višegodišnjih iskopavanja na lokalitetu Vranj pokazali su da se radi o ostacima poljoprivrednog poseda sa više objekata, bogato opremljenih. Način gradnje, veličina i dekorativni sadržaji glavnog objekta za stanovanje ukazuju na posed imućnijeg vlasnika. Osim za obezbeđivanje poljoprivrednim i zanatskim prouzdovima za ličnu upotrebu, ovi posedi su imali važnu ulogu i u privrednom i trgovačkom razvoju ovog dela provincije Panonije. Nalazi novca Galijena i Konstancija II ukazuju na kontinuitet života na imanju u okviru šire gradske teritorije Sirmijuma, od sredine III do sredine IV veka. Ovaj lokalitet je od posebne važnosti, jer se na njemu jasno odražavaju ekonomske i društvene promene koje u Podunavlje donosi civilizacija Rima. Hrtkovci predstavljaju jedan od retkih nalazišta iz rimskog perioda gde je pored kontinuiteta stanovanja od ranocarskog perioda do kasne antike, evidentiran i kontinuitet sahranjivanja.³⁰⁴

Centralna Srbija

Štitar u Mačvi

U selu Štitar na lokalitetu Jasenovica u okviru sondažnih iskopavanja koja su vršena krajem sedamdesetih godina prošlog veka, otkrivena je istočna polovina glavne stambene zgrade u okviru kompleksa vile rustike.³⁰⁵ U pitanju je građevina pravougaonog oblika sa tri prostorije od kojih jedna završava apsidom. Na severoistočnom uglu građevina je imala petougaonu prostoriju koja je izlazila iz ravni fasade vile. Prema E. Thomas građevina bi pripadala tipu vila sa izbačenim kulama na uglovima (Eckrisalit), koji je poznat u Panoniji u IV veku.³⁰⁶ Temelji građevine su rađeni od lomljenog kamena i opeke zaliveni krečnim malterom. Dve otkrivene prostorije imale su otvorena ognjišta. Pored fragmenata keramike i gvozdernih klinova u kompleksu vile evidentiran je i novac Licinija kovan u

³⁰⁴ V. Dautova Ruševljan, Hrtkovci, Gomolava – kasnoantička nekropola *AP* 1985, Ljubljana 1986, 145; *Idem.*, Sondažno-zaštitno iskopavanje rimske nekropole u Hrtkovcima, *PBM* 34, Novi Sad 1992, 91-105.

³⁰⁵ M. Васић, Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник САД* 2, Београд 1985, 125-141.

³⁰⁶ E. Thomas, *Römische Villen in Panonien*, 359, Abb. 174.

Sisciji.³⁰⁷ Nakon požara čiji se tragovi mogu uočiti na građevini, a koji moguće da stoji u vezi sa istorijskim događajima iz druge polovine IV veka, zgrada više nije obnavljana.

Nešto dalje od ove građevine evidentirani su grobovi. Pojedini prilozi u grobovima takođe se mogu datovati u IV vek.³⁰⁸

Arheološka rekognosciranja i delimična sondažna iskopavanja koja su sprovedena u oblasti Mačve i Tamnave poslednjih decenija,³⁰⁹ ukazuju da je ovo mogla biti oblast u kojoj je sprovedena centurijacija. Iako stanje istraženosti ne dozvoljava pouzdane zaključke, izvesne indicije ukazuju da je baš u selu Štitar izvršena centurijacija imanja. Naime, prema jednom od istraživača ove oblasti M. Vasiću, u Štitaru su konstatovana četiri lokaliteta čiji položaj ukazuje da su mogli biti postavljeni na uglove kvadrata čije strane su iznosile oko 700 m.³¹⁰ Dakle, veličina kvadrata od 700 x 700 m u ovom slučaju bi odgovarala jednoj centuriji. Vile su se često gradile upravo na krajnjim tačkama imanja, tako da bi otkrivena vila u Štitaru bila jedna od građevina koja bi potvrdila takav sistem gradnje.³¹¹

Anine kod Lajkovca

U selu Čelije kod Lajkovca u blizini ušća reke Ljig u Kolubaru, na lokalitetu Anine, leže ostaci antičkog nalazišta. Lokalitet je registrovan pedesetih godina prošlog veka, kada su još postojali vidljivi ostaci građevina i rimskog puta.³¹² Rekognosciranjem terena devedesetih godina potvrđeni su rezultati ranijih istraživanja.³¹³ Kasnijim sondažnim iskopavanjima i geoelektričnim merenjima utvrđeno je da na prostoru lokaliteta Anine postoji arhitektonsko-građevinski

³⁰⁷ M. Vasić, *Mačva i Podriđe u rimsko doba*, 129.

³⁰⁸ *Ibid.*, *loc. cit.*

³⁰⁹ B. Trбуховић, M. Васиљевић, *Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве, Старице XXVII*, Београд 1977, 153-166.; M. Vasić, *Mačva i Podriđe u rimsko doba 125-141*.

³¹⁰ M. Vasić, *Mačva i Podriđe u rimsko doba*, 126.

³¹¹ *Ibid.*, *sa nap.* 24.

³¹² M. Грбић, *Централна Србија у римско доба*, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Ђ. Бошковић (ур.), Београд, 1956, 32.

³¹³ Ж. Жеж, А. Старовић, *Археолошки локалитети и налазишта у Ваљевском крају*, Ваљево 1994, 369-381.

kompleks (sl. 9).³¹⁴ Do sada je delimično istražena veća prostorija sa apsidom na jugoistočnoj strani.³¹⁵ Zid apside je sa spoljne strane ojačan sa četiri pilastra. Bočno od ove centralne prostorije su druge dve manje koje su delimično istražene. Zidovi su građeni u tehnici *opus incertum* od lomljenog i pritesanog kamena sa ubačenim opekama. Podovi u sve tri prostorije su bili od krečnog maltera, kvalitetne izrade. Građevina je najverovatnije imala podno grejanje, na šta ukazuju ostaci hipokausta u centralnoj prostoriji sa apsidom.³¹⁶ Druge dve delimično istražene građevine označene kao građevine 2 i 3 najverovatnije da su imale ekonomsku funkciju. U svim prostorijama ovog kompleksa direktno na podu registrovan je deblji sloj gareži.

Analizom avio snimaka u neposrednoj blizini opisanih objekata utvrđeno je prisustvo više građevina, koje za sada nije moguće identifikovati preciznije.

Iako su otkriveni objekti delimično istraženi, čini nam se da se ovde radi o većem kompleksu kasnoantičke vile sa objektima podignutim početkom IV veka, a stradali u požaru krajem IV veka, sudeći po nalazu novca otkrivenog na podu prostorije sa apsidom.³¹⁷

Nešto severnije od opisanih objekata otkriven je veći broj pokretnog materijala: fragmenti fibula, narukvica od staklne paste, prstenja, kao i novac iz perioda od II do IV veka. Ovi nalazi ukazuju na postojanje nekropole na tom prostoru. Na ovu pretpostavku ukazuje i nalaz dela nadgrobne stele.³¹⁸ Postojanje novca iz II veka ukazuje na mogućnost postojanja starijeg ruralnog naselja, vikusa u blizini kompleksa vile, da bi se kasnije podiglo poljoprivredno dobro tipa vila rustika i na taj način očuvao kontinuitet sa prethodnim naseljem, što je potvrđeno kod većine do sada istraženih vila u Sremu, ali i šire u provinciji Panoniji, o čemu smo već prethodno govorili.³¹⁹

³¹⁴ Manja sondažna iskopavanja obavljena su tokom 2005. godine, a geoelektrična merenja 2006. godine. Istraživanja je obavio Zavod za zaštitu spomenika kulture u Valjevu u saradnji sa Narodnim muzejom iz Valjeva.

³¹⁵ P. Арсић, Истраживања позноантичког локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, *Гласник ДКС* 31, Београд, 2007, 56-60; *Idem.*, Истаживање касноантичке виле на локалитету Анине 2008. године, *Гласник ДКС* 33, Београд 2009, 88-90.

³¹⁶ *Idem.*, Истаживање касноантичке виле на локалитету Анине 2008. године, 90.

³¹⁷ *Ibid.*, *loc. cit.*

³¹⁸ Stelu je otkrio saradnik valjevskog Muzeja D. Morača 2005. godine; P. Арсић, Истраживања позноантичког локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, 57, сл. 2.

³¹⁹ E. Thomas, *Römische Villen in Panonien*, 379; *Idem.*, *Villa Settlements*, 275-317.

Poskurice kod Kragujevca

U selu Poskurice u okolini Kragujevca tokom arheoloških rekognosciranja koja su vršena još pedesetih godina prošlog veka otkriveni su ostaci antičke građevine.³²⁰ Zgrada je bila orijentisana u pravcu sever-jug, (dim. 20,10 x 17,30 m). Na južnoj strani objekta nalazila se prostorija koja je završavala sa apsidalnim lukom (sl. 10). Zgrada je delimično istražena i prema mišljenju istraživača najverovatnije da se sastojala od devet prostorija.³²¹ Na žalost, na osnovu sačuvanih ostataka temelja nije moguće utvrditi sa koje strane se nalazio ulaz u građevinu, kao ni sistem komunikacije između pojedinih prostorija. Temelji su zidani od lomljenog kamena vezanog krečnim malterom. Na nekim mestima temelj je išao i do dubine od 90 cm što govori o spratnoj konstrukciji zgrade. Obilan građevinski šut se sastojao od fragmenata tegula, imbricesa i maltera. Na pojedinim komadima maltera vidljivi su tragovi ljubičaste i sive boje što ukazuje da su zidovi bili bojani.

Na istočnoj spoljnoj strani građevine, na mestu gde se dodiruju apsidalni luk i zid otkrivena je zasvedena peć. Zidana je od lomljenog kamena vezanog malterom, sa svodom od opeka. Peć je povezana kanalima koji vode kroz odeljenja, što ukazuje da se radi o instalaciji hipokausta. Pored ove peći, u prostoriji sa apsidom otkriveno je kasnije podignuto ognjište zidano od komada tegula vezanih krečnim malterom u donjim delovima, a u gornjim blatom. Ovo ognjište je podignuto u kasnijem periodu destrukcije rimskih građevina, kada novi privremeni stanovnici, tada već napuštene vile nisu bili u stanju da koriste hipokaust, niti luksuzne građevine iz rimskog perioda.

Pokrentih nalaza koji potiču iz građevine jako je malo. Pored metalnih nalaza od kojih je najviše eksera različite veličine, naišlo se i na jedno dleto, jedan teg, pređicu. Pored toga, bilo je i sproradičnih nalaza fragmenata keramike i tri bronzana komada novca: dva iz III veka i jedan komad iz druge polovine IV veka.³²²

³²⁰ Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар* XV-XVI, Београд 1966, 253-256.

³²¹ *Ibid.*, 253.

³²² *Ibid.*, 255.

Na osnovu otkrivenih temelja građevine i pokretnih nalaza, može se zaključiti da je u pitanju poljoprivredno dobro – vila rustika iz rimskog perioda. Na takav zaključak ukazuje i prirodno okruženje koje je bilo veoma povoljno za izgradnju takvog objekta. Doline reka Lepenice i Uglješnice pružale su povoljne uslove za razvoj ratarstva, dok je podnožje Rudnika bilo veoma pogodno za stočarstvo, a uz to i bogato šumom. Vila je bila stacionirana duž važne komunikacije sa čitavim nizom postaja o čemu svedoče sačuvani ostaci u dolini Uglješnice.³²³ Naravno da pored bezbedonosnog, put je imao i ekonomski značaj, odnosno njime se odvijala trgovina sa gradovima i utvrđenjima u okolini.

Višesava kod Bajine Bašte

Antički lokalitet u Višesavi, na desnoj obali Drine, u blizini Bajine Bašte, prvi put je evidentiran još šezdesetih godina prošlog veka.³²⁴ Kasnije osamdesetih godina, preduzeta su sistematska istraživanja i tom prilikom je jedan od objekata u sklopu građevinskog kompleksa otkriven gotovo u celosti (sl. 11).³²⁵ Sastoji se iz nekoliko prostorija nejednakih veličina od kojih dve završavaju za polukružnim apsidama, (dim. 25 x 14,5 m). Zidovi su građeni od pritesanog kamena, fundirani plitko, a u temeljnom delu građeni su u suhozidu. Podovi su bili različite konstrukcije, sa glatkim malternim premazom crvenkaste boje, ili su sa završnim slojem od oblutaka i lomljenog kamena zaliveni malterom.

Zbog slabe očuvanosti zidova nije moguće odrediti namenu pojedinih prostorija, niti sistem komunikacije unutar objekta. Plan građevine sa jednom većom centralnom prostorijom koja na kraju završava polukružnom apsidom, manjim odajama u nizu, dugim ulaznim delom na zapadnoj strani, najverovatnije portik, predstavlja zgradu u sklopu rimske vile. Više varijanti ovog rasprostranjenog tipa vila sa portikom sreće se u Panoniji u II-III veku.³²⁶

³²³ M. Грбић, Централна Србија у римско доба, 32.

³²⁴ Ostaci rimskih građevina evidentirani su prilikom istraživanja neolitskog naselja u blizini, cf. M. Zotović, *Užički zbornik* 2, 1973, 19.

³²⁵ J. Буђић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави код Бајине Баште, *Ужички зборник* 15, Титово Ужице 1986, 23-42.

³²⁶ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, 360 sqq., Abb. 176.

Na kraju treba dodati da je u neposrednoj blizini ove građevine verovatno bilo i drugih objekata koji su predstavljali celinu, na šta ukazuju intenzivni ostaci građevinskog štata severno od istražene građevine. Na žalost, veličina, plan i raspored ovih objekata, moguće ekonomskih zgrada, zbog nedeovoljne istraženosti, ne dozvoljavaju bliže definisanje njihove namene. Teškoću predstavlja i okolnost da je veoma malo arheološkog materijala nađeno u unutrašnjosti objekta. Radi se samo o nekoliko fragmenata keramičkih posuda (lonci i zdele, mrke boje, loše fakture), po svoj prilici lokalne proizvodnje i gvozdanim klinovima. Imajući u vidu analogije sa vilama iz Panonije, može se pretpostaviti da je i ova vila sagrađena u II-III veku, kada su vile sa portikom još uvek bez kula, jer nije bilo potrebe za dodatnom zaštitom poljoprivrednih imanja.

Okolina Čačka

Istraživanjima koja su sprovedena osamdestetih godina prošlog veka u okviru projekta „Istaživanje antičkih gradova u području regiona Kraljevo“ u Čačku i okolini otkriveno je, između ostalih nalaza i nekoliko arhitektonsko-građevinskih celina koji se mogu označiti kao poljoprivrednja imanja tipa vila rustika.³²⁷

1. Gornja Gorevnica kod Čačka

U mestu Gornja Gorevnica, na lokalitetu Dublje, koji leži na levoj obali reke Gorevnice oko 10 km severno od Čačka, konstatovan je arhitektonski kompleks iz rimskog perioda.³²⁸ Istražen je veći deo građevinskog objekta, (dim. 15 x 3 m), sa ulazom većih dimenzija, (oko 4 m) koji se nalazio na južnoj strani (sl. 12). Građevina je u donjim delovima zidana od lomljenog kamena i rečnih oblutaka vezanih krečnim malterom. Ostaci lepa sa otkrivenim otiscima pruča

³²⁷ Istraživanja u regionu Čačka započeta 1981. godine u okviru projekta „Istaživanje antičkih gradova u području regiona Kraljevo“ zajedno su vodili saradnici Arheološkog instituta iz Beograda i Narodnog muzeja u Čačku.

³²⁸ М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, 9-17.

ukazuju na bondručnu konstrukciju u gornjim delovima građevine. Zidovi su bili omalterisani sa unutrašnje strane. Pod je bio od krečnog maltera pomešan sa šljunkom, a preko toga se nalazio premaz od maltera. Krovni pokrivač se sastojao od tegula i imbricesa, na šta ukazuju ostaci pronađeni u šutu. Građevina je najverovatnije stradala u požaru o čemu govore ugljenisane krovne grede.

Od pokretnog materijala nađena su dva brusa, manje sečivo noža, fragmentovani stakleni pehar i bronzani novac Valentinijana I. Prema ostacima staklenog pehara koji se po tipu određuje u drugu polovinu IV veka kao i bronzanom novcu Valentinijana I, kovanom 364. godine, M. Vasić je izvršio datovanje prema kojem je građevina bila u funkciji od početka do druge polovine IV veka.³²⁹ Namena zgrade nije sasvim izvesna. Ipak neki elementi na istraženom prostoru, kao što su dimenzije ulaza, kao i pronađeni brusevi ukazuju na moguću ekonomsku funkciju ovog objekta (senik ?) koji je bio u sklopu kompleksa vile rustike. Na lokalitetu su delimično izvršena geofizička ispitivanja, koja su pokazala da se severno od istražene zgrade nalaze takođe ostaci arhitekture (sl. 13). U okviru kompleksa nalazila se i jedna zgrada sa apsidom. Prema autoru istraživanja postoji hipoteza da su bar tri zgrade bile postavljene oko centralnog dvorišta, od kojih bi jedna bila stambena, a druge dve ekonomske. Približno bi površina cele aglomeracije iznosila oko 100 x 80 m, što bi prema našoj klasifikaciji ovo imanje ušlo u kategoriju manjih poljoprivrednih imanja.³³⁰

2. Prijevor kod Čačka

Još jedan arhitektonski kompleks u okolini Čačka nalazi se na levoj obali Zapadne Morave, na platou iznad reke. U Prijevoru na lokokalitetu Pitomine ostaci arhitekture takođe jasno ukazuju na to da se radi o poljoprivrednom imanju. Arheološkim iskopavanjima su istraženi: stambena zgrada, horeum i još jedna manja ekonomska zgrada (sl. 21).³³¹ Stambena zgrada je pravougaonog oblika, sa pet prostorija, orijentisana istok-zapad. Istočni deo sadrži tri prostorije od kojih centralna završava sa apsidalnim lukom. Južna prostorija je bila snabdevena

³²⁹ *Ibid.*, 12.

³³⁰ *Ibid.*, *loc. cit.*

³³¹ *Ibid.*, 10-11.

hipokaustom. Ispred ovih prostorija se nalazio hodnik iz koga se ulazilo u veću prosotiju u zapadnom delu objekta. Temelji građevine su zidani od krupnih oblutaka vezanih blatom. Konstrukcija zgrade je najverovatnije bila bondručna, kao i prethodno pomenuta, jer su pronađeni delovi kućnog lepa sa otiscima oblica. Podovi su bili omalterisani.

Zapadno od ove zgrade otkriveni su temelji zgrade koja je prema severu bila otvorena. Pod je bio kaldrmisan, a u šutu su pronađeni fragmenti tegula i imbicesa od krovne kontstrukcije. Prema mišljenju M. Vasića njena namena mogla je biti različita: senik, pomoćna zgrada za čuvanje alata itd.³³² Na oko 100 m jugoistočno od ove građevine otkriveni su ostaci horeuma.³³³

Stratigrafska slika ovog kompleksa pokazuje da se radi o jednoslojnom lokalitetu. Precizan datum nastanka vile ne može se utvrditi, međutim, njen nestanak je određeniji. U okviru stambene zgrade otkriven je fragment staklenog pehara sa ukrasom od plavih bobica, koji može da se datuje od druge polovine IV do početka V veka.³³⁴ Fragmenti keramike takođe odgovaraju produkciji IV veka.³³⁵

Na susednom lokalitetu Čuljevina otkrivena je jedna grobna memorija, delimično istražena, u kojoj su konstatovana dva groba. Iako su grobovi pljačkani, ipak je sačuvan delimičan grobni inventar koji je karakterističan za kraj IV i prvu polovinu V veka.³³⁶ Prema istraživačima ovog lokaliteta u grobu su najverovatnije sahranjeni vlasnici vile, tako da bi shodno takvoj pretpostavci podizanje memorije moglo biti *terminus post quem*, za napuštanje vile.³³⁷

3. Beljina kod Čačka

U selu Beljini koje leži na desnoj obali Zapadne Morave u blizini Čačka, na lokalitetu Jankovina prilikom zaštitnih iskopavanja termi, delimično je

³³² *Ibid.*, *loc.cit.*

³³³ O horeumu nešto više u poglavlju o žitnicama.

³³⁴ . Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, 11, sa nav. lit. nap. 6.

³³⁵ Т. Цвјетићанин, Римска керамика из Чачка и околине, *Зборник радова Народног музеја* XVIII, Чачак 1988, 116.

³³⁶ М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, 11.

³³⁷ *Ibid.*, 11.

istražena građevina koja leži jugozapadno od termi.³³⁸ Čitava arhitektonska celina nije mogla da se ustanovi, budući da leži ispod recentnih objekata, ali rekognosciranjem okolnog terena moglo se zaključiti da terme predstavljaju deo jednog većeg građevinskog kompleksa koji je prema mišljenju M. Vasića mogao da pripada rimskom poljoprivrednom gazdinstavu tipa vila rustika.³³⁹ Ovaj kompleks se pružao na površini od oko 100 x 70 m, što bi odgovaralo manjem poljoprivrednom gazdinstvu, slično kao i u prethodno pomenutom nalazištu u Gornjoj Gorevnci. Plodno zemljište u ovoj oblasti, kao i blizina Morave idu u prilog pretpostavci da se radi o poljoprivrednom dobru.

Stratigrafija lokaliteta pokazuje da je pre građenja termi postojao još jedan stariji sloj na ograničenoj površini u obliku jednog većeg ukopa čija namena nije sasvim jasna, ali nalazi keramičkog materijala hronološki ukazuju na sredinu II do sredine III veka. Nakon ove najranije faze keramički materijal pokazuje kontinuitet naseljavanja na ovom prostoru od kraja III, pa sve do prvih decenija V veka.³⁴⁰

Krivelj kod Bora

U istočnom delu Homolja, severno od Bora, u ataru sela Krivelj, konstatovana je građevina pravougaone osnove, orijentisana u pravcu severoistok-jugozapad.³⁴¹ Zgrada se sastoji od šest nejednakih prostorija, (dim. 19 x 16 m), (sl. 14).³⁴² Najveća prostorija locirana je na istoku i zahvata prostor celom širinom zgrade. Imajući u vidu dimenzije prostorije, može se pretpostaviti da je njena namena bila ekonomska. U severozapadnom uglu je prostorija koja završava apsidom. Ulaz u zgradu se verovatno nalazio na južnom delu gde se uočava prekid u zidanju. Delimično je sačuvana malterna podloga na podu građevine. Prema rasporedu prostorija, ova građevina tipološki se može opredeliti kao vila rustika sa

³³⁸ *Ibid.* 9-10.

³³⁹ *Ibid.*, *loc. cit.*

³⁴⁰ Т. Цвјетићанин, *op. cit.*, 114-115.

³⁴¹ Građevinu su otkrili saradnici Muzeja rudarstva i metalurgije u Bora 70-ih godina prošlog veka. U toku 1977-78. godine izvedena su arheološka istraživanja. Lokalitet je danas nepovratno uništen proširivanjem dnevnog kopa obližnjeg rudnika bakra iz Krivelja.

³⁴² М. Јевтић, Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта „Старо Гробље“ у Кривељу код Бора, *Зборник НМ XVI/1*, Београд 1996, 129-142.

koridorom.³⁴³ Ovakav oblik vila dobro je zastupljen u Panoniji, ali i južnije u Meziji (Gamzigrad kod Zaječara) i karakteristična je kasnoantička forma vile rustike koja se datuje u IV vek.

Od pokretnih nalaza zabeleženi su: veća, šupljo livena bronzana figura boginje Venere, krstasta fibula, fragmen i gledosane keramike, nekoliko fragmenata keramičkih lampi itd. Za datovanje građevine posebno treba izdvojiti bronzanu narukvicu sa tanko urezanim stilizovanim predstavama zmijskih glave, koje se javljaju u kasnoj antici od kraja III do prve polovine V veka u provincijama Gornjoj Meziji i Panoniji.³⁴⁴ Nalaz bronzanog novca (16 kom.) od najranijih primeraka koji pripadaju Aurelijanu do poslednjih iz vremena Teodosija I hronološki određuju vreme korišćenja građevine od kraja III do kraja IV veka.³⁴⁵

Gamzigrad kod Zaječara

Početkom 80-tih godina u južnom delu utvrđenja u Gamzigradu, otkriven je deo velike građevine, orijentisane u pravcu severozapad-jugoistok (sl. 15).³⁴⁶ Građevina je delimično istažena, otkrivena je samo severna uža strana, (dim. 11,5 x 10,5 m) u okviru koje su konstatovane dve uzdužne prostorije, širine oko 4m. Na istočnoj strani se nalazio portik (koridor) iz kojeg se u prostorije ulazilo kroz vrata sa dovratnicima ozidanim opekom. Pored toga, svi otkriveni uglovi na građevini su takođe ozidani opekom. Zidovi građevine su izgrađeni od opeke i kamena u tehnici *opus mixtum*, dok su temelji od lomljenog kamena zalivenog krečnim mslterom. Obzirom da je otkriven samo severozapadni, najverovatnije manji deo građevine, njen izgled i veličinu nije moguće sagledati u celosti. Svojom jednostavnom osnovom, građevina podseća na rimske vile rustike sa portikom. Budući da je ovaj deo građevine sačuvan samo u temeljima, neizvesno je da li je

³⁴³ E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, 63, Abb. 31-32; *Idem.*, *Villa Settlements*, 275-321.

³⁴⁴ A. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, 23-25; V. Dautova-Ruševljan, O. Brukner *Gomolava – rimski period*, Novi Sad 1992, 85, T. 14/62.

³⁴⁵ M. Јевтић, *op. cit.* 131.

³⁴⁶ Д. Срејовић, Римско пољско имање, у: *Гамзиград, касноантички царски двораци*, каталог изложбе каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 21-23; У новије време о овој грађевини писала је Софија Петковић у више наврата: С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, (ур. И. Поповић), Београд 2010, 33-35; *Idem.*, *The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana*, *Starinar* LXI, Београд 2011, 171-190.

bio formiran kao otvoren portik ili kao koridor. Vile slične gamzigradskoj često su podizane u provincijama Carstva, retko na tlu Italije. Više varijanti rasprostranjenog tipa vila sa portikom sreće se u Panoniji u II-III veku.³⁴⁷ Međutim, kod vile u Gamzigradu karakteristično je to da se red stubova polako utapa u zidnu masu sokla sa arkadama. Oblik vila sa koridorom dobro je zastupljen u Panoniji i pojavljuju se u kasnoantičkom periodu.³⁴⁸ Prema mišljenju D. Srejovića vila u Gamzigradu je nešto starija i može se reći da predstavlja prelaz od vile sa portikom u vile sa koridorom.³⁴⁹

Građevina je porušena početkom IV veka, prilikom izgradnje objekata carske palate. U sloju gareži iznad malternog poda koridora nađen je bronzani novac kovan u vreme careva Aurelijana i Proba, koji predstavljaju *terminus post quem non* za izgradnju ovog objekta. Građevina je svakako korišćena pre ovog vremena o čemu govore i predmeti pronađeni u njenoj okolini u okviru gamzigradskih bedema, kao i na prostoru južno od njih, na lokalitetu Selište: fragmenti keramičkih posuda, keramičke lampe, bronzane fibule, nastali tokom II i III veka.³⁵⁰ Svi navedeni pokretni nalazi zajedno ukazuju da je ova *villa rustica* mogla nastati u prvoj plovini III veka, kako je predložio i jedan od njenih istraživača Dragoslav Srejović.³⁵¹

Kržince kod Vladičinog Hana

Lokalitet Sveti Trojica u selu Kržince kod Vladičinog Hana, smešten je visoko u brdima na jednoj od terasa koja se spušta do seoskog potoka. U okviru zaštitnih arheoloških iskopavanja otkrivena je arhitektonsko građevinska celina koja se sastoji iz dva dela, severnog koji čine dve nejednake prostorije približno kvadratne osnove, veće (dim. 7,80 x 8 m) i manje prostorije (dim. 4,60 x 4,70 m).³⁵² Južni deo objekta je gotovo istovetan po formi i dimenzijama (sl. 16).

³⁴⁷ E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, 360 sqq., Abb. 176.

³⁴⁸ *Ibid.*, 63, Abb. 31-32; *Idem.*, *Villa Settlements*, 275-321.

³⁴⁹ Д. Срејовић, *op. cit.*, 22.

³⁵⁰ С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, 33.

³⁵¹ Д. Срејовић, *op. cit.*, 23.

³⁵² Zaštitna arheološka iskopavanja izvedena su 2003. godine tokom izgradnje trase autoputa E-75. Radove na lokalitetu Sveti Trojica izvodio je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u

Prolaz između većih prostorija, širine 3,30 m, i prostor između manjih širine 9,50 m, povezan je sa zapadne strane portikom od kojeg su očuvani samo tragovi. Prema predloženoj rekonstrukciji istraživača, ulaz se nalazio na zapadnoj strani.³⁵³ Zidovi su rađeni u tehnici suhozida od lomljenog kamena vezanog blatom. Lica zidova čine delimično obrađeni kameni blokovi.

Pokretnog arheološkog materijala je malo, što je najverovatnije posledica stalne obrade poljoprivrednih imanja na kome se građevina nalazi. U pitanju su predmeti za svakodnevnu upotrebu izrađeni od različitih materijala: pečene zemlje, stakla, bronzne, gvožđa.

Među keramičkim posudama konstatovni su: lonci, zdele, tanjiri, poklopci, pitosi. Ovakve forme predstavljaju standardno kuhinjsko posuđe i po svojim karakteristikama može se hronološki opredeliti u IV vek.³⁵⁴ Pored grubih posuda lokalne izrade, pojedini keramički proizvodi finije fakture su najverovatnije import iz susednih provincija, u kojima su postojale radionice za proizvodnju sive tera sigilate.³⁵⁵

Osim keramičkih posuda, sa lokaliteta Sveti Trojica potiču i dva keramička tega piramidalnog oblika. Fragmenti staklenih posuda nalaženi su u većem broju, a među onima koje je bilo moguće tipološki opredeliti najviše je pehara, koji po svojim osobinama predstavljaju nalaze karakteristične za kasnoantički period.³⁵⁶

Među predmetima od gvožđa najviše je klinova i klanfi koji potiču sa drvenih delova građevine. Pored toga, gvozdeni okov brave i ključ potiče najverovatnije sa ulaznih vrata. Dve gvozdene alatke ukazuju na moguću funkciju otkrivenog objekta. U pitanju su gvozdeni probojac i polumesečasti kožarski strugač.

Kada je reč o bronzanim predmetima izuzetan nalaz sa ovog lokaliteta predstavlja bronzana lampa ukrašena maskama sa predstavama lavlje glave. Lampa je bila veoma dugo u upotrebi, što pokazuju i intenzivni tragovi gorenja na njoj. Iako je ovaj tip lampi karakteristična za I vek, istraživači smatraju da je

Beogradu. Rezultate sa iskopavanja objavili su istraživači: M. Ружић et al., Кржинце – Свети Тројица, касноантичка вила, *Археолошка истраживања Е-75*, Београд 2005, 205-225, сл. 1.

³⁵³ *Ibid.*, 209.

³⁵⁴ *Ibid.*, 211, sa nap. 8.

³⁵⁵ *Ibid.*, 211, sa nap. 10.

³⁵⁶ *Ibid.*, 213, sa nap. 12.

lampa nešto mlađa i da potiče iz II-III veka.³⁵⁷ Lampa je zajedno sa gvozdеном дршком, која je naknadnom popravkom postavljena na bronzanu posudu, strugačem i ključem, nađena u jami ukopanoj uz temelj zida severnog dela gređevine. Čini se da su ovi predmeti bili vrlo važni za vlasnika vile i u vreme opasnosti pohranjeni u jamu kao neki vid ostave.

Nepostojanje izraženog sloja destrukcije ukazuje da je građevina naglo napuštena, najverovatnije pred varvarskim napadima, moguće gotskim koji su bili česti na prostoru centralnog Balkana tokom kasnoantičkog perioda. Sudeći po odsustvu nalaza iz kasnije perioda, izbeglo stanovništvo se nije više vratilo u ovu vilu.

Imajući u vidu nivo istraženosti objekata u selu Kržince moguće je donekle odgovoriti na pitanje namene ove građevine, ali ne i na mogući ceo kompleks vile rustike. Prma istraživačima, sa čijim mišljenjem bismo se složili, položaj, osnova i pokretni nalazi ukazuju da je u pitanju poljsko dobro sa vilom rustikom koje se prema nalazima hronološki može opredeliti u drugu polovinu IV veka.³⁵⁸ Obzirom na delimičnu istraženost vile ne možemo za sada ništa pouzdano reći o tipu građevine.

Padina brda na kome je vila izgrađena uslovlila je da se objekti koji su činili ekonomski deo gazdinstva zasebno zidaju na terasama brega zbog konfiguracije terena. Da je u pitanju ekonomska funkcija istraženog objekta upućuju nas u prvom redu pokretni nalazi: gvozdeni probojac, gvozdena kožarska alatka – strugač, kao i keramički tegovi koji su korišćeni prilikom izrade tkanina. Ovi nalazi ukazuju na moguću delatnost koja se odvijala u okviru objekta, a to je obrada vune i prerada kože, najverovatnije od ovaca koje su gajene u većem broju, budući da su imale obilje ispaše u ovoj oblasti, što je tradicionalna delatnost i danas u ovim krajevima.

O nameni još jedne građevine čiji ostaci leže na nižoj terasi i koja sudeći prema tehnici zidanja stoji u vezi sa ispitanom građevinom, za sada se ne može ništa pouzdano reći.

³⁵⁷ *Ibid.*, 217.

³⁵⁸ *Ibid.*, 205-225.

XI

ARHEOLOŠKI OSTACI OBJEKATA KAO MOGUĆE VILE RUSTIKE³⁵⁹

Vojvodina

Čortanovci na Fruškoj Gori

U široj okolini kasnoantičkog utvrđenja iz IV veka, (možda *Ad Herculem* ili *Castra Herculis?*)³⁶⁰ rekognosciranjima koja su vršena u više navrata, na lokalitetu Beli breg, zapadno od sela na desnoj obali potoka Budovar, evidentirani su fragmenti zidnih i podnih opeka, ostaci maltera, životinjske kosti, rimska provincijska keramika. Ovi nalazi ukazuju na eventualno postojanje vile rustike na ovom mestu, čija funkcija je mogla biti snabdevanju posade logara u okolini.

Ilinci

Rekognosciranjem u ataru sela Ilinaca, na lokalitetu Klenovac, konstatovan je intenzivan građevinski šut, podne opeke cilindričnog i pravougaonog oblika i fragmenit keramike rimske provenijencije. Na osnovu nalaza može se pretpostaviti da je u pitanju arhitektonski kompleks koji se prema keramičkom materijalu može datovati u III-IV vek.³⁶¹

³⁵⁹ Arheološka istraživanja i rekognosciranja izvršena na teritoriji Vojvodine i centralne Srbije poslednjih decenija omogućila su registrovanje znatnog broja nalazišta koja pripadaju rimskom periodu. Njihov karakter više se naslućuje nego što se može precizno opredeliti, ali najveći broj pripada građevinskim kompleksima naseobinskog tipa, kod kojih nije uvek moguće povući jasnu razliku između naselja tipa vikus i poljskih dobara, vila rustika.

³⁶⁰ П. Петровић et al., *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад 1995, 24.

³⁶¹ D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 10, Beograd 1968, 215-224.

Mala Remeta

Prilikom rekognosciranja terena u Maloj Remeti, zabeleženi su površinski nalazi obilnijeg građevinskog šuta i fragmenti opeka i imbricesa. Pored toga, evidentirani su i ostaci rimske keramike, stakla i životinjskih kostiju.³⁶²

Veliki Radinci

U ataru sela Veliki Radinci, rekonosciranjem je evidentiran obiljniji građevniski šut, sa fragmentima opeke i tegula, keramičkih i staklenih posuda, dva fragmenta olovnih ploča, ostaci ljudskih i životinjskih kostiju. Nalazi ukazuju na postojanje rimskog poljoprivrednog dobra u blizini.³⁶³

Bregovi-Atovac, Kuzmin

Na lokalitetu Bregovi-Atovac, evidentirano je višeslojno naselje koje pored praistorijskog sloja sadrži i kasnorimski kulturni sloj. U najmlađem kasnoantičkom naselju, koje je podignuto najverovatnije na fundusu nekog većeg rimskog imanja, konstatovani su tragovi koliba, ognjišta i jama. Stanovnici ovih koliba mogli su biti federati (*foederates*) koji su se već od IV veka doseljavali na teritoriju Carstva, uz obavezu vojne službe u posebnim jedinicama. Prisustvo novog etničkog elementa potvrđeno je i arheološkim materijalom koji se datuje u V i VI vek.³⁶⁴

Medaš, Kuzmin

U ataru sela Kuzmin, na putnom prelazu Kuzmin-Erdevik otkriveni su tragovi poljoprivrednog dobra, moguće vile rustike, koja se prema arheološkom

³⁶² *Ibid.*, 220.

³⁶³ D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, AP 12, Beograd 1970, 195, T.LVI, LVII.

³⁶⁴ O. Брукнер, Римска насеља и виле русике, 144-145.

materijalu: fragmentima keramičkih i staklenih sudova, tere sigilate i gvozenim alatkama može datovati u III vek.³⁶⁵

Zlatara Ruma

Rezultati rekognosciranja i sondažnih istraživanja na prostoru između auto-puta Beograd-Zagreb i lokalnog puta Ruma-Buđanovci, pokazuju postojanje obilnijeg građevinskog štuta, ostatke keramičkih i staklenih posuda, oruđa, keramičkih podnih pločica. Značajan nalaz predstavlja i olovna ikona tzv. podunavskih konjanika. Nalaz novca vremenski opredeljuje naselje u III i IV vek.³⁶⁶

Kudoške livade, Ruma

U blizini važne rimske komunikacije Sirmium-Singidunum čiji tragovi su uočeni južno od trase auto-puta Beograd-Zagreb, na potezu Šašinci-Dobrinci, naišlo se na površinske nalaze građevinskog štuta koji se sastojao od tegula, imbricesa i maltera.³⁶⁷ Na osnovu ovih ostataka delimično su utvređeni pravci zidova građevinskog kompleksa.³⁶⁸ Od pokretnih nalaza nađeni su: fragmenti kvalitetne keramike, fibule, ukrasne igle, prsten, ključevi, noževi i druge alatke. Arheološki pokretni materijal i nalaz novca koji je otkriven na površini pomenute trase puta, zajedno sa bronzanom karikom od konjske opreme i gvozenim klinovima, hronološki opredeljuje ovaj građevinski kompleks u III vek.³⁶⁹

Voganj

³⁶⁵ *Ibid.*, 144.

³⁶⁶ *Ibid.*, *loc. cit.*; Д. Поповић, Археолошко наслеђе на тлу Руме и шире околоне, *Зборник Завичајни музеј Рума* I, Рума 1997, 17.

³⁶⁷ Д. Поповић, Археолошко наслеђе на тлу Руме и шире околоне, 17.

³⁶⁸ О. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138.

³⁶⁹ *Ibid.*, *loc. cit.*

U ataru sela Voganj prilikom rekognosciranja naišlo se na nekoliko lokaliteta na kojima je konstatovan arheološki materijal iz rimskog perioda.³⁷⁰ Na njima je evidentiran obilniji građevinski šut, iz čega se može zaključiti da je u pitanju veći građevinski kompleks. Pored ostataka arhitekture, nailazilo se na fragmente rimske keramike, deo kamenog žrvnja, ostatke životinjskih kostiju, što ukazuje na postojanje rimskog poljoprivrednog dobra, moguće vile rustike.

Klenak

Na lokalitetu Mišar tokom rekognosciranja terena, konstatovani su nalazi građevinskog šuta, fragmenti keramičkih i staklenih posuda i novac Konstanina II.³⁷¹ Ovi ostaci ukazuju na postojanje građevinskog objekta, moguće vile rustike.

Gajići, Adaševci

U okviru zaštitnih iskopavanja na prostoru između Save i Dunava, u zoni trase autoputa, na južnoj strani šidske petlje, konstatovano je višeslojno nalazište sa nalazima od gvođenog doba pa sve do srednjeg veka. Iz rimskog perioda potiče objekat, kvadratne osnove, sa jamom u zapadnom delu u kojoj su pronađeni fragmenti keramike, gvozdene alatke, kućni lep, životinjske kosti i novac iz III i IV veka.³⁷² Možemo pretpostaviti da je u pitanju ekonomski objekat podignut u okviru rimskog poljoprivrednog dobra.

Prosine, Pećinci

Prilikom zaštitnih iskopavanja na trasi autoputa Beograd-Zagreb, na lokalitetu Prosine, kod Pećinaca, ustanovljeni su tragovi života od praistorije do srednjeg veka.³⁷³ U nekoliko istraženih sondi registrovan je pokretni materijal sa karakteristikama rimske provincijske proizvodnje III i IV veka.³⁷⁴

³⁷⁰ D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 8, Beograd 1966, 186-189.

³⁷¹ D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 9, Beograd 1967, 176.

³⁷² O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 144.

³⁷³ Д. Поповић, Археолошки спомени у југоисточном Срему, 19.

³⁷⁴ O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, 138.

Rekognosciranjem neposredne okoline nađen je površinski šut (zidne i krovne opeke, malter, lomljeni kamen) koji bi mogao da ukazuje na postojanje poljoprivrednog dobra sa objektima u blizini.

Prosine, Prhovo

Zaštitnim iskopavanjima krajem sedamdesetih godina prošlog veka, na lokalitetu Prosine u ataru sela Prhovo, otkrivene su četiri veće otpadne jame i jedna peć.³⁷⁵ Pored toga, nađena je znatna količina rimske opeke, kao i veći broj fragmenata keramičkih i staklenih posuda, poljoprivrednih alatki, ključeva, klinova, pređica, fibula, narukvica, prstenja. Pored provincijskih formi keramičkih posuda, (lonaca, zdela, krčaga cediljki i poklopaca) tu se nalaze i importovani primerci reljefne tera sigilate, koji se datuje u doba Antonina i početak III veka.³⁷⁶ Ovo datovanje je potvrđeno i nalazima novca iz II i III veka (Hadrijana, Gordijana III i Filipa II). Ovako bogat i raznovrstan sadžaj pokretnog arheološkog materijla u kulturnom sloju, ali i jamama navodi na pretpostavku da se u neposrednoj blizini nalazilo rimsko poljoprivredno dobro sa vilom rustikom, mada za sada nisu ubicirani građevinski objekti.³⁷⁷

Deč

U ataru sela Deč, prilikom rekognosciranja terena identifikovanasu dva lokaliteta. Na mestu Peskovi, konstatovani su ostaci građevinskog šuta. Na potesu Sakule uočeni su takode ostaci građevinskog šuta. Pored toga, evidentirani su arheološki nalazi među kojima su fragmenti keramike od sive latenske, rimske provincijske do gledosane keramike, pa sve do nalaza luksuzne tera sigilate od

³⁷⁵ Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Novog Sada i Muzej Srema iz Sr. Mitrovice izvršio je na ovoj lokaciji sondažna, zaštitna istraživanja prilikom izgradnje autoputa Beograd-Zagreb. O. Брукнер, Просине, Прхово – римско насеље, *AP* 21, Beograd 1980, 108-109; *Idem.*, Римска насеља и виле рустике, 138.

³⁷⁶ O. Брукнер, *AP* 21, 109.

³⁷⁷ U okolini lokaliteta nisu vršena dodatna arheološka iskopavanja kojima bi se moglo utvrditi prisustvo bilo kakvog građevinskog objekta.

kojih je jedan primerak ornamentisan plastičnim vegetabilnim motivom.³⁷⁸ Svi ovi nalazi ukazuju na postojanje naselja ruralnog tipa, iz rimskog perioda.

Karlovčić

Rekognosciranjem koja su vršena u ataru sela, naišlo se na rimski arheološki materijal. Takođe uočeni su i ostaci građevinskog kompleksa koji najverovatnije pripada rimskom poljskom imanju.³⁷⁹

Donji Tovarnik

U ataru sela prilikom rekognosciranja registrovani su ostaci građevinskog kompleksa koji se satoji najverovatnije od nekoliko objekata.³⁸⁰ Dalja istraživanja nisu vršena na ovom lokalitetu.

Ašanja

U atara sela na više lokaliteta prilikom rekognosciranja uočeni su fragmenti rimske provincijske keramike i opeke, što ukazuje na naseljenost ovog prostora u rimskom periodu. U blizini ovih lokacija utvrđeni su ostaci građevinskog štuta i pokretnog materijala koji po svoj prilici pripadaju poljoprivrednom dobru.³⁸¹

Mačvanska Mitrovica

Prilikom rekognosciranja terena, na lokalitetima Kulina i Ostrvo konstatovani su ostaci rimskih zidova uz intenzivan građevinski šut, u kome su otkriveni delovi oruđa, metalnih posuda, nakit, fragmenti keramike. Svi nalazi

³⁷⁸ *Ibid., loc. cit.*

³⁷⁹ *Ibid., loc. cit.*

³⁸⁰ Д. Поповић, Археолошки споменици у југоисточном Срему, *Зборник Музеја Срема* 1, Сремска Митровица 1995, 19.

³⁸¹ Д. Поповић, Археолошки споменици у југоисточном Срему, 18.

ukazuju na kasnoantički horizont stanovanja i eventualno postojanje rimskog poljoprivrednog imanja sa zgradama za stanovanje i ekonomskim objektima.³⁸²

Salaš Noćajski

Prilikom obilaska antičkih lokaliteta na teritoriji Srbije, Feliks Kanic je zabeležio da je u ataru sela Salaš Noćajski, naišao na ostatke rimskog kastela.³⁸³ Rekognosciranjem koja su vršena sedamdesetih godina prošlog veka, na lokalitetu Jabuke konstatovan je znatan građevinski šut. Pored toga, naišlo se i na fragmente keramike i novca koji ukazuje na kasnoantički horizont stanovanja. Postoji pretpostavka da je u pitanju rimsko poljoprivredno dobro koje je služilo za snabdevanje vojnika iz utvrđenja.³⁸⁴

Noćaj

Prilikom rekognosciranja terena, na mestu zvanom Crkvina, evidentirani je obilniji građevinski šut sa fragmentima rimske opeke i imbricesa, fragmenti keramike i novac. Kao i u prethodnom slučaju, na osnovu ovih nalaza možemo pretpostaviti da je u pitanju građevina u okviru poljoprivrednog dobra čija je funkcija takođe bila snabdevanje vojske iz obližnjeg utvrđenja.³⁸⁵

Zasavica

Rekognosciranjem koja su vršena u isto vreme kao u prethodna dva slučaja, sedamdesetih godina prošlog veka, na lokalitetu Turske livade, konstatovan je obimniji građevinski šut, opeke, imbricesi fragmenti keramike i rimski novac. Najverovatnije da je i u ovom slučaju reč o poljoprivrednom dobru iz kasnoaničkog perioda.³⁸⁶

³⁸² M. Vasiljević, Rekognosciranje u Podrinju – Područje opštine Sremska Mitrovica, *AP* 15, 1973, 159.

³⁸³ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, 124.

³⁸⁴ M. Vasiljević, Rekognosciranje u Podrinju, 158.

³⁸⁵ *Ibid.*, 158-159.

³⁸⁶ *Ibid.*, 158; D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 10, Beograd, 1968, 224.

Cetralna Srbija

Bela Reka kod Šapca

U Beloj Reci, na lokalitetu Crkvine konstatovani su ostaci antičke građevine sa apsidom.³⁸⁷ Odatle potiče i poznata ostava srebrnog nakita, posuda i novca (od Nerona do Komoda).³⁸⁸ Bogatstvo nalaza i njegov ilirski karakter na pojedinim komadima nakita ukazuje na pretpostavku o autohtonom poreklu vlasnika ove vile. Ova ostava pokazuje da ilirski etnički element pored prihvatanja nove organizacije u ekonomiji koju donose Rimljani i dalje zadržava svoje tradicionalne oblike života koji se ogledaju u nošenju nakita koji ima svoje analogije u ilirskom materijalu V-II veka pre nove ere.³⁸⁹ Nalaz novca kao i lengeraste fibule iz III veka, navelo je M. Vasića na zaključak da je vila nastala negde sredinom II veka.³⁹⁰

Mrdenovac kod Šapca

Lokalitet se nalazi na ušću reke Dobrave u Savu, severno od sela Mrdenovac. Prilikom rekognosciranja terena naišlo se na površinske ostatke građevinskog opeke, imbricesa, keramike. Nađena je i jedna krstasta fibula. Prema mišljenju istraživača u pitanju je rimsko poljsko dobro – vila rustika koja prema nalazima može da se datuje u IV vek.³⁹¹

Miokus kod Šapca

Na lokalitetu Jazbine u selu Miokusu konstatovani su nalazi građevinskog šuta, opeke, imbricesa, keramike. Ranije je na ovom mestu pronađena ostava novca iz doba Konstancija II, koja je sadržavala 300 komada bronzanih

³⁸⁷ *Šabaц у прошлости* I, С. Филиповић, (ур.), Шабач 1970, 75.

³⁸⁸ J. Petrović, Ilirsko rimsko blago iz Šabca, *GZM* LIII, Sarajevo 1941, 11-23.

³⁸⁹ *Šabaц у прошлости* I, sa nav. liter.

³⁹⁰ M. Vasić, Machva и Подриње у римско доба, 128.

³⁹¹ *Ibid.*, 161.

primeraka.³⁹² Nalazi na terenu i ostava novca ukazuju na još jedno poljoprivredno dobro – vilu rustiku u ovoj oblasti iz sredine IV veka.

Nakučani kod Šapca

U selu Nakučani na lokalitetu Vićinovac, u slivu reke Dobrave, na njenoj desnoj obali ostaci građevinskog štuta ukazuju na moguće postojanje rimskog poljoprivrednog dobra. Nalazi dva zlatnika Valensa datuju lokalitet u IV.³⁹³

Drenovac kod Šapca

U ataru sela Drenovac na lokalitetu Kućište evidentirani su površinski ostaci štuta, keramike, novca. U pitanju je najverovatnije poljoprivredno dobro tipa vila rustika koja se prema keramičkom materijalu i novcu Konstancija II može datovati u IV vek.³⁹⁴

Metković kod Bogatića

U ataru sela Metković na lokalitetu Kućište pronađeni su ostaci građevinskog štuta i keramike. Najverovatnije da se radi o ostacima još jedne vile u ovom kraju, koja se prema keramičkom materijalu može opredeliti u IV vek.³⁹⁵

Mačvanski Pričinović kod Šapca

U ataru sela na lokalitetu Cerik, prilikom rekognosciranja, na većoj površini (prostor obuhvata 1000 x 500 m) naišlo se na ostatke štuta, keramike među kojom ima i tera sigilate, krstatasta fibula, novac. U pitanju je veće poljsko dobro, koje se prema nalazima može vremenski opredeliti u IV vek.³⁹⁶

³⁹² M. Vasiljević, Rekognosciranje – Podrinje, *AP* 14, Beograd 1972, 188.

³⁹³ B. Трбуховић, М. Васиљевић, Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве, *Старинар* XXVII, Београд 1977, 155.

³⁹⁴ M. Vasiljević, Arheološka rekognosciranja u u Podrinju *AP* 21, Beograd 1980, 205.

³⁹⁵ *Ibid.*, 209.

³⁹⁶ *Idem.*, Rekognosciranja u Podrinju, *AP* 15, Beograd 1973, 142.

Ševarice kod Šapca

U ataru sela, na lokalitetu Širine konstatovani su ostaci šuta i keramičkog materijala. Sa ovog lokaliteta potiče i bronzana krstasta fibula, koja lokalitet opredeljuje u IV vek. U pitanju je najverovatnije vila rustika kao i u prethodnim slučajevima.³⁹⁷

Ravnje kod Mačvanske Mitrovice

U ataru sela na lokalitetu Ćeramide nađena je veća količina građevinskog šuta kao i temelji zgrada zidanih opekom. Sudeći po nalazima i ovde se može govoriti o ostacima vile rustike iz IV veka.³⁹⁸

Debrc kod Vladimira

Na lokalitetu Živkovića vinograd u selu Debrc pronađeni su ostaci šuta i keramike. U Narodnom muzeju u Beogradu čuva se votivna olovna pločica podunavskih konjanika, koja potiče sa ovog lokaliteta. Ovi nalazi ukazuju na moguće postojanje rimskog poljskog dobra koje se može datovati u IV vek.³⁹⁹

Vlasenica kod Vladimira

Na lokalitetu Milištanska kosa pored nalaza keramike i građevinskog šuta pronađena je i ostava poljoprivrednog alata. Imajući u vidu analogije sa ostavom poljoprivrednog alata iz Brovića kod Obrenovca,⁴⁰⁰ nalaz bi mogao da se datuje u III-IV vek.⁴⁰¹

³⁹⁷ *Idem.*, AP 15, 153.

³⁹⁸ *Ibid.*, 160.

³⁹⁹ M. Vasić, Machva i Podriđe u rimsko doba, 130.

⁴⁰⁰ Д. Бојовић, Остава римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца, *Годишњак града Београда XXV*, Београд 1978, 184-195.

⁴⁰¹ M. Vasiljević, AP 14, 169, T. LVIII.

Donje Crniljevo, Koceljeva

U ataru sela D. Crniljevo, na lokalitetu Čardašine koji leži na padini planine Vlašić, rekognosciranjem terena otkriveni su ostaci građevine. Odavde potiče i ostava novca koja sadrži 2657 komada od Komoda do Galijena.⁴⁰² Površinskim rekognosciranjem pronađeni su ostaci građevinskog štuta, ali i drugog pokretnog materijala: keramike, nakita, delova nošnje, novac. Svi ovi nalazi ukazuju o postojanju rimskog poljoprivrednog dobra iz IV veka.

Sokolova kod Lazarevca

Na lokalitetu Katića njive u selu Sokolova kod Lazarevca rekognosciranjem terena registrovani su ostaci opeka, tegula kao i fragmenti keramike. Interesantan nalaz predstavljaju dva komada tubulusa od svetlo sive pečene zemlje, grube fature koji su pripadali sistemu za zagrevanje prostorija. Keramikički materijal po fakturi i oblicima pripada tipovima rimsko-provincijske keramike rasprostranjene na ovom prostoru. Od nalaza je pronađena i jedna alatka-strugač od gvožđa i novac Konstantina Velikog. Ostaci arhitekture nisu konstatovani, ali svi ovi nalazi ukazuju na postojanje rimskog poljoprivrednog dobra u blizini koje bi prema novcu moglo da se datuje u prvu polovinu IV veka.⁴⁰³

Stepojevac kod Lazarevca

U naselju Stepojevac, na lokalitetu Batašina rekognosciranjem terena naišlo se na ostatke arhitekture. Na osnovu malobrojnih fragmenata fresko maltera i keramike moguće je datovanje objekta u prvu polovinu IV veka.⁴⁰⁴ U pitanju je najverovatnije vila rustika koja je mogla predstavljati važnu ekonomsku jedinicu u širem zaleđu rimskog Singidunuma, čija je funkcija bila snabdevanje grada poljoprivrednim proizvodima.

⁴⁰² *Idem.*, AP 21, 226.

⁴⁰³ З. Симић, Локалитет Катића њиве, село Соколова, Лазаревац – римско насеље, вила, AP 23, Београд 1982, 88-90.

⁴⁰⁴ З. Симић, Локалитет Баташина, насеље Степојевац, римска вила, AP 23, Београд 1982, 90-93.

Kolubarski Leskovac

Na lokalitetu Četenište u Kolubarskom Leskovcu otkriveni su ostaci jedne manje građevine zidane od lomljenog kamena i opeke. Na zidovima su pronađeni tragovi uglačanog maltera, a pored zidova fragmenti fresaka na malternoj podlozi, sa ostacima crvene i žute boje.⁴⁰⁵ Pored ostataka arhitekture nađen je i fragment posude finije fature i bronzana fibula. Pored i iznad zidova zgrade evidentirani su ostaci gareži što ukazuje da je zgrada stradala u požaru. Sudeći po nalazima u pitanju je građevina koja se može datovati u IV vek, možda još jedna vila rustika u ovom području bogatom objektima ovog tipa.

Bakionica kod Požege

Arheološki lokalitet u Bakionici nalazi se na istočnoj periferiji Požege. Delimično su otkriveni ostaci objekta koji bi mogao da predstavlja deo poljoprivrednog dobra.⁴⁰⁶ U pitanju je građevina većih razmera, sudeći po otkrivenim zidovima koji iznose preko 11 m u pravcu sever-jug. Građeni su od lomljenog kamena i maltera, dok je za substrukciju temelja korišćen šljunak i sitniji kamen. Pod je izrađen od lomljenog kamena i komada opeke, dok je gornja površina od zaglačanog malternog premaza crvenkase boje.

Jedine pokretne nalaze čine sitniji fragmen i grube, sive keramike, lokalne proizvodnje. Na istraženom prostoru nije pronađen novac ili neki drugi hronološki osetljivi materijal. Takođe nije moguće preciznije odrediti ni namenu objekta. Sudeći po debljini zidova i plitkom fundiranju, u pitanju je najverovatnije prizemni objekat koji bi se prema položaju i razmeri mogao definisati kao deo kasnoantičke vile rustike. Postojanje ciglarskih peći koje su otkrivene severno od objekta, svakako treba dovesti u vezu sa ovom građevinom. Najverovatnije da se

⁴⁰⁵ M. Ljubinković, Lj. Popović, Četenište, Kolubarski Leskovac, antička građevina i groblje iz srednjeg veka, *AP* 6, Beograd 1964, 122-124.

⁴⁰⁶ J. Бућић, П. Петровић, Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге, *Ужички зборник* 13, Титово Ужице 1984, 5-22.

tu nalazio centar za proizvodnju i distribuciju opeka, koja je pored kamena osnovni građevinski materijal na ovim prostorima.

Vinik kod Niša

Na padini istoimenog brega u blizini anitčkog Naisa, vidljivi su ostaci temelja dve građevine većih razmera. Zidovi su bili od lomljenog kamena i maltera, male debljine što je navelo P. Petrovića da zaključi da se radi o prizemnim objektima ekonomskog karaktera.⁴⁰⁷ Najznačajni nalaz sa ovog lokaliteta predstavlja čuvena ostava novca iz III veka, otkrivena još 1936. godine.⁴⁰⁸ Ostava je slučajno pronađena u temeljima veće građevine smeštena u pitose. Ovako bogata ostava novca uz koji su pronađeni i kalupi za kovanje novca, kao i izuzetna očuvanost primeraka navela je pojedine autore na pretpostavku da se radi o novcu iz državne riznice, koji se tu našao na kratkom usputnom zadržavanju prilikom iznendanog napada varvara.⁴⁰⁹

Gorica kod Niša

Na južnoj strani grada Niša, na padini istoimenog brega još 1900. godine, otkriveni su ostaci veće rimske građevine. U njenoj unutrašnjosti otkrivena je ostava rimskog srebrnog posuđa od kojih se kod nas danas čuvaju samo dva srebrna tanjira.⁴¹⁰ Po svemu sudeći u pitanju je građevina slična onoj u Viniku. Žrtvenik posvećen Jupiteru, koji je možda pripadao vlasniku vile, prema P. Petroviću ukazuje da je građevina već krajem II ili početkom III veka bila u upotrebi.⁴¹¹

⁴⁰⁷ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 60.

⁴⁰⁸ A. Nenadović, Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 165-170.

⁴⁰⁹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 61.

⁴¹⁰ *Ibid.*, 127 sqq.; A. Nenadović, *op. cit.*, 168-169.

⁴¹¹ *Ibid.*, 62.

XII

ŽITNICE (*HORREA*)

Javne žitnice (*horrea publica*)

Vojvodina

Sirmijum

Na teritoriji grada Sirmijuma otkrivene su dve žitnice, jedna se nalazila u središnjem delu grada u blizini javnih termi, a druga u neposrednoj blizini južnog gradskog bedema, nedaleko od reke Save.

Horeum na lokalitetu 30

Monumentalni *horeum* u centralnom delu grada, otkriven je još šezdesetih godina prošlog veka. Na žalost, osim kratkih izveštaja, rezultati do danas nisu objavljeni.⁴¹² Građevina je smeštena u središnjem delu grada u blizini javnih termi, na lokalitetu 30. Orijentisana je u pravcu severoistok-jugozapad. U pitanju je građevina sa portikom, masivne konstrukcije, sa debljinom spoljnih zidova koja iznosi oko 1,80 m. Unutrašnji prostor bio je izdeljen nizom stubaca (u svakom nizu po šest) na pet brodova. Zidovi su građeni od delimično obrađenog kamena i lomljene opeke, koji su povezani krečnim malterom. Spoljašnju i unutrašnju stranu masivnih zidova podupiru pilastri, tako što svakom spoljnjem odgovara unutrašnji. Pilastri su građeni od opeke većih dimenzija.

⁴¹² Đ. Jović, Sirmium, lokalitet 30, *AP* 4, Beograd 1962, 144-150; Građevinu je protumačio kao javnu žitnicu, V. Popović, Sirmium u 1962 godini, *AP* 4, Beograd 1962, 111-119; *Idem.*, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *AP* 5, Beograd 1963, 63-73; *Idem.*, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *AP* 7, Beograd 1965, 111-114.

U samoj građevini se naišlo na žrvnjeve koji takođe ukazuju na namenu objekta. Ovakva *horrea* sa nešto izmenjenim osnovama nalazimo u III i IV veku i u drugim delovima Carstva.⁴¹³

Horrea na lokalitetu 31 uz južni gradski bedem

Uz južni gradski bedem antičkog Sirmijuma, podignut je još jedan kompleks građevina namenjenih skladištenju žitarica *horrea*, lociran u neposrednoj blizini reprezentativnih monumentalnih objekata – carske palate i hipodroma. Veći deo ovog kompleksa otkriven je tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja početkom šezdesetih godina prošlog veka⁴¹⁴ i kasnije početkom sedamdesetih godina.⁴¹⁵ U okviru ovog kompleksa, opasanim jakim bedemima južnog odbrambenog pojasa, mogu se izdvojiti dva objekta (u literaturi označeni kao objekti A i B).⁴¹⁶

Objekta A

Potreba za novim skladišnim prostorom pada u vreme tetrarhije, krajem III i početka IV veka, kada Sirmijum postaje jedan od najvažnijih gradova Carstva. Novi bedem grada sada je pomeren ka jugu za oko 35m. Istovremeno, novi bedem predstavlja južni i zapadni zid novog horeuma, u literaturi označen kao objekat A (sl. 17). U pitanju je monumentalna žitnica dužine oko 85 m i širine oko 33 m. Njenu konstrukciju čine dva trakta između kojih je popločano dvorište, u kome je, u podužnoj osi, instaliran kanal za prikupljanje atmosfere vode. Oba trakta su približno iste širine od približno 10 m, izdijeljeni na jednake prostore, ukupno 33 izdvojene prostorije. Građevina je zidana u tehnici *opus mixtum* od lomljenog kamena sa libažnim slojevima od opeke. Položaji ulaznih otvora naspramnih

⁴¹³ G. Rickman, *op. cit.*, 213 ff., fig. 40-59.

⁴¹⁴ Zaštitna iskopavanja na lokalitetu 31 1961. i 1962. godine vodio je Arheološki institut iz Beograda, a sledeće godine u ove radove su se uključili i Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu i Muzej Srema u Sremskoj Mitrovici.

⁴¹⁵ Zajednička jugoslovensko-francuska istraživanja lokaliteta 31 u 1973. godini bila su produžetak ranijih zaštitnih arheoloških istraživanja izvršenih 1961-1962. godine.

⁴¹⁶ Ђ. Бошковић, N. Duval, P. Gros, B. Поповић, Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1973. године, *Старинар* XXIV-XXV (1973-1974) Београд 1975, 193-200; N. Duval, V. Popović, *Horrea et thermae aux abords du rempart sud, Sirmium* 7, 1977, 29-73.

prostorija severnog i južnog trakta se poklapaju, što je omogućavalo brži utovar i istovar robe. Dovratnici su zidani od opeka, bez upotrebe kamena. U svim istraženim prostorijama utvrđeni su dosta trošni malterni podovi, uz sporadične nalaze podloge od šljunka.

Glavni i jedini prilaz žitnici nalazio se na isočnoj strani, prema carskoj palati. Ova činjenica, kao i podatak da je građevina svojim dugačkim severnim zidom izolovana od susednih objekata, navelo je njene istraživače da pretpostave da ovaj kompleks *horrea* nema javni karakter, već da je u pitanju građevina koja bi mogla pripadati kompleksu carske palate.⁴¹⁷

Objekat B

Građevina B je prizidana uz prvobitni masivno zidan južni bedem starije građevinske faze iz II-III veka koji je prema istraživačima jedno vreme služio i kao njen južni zid.⁴¹⁸ Kasnije kada je došlo do oštećenja bedema, podignut je južni zid objekta. Građevina je orijentisana istok-zapad, sa dva ulaza na zapadnoj strani. U pitanju je objekat pravougaone osnove, velikih dimenzija 40 x 10,5 m (sl. 17).

Unutrašnji prostor građevine sa nizom četvrtastih stubaca od opeke u podužnoj osnovi bio je podeljen poprečno postavljenim pregradama drvene konstrukcije, na osam jednakih prostora. Visina ovih pregrada je verovatno bila ograničena uslovima smeštaja i tehničkim mogućnostima u toku utovara i istovara žita. Sa severne strane građevine nalazio se portik, na čijem zapadnom kraju se nadovezuje pravougaona prostorija koja sa građevinom čini celinu.

Centralna Srbija

Kada su u pitanju rimske provincije na teritoriji današnje centralne Srbije, možemo govoriti o svega nekoliko otkrivenih većih, civilnih horeuma o kojima će biti više reči u ovom radu: Maskaru kod Topole, Gamzigradu kod Zaječara, Ravni

⁴¹⁷ M. Јеремић, Сирмијум у периоду тетрархије, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, Д. Срејовић (прир.), Београд 1993, 103.

⁴¹⁸ Ђ. Бошковић, N. Duval, P. Gros, В. Поповић, *op. cit.*, 196.

kod Knjaževca, Medijani kod Niša. Ono što je zajedničko svim pomenutim žitnicama sa teritorije nekadašnje provincije Gornje Mezije, to je da su podignute u relativno kratkom vremenskom intervalu u vreme vladavine Dioklecijana i Konstantina I. Isto tako, njihova konstrukcija i način gradnje su do te mere bliski, naročito žitnice u Maskaru i Gamzigradu, da se stiče utisak da su ih projektovani i zidali isti majstori. Vrlo slični po formi i načinu gradnje su dva horeuma sa teritorije Kosova: u Sočanici (*Municipium DD*)⁴¹⁹ i u blizini Peći.⁴²⁰

Podudarnost u vremenu izgradnje i izgledu ovih horeuma poklapa se sa novim političkim i ekonomskim promenama koji su nastali u vreme tetrarhije. Ove monumentalne žitnice ukazuju na dobro uspostavljeni sistem prikupljanja i distribucije hrane u zaleđu dunavskog limesa. Njihovo podizanje možda bi se moglo dovesti u vezu sa uvođenjem novih taksi *annona militaris*.⁴²¹ Žitnice nešto izmenjenih osnova otkriveni su u raznim delovima Carstva.⁴²²

Maskar kod Topole

U selu Maskar kod Topole, na lokalitetu Crkvine, pedesetih godina prošlog veka otkriveni su ostaci rimskog naselja.⁴²³ Građevina koja se nalazi oko 2 km severno od ovog naselja, čiji su temelji gotovo u celosti sačuvani, omogućili su rekonstrukciju njenog izgleda, kao i namene što u mnogome objašnjava i karakter samog naselja. Građevina je pravougaonog oblika i sastoji se od jedne velike prostorije, dimenzija 38,20 x 11 m (sl. 18). Prostorija je pomoću dva reda od po osam stubaca razdeljena na tri broda. Zidovi širine jednog metra naležu na široke temelje od lomljenog kamena i maltera. Spoljna fasada građevine razučena je pilastrima koji su istih dimenzija kao i stupci koji dele unutrašnji prostor. Kako su očuvani samo temelji građevine, neizvesno je kako je izgledao pod, kao i gde se nalazio ulaz u građevinu. O izgledu zidova može se suditi samo na osnovu nalaza

⁴¹⁹ E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, (Dissertationes et monographie X), Priština-Beograd 1970, 15-21.

⁴²⁰ Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, 39, сл. 4.

⁴²¹ G. Rickman, *op. cit.*, 278 ff.

⁴²² G. Rickman, *op. cit.*, 213, Fig. 40-59.

⁴²³ Н. Тасић, Маскар – Црквиште, *Старинар VII-VIII*, Београд 1957, 410; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Београд 1956, 44. Резултате истраживања касније је објавио Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica XIII-XIV*, Београд 1982-1983, 35-43.

kamena i opeka iz sloja. Najverovatnije da je korišćen uobičajeni način gradnje ovakvih objekata, gde je osnovni građevinski materijal bio pritesani kamen sa libažnim slojevima od opeke. Sačivani ostaci tegula i ugljenisanih drvenih greda u kulturnom sloju ukazuju da je krov bio dvoslivan sa drvenom konstrukcijom i pokriven tegulama. Sudeći prema sačuvanim arhitektonskim elementima, debljini i dubini temelja, zidovima ojačanim pilastrima i stupcima u unutrašnjosti, građevina je najverovatnije imala spratnu konstrukciju.

Vreme podizanja i korišćenja građevine može se odrediti na osnovu sačuvanog novca koji je otkriven u unutrašnjosti građevine (42 komada). Osim jednog primerka iz vremena Gordijana, svi ostali komadi potiču iz IV veka, odnosno kovani su u razdoblju od vremena Licinija i Konstantina I do Teodosija I.⁴²⁴ Ovi nalazi indiciraju da je vreme podizanja objekta najverovatnije druga decenija IV veka, a vreme rušenja kraj istog veka, budući da je najmlađi primerak nađenog novca kovan 383. godine. Najverovatnije da je i ova građevina kao i većina drugih iste namene, stradala u vreme gotske invazije na Balkansko poluostravo, nakon bitke kod Hadrianopolja. Sačuvani ostaci nagorelih krovnih greda u kulturnom sloju govore u prilog ovakvoj tvrdnji.

Gamzigrad kod Zaječara

U Gamzigradu na lokalitetu Malo Gradište koje se nalazi zapadno od gamzigradske palate, prilikom arheoloških iskopavanja početkom osamdesetih godina otkriveni su ostaci građevine.⁴²⁵ Građevina je pravougaone osnove, orijentisana u pravcu istok-zapad, dimenzija 44 x 16 m (sl. 19). Njena unutrašnjost je sa dva reda od po osam stubaca razdeljena na tri broda. Građevina je solidno građena sa debelim zidovima postavljenim na širokim, duboko fundiranim temeljima od lomljenog kamena i maltera. Fasada građevine je razučena pilastrima. Zidovi su očuvani do visine od 2,5 m, ojačani sa unutrašnje strane širokim soklom. Građeni su od pritesanog kamena, sa libažnim slojevima opeke.

⁴²⁴ Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, 37.

⁴²⁵ Д. Срејовић, Царски дворцац, у: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 52-53.

Na severnom zidu očuvani su na nekoliko mesta počeci lukova. Ulaz u građevinu širine 2,5 m nalazio se na istočnoj strani.

Širina temelja, zidovi ojačani pilastrima i stupci verovatno povezani krstastim svodom, pokazuju da je građevina imala spratnu konstrukciju. Prozori su se verovatno nalazili u osnovi između pilastra. Krov je bio kao i kod većine ovakvih građevina najverovatnije dvoslivan, drvene konstrukcije i pokriven tegulama.

Građevina na lokalitetu Malo Gradište svojom konstrukcijom nalikuje brojnim žitnicama podizanim na teritoriji rimskih provincija na prelazu iz III u IV vek.⁴²⁶ Sve su one sa pravougaonim osnovama, razdeljene sa po dva reda stubaca na tri boroda. Nalazimo ih takođe u okruženju u Prvoj Meziji u prethodno pomenutom nalazištu u Maskaru kod Topole, u Dardaniji u Sočanici,⁴²⁷ na periferiji Peći.⁴²⁸ Sličnost svih ovih građevina u izgledu, kao i vremenu izgradnje svakako su rezultat novih ekonomskih mera uspostavljenih od strane Dioklecijana. Veličina i solidnost gradnje žitnice u Gamzigradu ukazuje na moguću funkciju sabirnog centra za žito iz okolnih imanja, a istovremeno i mesto odakle se vršila dalja distribucija, moguće vojnim utvrđenjima na dunavskom limesu.

Ravna kod Knjaževca (*Timacum Minus*)

U Ravni kod Knjaževca zabeleženi su najstariji i najznačajniji tragovi prisustva Rimljana u ovoj oblasti. U logoru *Timacum Minus* poslednjih godina su sprovedena kontinuirana sistematska arheološka iskopavanja.⁴²⁹ Unutar zidina logora, severno od *via principalis*, konstatovana je veća građevina, dimenzija 30 x 15 m. Tokom kasnijeg kasnoantičkog perioda u V-VI veku ova građevina je služila kao *horreum*, o čemu svedoče nalazi pitosa i karbonizovani ostaci žita.⁴³⁰

⁴²⁶ G. Rickman, *op. cit.*, *passim*.

⁴²⁷ E. Čerškov, *op. cit.*, 15-21.

⁴²⁸ Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару 39, сл. 4.

⁴²⁹ P. Petrović, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2, Beograd 1995, 19-59; П. Петровић, Римљани на Тимоку у: *Археологија источне Србије*, М. Лазић (ур.) Београд 1997, 115-131; П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*. Археологија, Београд 1997.

⁴³⁰ P. Petrović, *Timacum Minus et la vallée du Timok*, 42.

Medijana kod Niša

Zgrada horeuma na lokalitetu Medijana kod Niša smeštena je zapadno od vile sa peristilom. Istraživanja na ovom objektu započeta su još davne 1936. godine,⁴³¹ ali je tek sa arheološkim radovima preduzetim početkom osamdesetih godina prlošlog veka, plan osnove u celosti istražen.⁴³² U pitanju je prostrana građevina izdužene pravougaone osnove, (dim. 92 x 27 m) orijentisana u pravcu severoistok-jugozapad (sl. 20). Uzdužni prostor žitnice izdvojen je sa dva reda od po 11 stubaca od kamena i opeka. Objekat je građen od lomljenog kamena vezanog malterom, sa upotrebom opeka na spoljnim delovima zidova. Podovi u svim delovima horeuma su uglavnom uništeni, samo su mestimično očuvani tragovi malternog poda na substrukciji od oblutaka.

Ulaz u žitnicu smešten je na jugozapadnoj strani ispred kojeg je postavljen trem sa stubovima. Iz trema se desno ulazilo u dve izdvojene prostorije. Nasuprot njima su druge dve izdvojene prostorije, na koje se nadovezuje šest pravougaonih odeljenja u zapadnom krilu. Ovaj trakt je po svoj prilici imao spratnu konstrukciju, na šta ukazuju ostaci stepeništa ispred jedne od prostorija. Namena ovih prostorija se ne može sa sigurnošću utvrditi, ali se pretpostavlja da su služile za smeštaj osoblja koje je obavljalo različite poslove u okviru sistema snabdevanja i distribucije žita.⁴³³ Na celoj površini građevine registrovani su tragovi intenzivnog požara u kome je objekat stadao.

U najvećoj podužnoj prostoriji građevine, između stubaca koji dele unutrašnji prostor na tri dela, sačuvani su ostaci ogromnih pitosa (visine oko 2 m), do polovine ukopani u zemlju, ukupno 37 pitosa. Uz zapadni zid ove dugačke prostorije nalazili su se bazeni duboki do 1,40 m: u sredini kružni, sa strane dva kvadratne osnove. Pažljivo zaglačana unutrašnja površina ovih bazena izvedena je od hidrauličnog maltera, što ukazuje da je u bazenima mogla biti bezbedno uskladištena veća količina tečnog sadržaja (ulja, vina).

⁴³¹ Р. Братанић, Археолошка истраживања у Брзом Броду, *Старинар* XIII, Београд 1938, 199-204.

⁴³² Т. Čerškov, *Mediana-horreum, AP 25*, Београд-Љубљана 1986, 41-43.

⁴³³ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994, 42.

U okviru građevine pronađeni su ostaci arhitektonske dekorativne plastike: fragmenti meremnih stubova i baza, mermerne ploče sa kanelurama korišćene za oblaganje zidova. Registrovani su i komadi ravnog stakla koji najverovatnije potiču sa prozora.

Imajući u vidu veličinu, kapacitet i arhitektonsku strukturu horeuma na Medijani možemo pretpostaviti da se tu skladištilo ne samo žito, vino i ulje, već i druge namirnice korišćene u ishrani. Arheološki materijal otkriven prilikom iskopavanja nije tako obiman, osim velikog broja gvozdениh klinova, klamfi, eksera kojima je bila spojena drvena krovna konstrukcija. U neposrednoj blizini zgrade pronađeni su ostaci teretnih kola (*plaustrum*), sa očuvanom gvozdenom šinom od točka. Prema mišljenju istraživača, otkriveni deo horeuma je zapravo podrumaska prostorija za preradu i čuvanje žitarica i vina, a iznad je bilo prizemlje čiji je pod bio u visini otvora pitosa, iznad kojeg je tavanski prostor.⁴³⁴

Zanimljiv nalaz predstavljaju dva fragmentovna žrtvenika pronađena uz zapadni ulaz horeuma.⁴³⁵ Prema mišljenju jednog od istraživača, T. Čerškova, are su bile u sekundarnoj upotrebi, probušene horizontalno i korišćene najverovatnije kao prese za vino ili ulje. Budući da su obe are votivnog karaktera, a natpis na jednoj od njih ima posvetu Jupiteru, prema Čerškovu, najverovatnije da je do sekundarne upotrebe došlo u vreme prihvatanja hrišćanstva.⁴³⁶ Nasuprot ovom mišljenju, P. Petrović smatra da žrtvenci nisu bili u sekundarnoj upotrebi, već da su po svoj prilici prvobitno bili postavljeni u samom horeumu na mestu gde su i pronađeni.⁴³⁷ Naime, često su se u skladištima za hranu nalazila manja svetišta i oltari, pa su u skladu sa tim i ovi žrtvenici mogli imati posebno uređen prostor za svetište. Posveta paganskim božanstvima na ovim žrtvenicima ne predstavlja prepreku za njihovo datovanje u Konstantinovo vreme. Ne treba zaboraviti da je to period verskog sinkretizma i da hrišćanstvo još uvek nije dominantan i jedino dopušten religijski koncept. Treba pomenuti da i druge posvete na natpisima, skulpturama, mozaicima iz Medijane i dalje imaju paganski karakter.

⁴³⁴ *Ibid.*, 46.

⁴³⁵ M. Mirković, Ein Tribunus in Mediana bei Naissus, Romanitas – Christianitas, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1982, 360-366.

⁴³⁶ T. Čerškov, *op. cit.*, 43.

⁴³⁷ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, 45.

Veličina horeuma i solidnost gradnje ukazuje na dobro organizovanu poljoprivrednu proizvodnju većeg obima u ovoj oblasti, što potvrđuje kapacitet smeštajnog prostora. O organizovanoj upotrebi objekta kroz duži vremenski period govore tri građevinske faze utvrđene prilikom arheoloških iskopavanja.⁴³⁸

Objekat je uništen, verovatno, hunskom invazijom 441-443. godine, kada je stradao antički *Naissus*, kao i većina gradova i utvrđenja južno od Save i Dunava na prostoru nekadašnje provincije Gornje Mezije. Ostava novca pronađena u zapadnom delu građevine (273 komada) potvrđuju pretpostavku o vremenu razaranja objekta. Rezultati istraživanja su pokazali da objekat nije više obnavljan u kasnijem paleovizantijskom periodu.

Prijevor kod Čačka

Istraživanjima koja su sprovedena osamdesetih godina prošlog veka u okolini Čačka pored nekoliko vila rustika, delimično su istraženi i ostaci jednog horeuma u kompleksu vile u Prijevoru.⁴³⁹ Horeum je smešten oko 100 m jugoistočno od stambenog dela vile i sastojao se od dve prostorije (sl. 21). U pitanju je solidno građen objekat sa dubokim temeljima od oblutaka ulivenih u krečni malter. Zidovi su građeni od pritesanog kamena vezanog takođe krečnim malterom. Pod je od vodoneprospustivog maltera da bi se izbegao uticaj vlage. Sa spoljne strane su pilastri uobičajeni za ovu vrstu objekata. Na osnovu solidne gradnje zidova i temelja možemo reći da je ovaj objekat imao važnu ulogu u procesu nabavke, skladištenja i distribucije žitarica. Ono što je neobično za ovaj objekat jeste njegov izgled, budući da nema sigurnije analogije za ovakav tip horeuma. Čini nam se, da usled nedovoljne istraženosti celog kompleksa vile još uvek nemamo pravu sliku izgleda žitnice i da su trenutno istražene prostorije samo deo objekta, čiji plan bi mogao da se uklopi u već poznate konstrukcije rimskih *horrea*.

⁴³⁸ T. Čerškov, *op. cit.*, 43.

⁴³⁹ Više o nalazištima u okolini Čačka u odeljku o vilama rustikama.

Vojne žitnice (*horrea militaris*)

Sapaja kod Rama

Dunavska ada Sapaja, koja se nalazila između današnjeg Rama na desnoj obali Dunava i Stare Palanke na levoj, danas više ne postoji. Otkirveni objekti, ali i pokretni nalazi pripadaju periodu od rimskog do srednjovekovnog perioda.⁴⁴⁰ Raniji istraživači su smatrali da se kod Rama nalazio jedan od prelaza preko Dunava, kuda je Trajan prebacivao svoje trupe u Dakiju.⁴⁴¹ Na njemu je otkriveno mnoštvo opeka sa žigom kohorti, koje su učestvovala u Trajanovom dačkom ratu, a pored toga i opeke sa žigom legije *VII Claudia*.⁴⁴²

Arheološka istraživanja nisu potvrdila postojanje fortifikacije iz ranocarskog perioda, mada je moguće postojanje drveno-zemljanog utvrđenja.⁴⁴³ Ispred zapadnog bedema kasnijeg utvrđenja nalazio se manji *horreum*, pravougaone osnove, (dim. 9,7 x 5,6 m), orijentacije jugozapad-severoistok (sl. 22a). Građevina je zidana od lomljenog kamena, vezanog malterom, dok se krovna konstrukcija sastojala od rimskih tegula. Unutrašnji prostor je podeljen sa dva poprečna zida na tri prostorije između kojih se nije komuniciralo. Budući da unutar građevine nisu konstatovani tragovi podnice, ili nekog izolacionog sloja, pretpostavka je da je otkriveni deo substrukcija preko koje je išao pod gornje konstrukcije čiji tragovi nisu sačuvani.

Sličnost ovog horeuma sa žitnicom iz Smorne (Boljetin) koji je datovan u ranocarski period stavlja ga u isti hronološki okvir ili neku deceniju kasnije.⁴⁴⁴ Imajući u vidu male dimenzije horeuma, čini se da je sasvim opravdana pretpostavka prema kojoj žitnica nije mogla da podmiri potrebe posade kasnoantičkog utvrđenja. Još jedan detalj ukazuje na ranocarski period. Naime,

⁴⁴⁰ Pored ostataka arhitekture i drugog pokretnog materijala, sa ostrva potiče i ostava novca koja se sastojala od 57 zlatnih i više od stotinu srebrnih komada, otkrivena je još 1897. godine, ali je na žalost nestala.

⁴⁴¹ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 100, sa nap. 12.

⁴⁴² *Ibid.*, *loc. cit.*, sa nap. 13.

⁴⁴³ Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланеке, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 29-71.

⁴⁴⁴ Љ. Зотовић, Бољетин (Сморна), римски и рановизантијски логор, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 211-225.

nije bilo uobičajeno da se objekti za skladištenje namirnica zidaju van utvrđenja, naročito ne u periodu kada je Dakija napuštena 272. godine i kada je ovaj prostor ponovo na granici Carstva.

Gradnja utvrđenih objekata na ostrvu Sapaja dovodi se u vezu sa antičkim utvrđenjem kod Rama, koji je podignut pre kastruma na ostrvu Sapaja koje je igralo važnu ulogu u prelazu preko Dunava. Nakon osvajanja Dakije, Dunav nije više granica, mada posade i dalje ostaju u većini utvrđenja na Dunavu. Kod Rama je i dalje prelaz preko Dunava bio u funkciji, ali na samom ostrvu nije podignuto novo utvrđenje, već samo jedna manja kula-stražara i *horreum*. Takav utvrđeni objekat je imao funkciju osmatračnice ili mostobrana koji je trebalo da štiti prelaz preko Dunava. Situacija se naročito promenila nakon napuštanja Dakije, kada ostrvo Sapaja ponovo dobija strateški značaj.⁴⁴⁵

Čezava (*Novae*) kod Golupca

Kastrum *Novae* je bio smešten na 18 km nizvodno od Golupca.⁴⁴⁶ Sistematska iskopavanja započeta su još šezdesetih godina prošlog veka.⁴⁴⁷ U okviru istraženog dela kastruma otkriven je bedem i objekti unutar utvrđenja koji su omogućili izdvajanje nekoliko građevinskih faza.⁴⁴⁸ Pored ostalih objekata u okviru kastruma otkriven je i manji *horreum* na prostoru zapadno od *principium*-a. Građevina je nepravilne osnove, čije dimenzije nije bilo moguće tačno utvrditi (sl. 22b). U unutrašnjosti objekta otkriveni su temelji tri reda stubova koji su delili prostor žitnice. Ova faza kastruma u kojoj je podignut *horreum* na osnovu nalaza keramike, fibula, novca i drugog pokretnog materijala datuje se od kraja II do druge polovine III veka.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Д. Димитријевић *Старинар* XXXIII-XXXIV, 53-55.

⁴⁴⁶ *It. Ant.* 218, 1 (*Novas*); *Tab. Peut.* VII, 3 (*ad Novas*).

⁴⁴⁷ Sistematsko iskopavanje ovog lokaliteta započeto je 1965. i trajalo je do 1970. godine, a radove je izvodio Vojni muzej iz Beograda. U toku iskopavanja učestvovali su razni konsultatnti za pojedine sektore, među kojima i dr Miloje Vasić iz Arheološkog instituta, koji je i publikovao većinu nalaza sa lokaliteta.

⁴⁴⁸ М. Васић, Чезава – *Castrum Novae*, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984, 91-122.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, 100.

Boljetin (Smorna)

Kastrum Boljetin (*Smorna*) smešten je između *Novae*-a i *Taliata*-e koja je bila jedno od najvećih utvrđenja na dunavskom limesu.⁴⁵⁰ Sistematskim istraživanjima na ovom lokalitetu koji leži istočno od Čezave utvrđene su četiri građevinske faze koje su postojale u periodu od I do VI veka.⁴⁵¹ Najstarije palisadno utvrđenje zamenjeno je zidanim bedemima već krajem I veka.⁴⁵² Proglašenjem Dakije za rimsku provinciju početkom II veka, tvrđave na Đerdapskom limesu gube dotadašnji značaj, tako da je uvrđenje u Boljetinu napušteno, da bi ponovo bilo obnovljeno nešto pre napuštanja provincije Dakije u drugoj polovini III veka.⁴⁵³

U severoistočnom delu logora otkriven je manji *horreum*. Objekat je bio izdužene pravougaone osnove (dim. 11,7 x 4,8 m). Unutrašnjost horeuma bila je izdeljena poprečnim zidovima na osam manjih odeljenja nejednakih širina (sl. 22c). Lica spoljnih zidova rađeni su od pritesanih kamenih blokova između kojih je trpanac od sitnijeg kamena. Zidovi sa unutrašnje strane su bili omalterisani. Podnu substrukciju činili su složeni obluci. U odeljenjima je nađen manji broj fragmenata pitosa sive i crvenkaste boje.

U slojevima ponovnog zaposedanja logora koji se vezuje za vreme napuštanja provincije Dakije 272. godine, nailazimo na brojne nalaze gvozdenog alata koji je otkriven u tri velike ostave, ali je bilo i pojedinačnih nalaza. Među alatom najbrojniji je alat za obradu zemlje (raonici, motike, kopači, srpovi). Osim alata, unutar ovog kasnoanitčkog sloja otkriven je veliki broj kamenih žrvnjeva. Ovi nalazi upućuju na pretpostavku prema kojoj su vojnici osnovne namirnice namenjene ishrani sami proizvodili, iako najnovije analize pokazuju da je mlevenje žitarica pomoću žrvnja uglavnom ulazio u kategoriju ženskih poslova.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Identifikovanje logora u Boljetinu na osnovu Prokopijevog spisa *De aedificiis*, izvršio je Vladimir Kondić, cf. В. Кондић, Сантабаза, Сморна, Кампса, *Старинар* XXII, Београд 1974, 53-57.

⁴⁵¹ Љ. Зотовић, Болјетин (Сморна), римски и рановизантијски логор, *Старинар* XXXIII-XXXIV, 211-225.

⁴⁵² *Ibid.*, 213-214.

⁴⁵³ *Ibid.*, 219-220.

⁴⁵⁴ Н. Е. М. Cool, *Eating and drinking in Roman Britain*, Cambridge 2006, 72-74.

Veliki Gradac (*Taliata*)

Utvrđenje kod Velikog Gradca u blizini Donjeg Milanovca nalazi se na prelazu iz Gornje u Donju klisuru Đerdapa, nedaleko od Porečke reke. Smešteno na širokoj obali reke, utvrđenje je imalo važnu ulogu u odbrani provincije Gornje Mezije, sprečavajući upade iz Dakije. Mada su istraživanja utvrđenja ostala delom nedovršena, ipak je otkriven veći deo bedema i nekoliko objekata unutar fortifikacije.⁴⁵⁵ Najstarije utvrđenje potiče iz druge polovine I veka i iz tog vremena je i najstariji *horreum*, od ukupno tri koliko ih je pronađeno u blizini severne kapije utvrđenja. Istraživanja ove najstarije građevine za skladištenje nisu sprovedena do kraja, tako da je u celosti istražen samo istočni zid dužine 21m, sa šest očuvanih unutrašnjih pilastra. Zidovi su građeni od lomljenog kamena vezanog malterom. U južnom delu građevine konstatovani su nizovi stubaca u pravcu zidnih pilastra. Severni zid ovog objekta bio je presečen izgradnjom mlađe građevine iste namene, dok zapadni zid nije konstatovan.⁴⁵⁶ Datovanje je izvršeno na osnovu sačuvanog pokretnog arheološkog materijala (rimsko posude kvalitetnije izrade, dačka keramika i novac iz I veka).⁴⁵⁷ Kao i većina fortifikacija na Đerdapskom limesu, nakon osvajanja Dakije *Taliata* gubi značaj kao odbrambeni punkt na granici, međutim arheološki materijal pokazuje da je život nastavljen u logoru i tokom II veka. To je navelo Vladislava Popovića da pretpostavi da je utvrđenje u tom periodu imalo funkciju prihvatne stanice sa skladištima za hranu.

U III veku, napuštanjem Dakije, dolazi do obnove utvrđenja. Tada je podignut novi horeum. On je najvećim delom podignut iznad starije žitnice. Dimenzije novog objekta su 18,8 x 12, 85 m. Od nalaza je pronađeno nekoliko kamenih žrvnjeva na prostoru koji se može označiti kao kompleks *horrea*. Verovatno da je ova građevina kao i prethodna imala spratnu konstrukciju (sl.

⁴⁵⁵ Arheološka istraživanja manjeg obima započeta su još 1958. godine i trajala sa kraćim prekidima do 1965. godine. Radovima je rukovodila D. Vučković-Todorović. Radovi većeg obima su vođeni 1966. godine pred potapanje akumulacionog jezera. Istraživanja je izvodio Arheološki institut, dok je rukovođenje istraživanjima povereno D. Vučković-Todorović.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 266-269.

⁴⁵⁷ В. Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (Талиата), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984, 269.

22d).⁴⁵⁸ Još jedan mlađi objekat iz VI veka, iste namene takođe je registrovan na lokalitetu.

Čitav ovaj kompleks skladišta za žitarice podignut je uz severnu kapiju utvrđenja, gde nisu konstatovani tragovi kamenog praga prilagođenog kolskom saobraćaju, što ukazuje na eventualno postojanje pristaništa na tom delu, jer je glavni suvozemni prilaz najverovatnije bio na zapadnoj strani.⁴⁵⁹

Sabirni centri za čuvanje i distribuciju poljoprivrednih proizvoda

Porečka reka

Za sagledavanje problema snabdevanja na gornjomezijskom limesu nešto više podataka pružaju objekti otkriveni na ušću Porečke reke.⁴⁶⁰ Lokalitet je smešten na izuzetno povoljnom položaju u neposrednoj blizini jednog od najvećih logora na dunavskom limesu – Velikog Gradca (*Taliata*), koji je imao stalnu vojnu posadu tokom čitavog rimskog i ranovizantijskog perioda. Istovremeno, Porečka reka je predstavljala i važnu raskrnicu puteva u ovom delu limesa. Odavde je prema istoku put vodio preko Miroča i stanice zabeležene na Pojtingerovoj karti kao *Gerulata*, do Egete i potom povezivao Donje Podunavlje, zaobilazeći na taj način opasne katarakte kod Gvozdenih Vrata.⁴⁶¹ Na jug je put vodio prema Timočkoj dolini. Ovde se najverovatnije nalazila i granica između dve kasnoantičke provincije: *Moesia Prima* i *Dacia Ripensis*.⁴⁶²

Ušće reke pregrađeno je bedemom od kamena, dok su sa desne strane reke ka unutrašnjosti, postavljene dve kule kvadratne osnove (sl. 23). U okviru ovog kompleksa podignuta je tvrđava tipa *quadriburgium*, uz bedem koji pregrađuje dolinu reke.⁴⁶³ Na južnoj strani nalazio se širi ulaz, a na severnoj još jedan manji.

⁴⁵⁸ Lj. Prodanović, V. Popović, Arheološka istraživanja na području Đerdapa, severni sektor, *AP* 8, Beograd 1966, 74-78.

⁴⁵⁹ В. Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (Талиата), 279-280.

⁴⁶⁰ П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лimesу, *Старинар* XXXI, Београд 1981, 53-63; *Idem.*, Сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984, 285-291.

⁴⁶¹ *Tab. Peut.* segm. VI.

⁴⁶² М. Мирковић, *Историја Српског народа* I, 92-93.

⁴⁶³ П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лimesу, 57-61, сл. 4, 5.

U unutrašnjosti tvrđave nisu otkriveni objekti, niti značajniji arheološki materijal, osim veće količine krovnih opeka uz istočni bedem što bi ukazivalo na postojanje objekata prislonjenih na tu stranu. Sporadični fragmetni amfora jedini su arheološki materijal koji je konstatovan unutar bedema.⁴⁶⁴

Za naša istraživanja su najzanimljivije dve prostrane građevine približno istih dimenzija. Građevina A, sagrađena je od kamena i opeka, bez pregradnih zidova, sa širokim ulazom okrenutim ka jugu, dok je druga, građevina B, sa zidovima od kamena u čijoj unutrašnjosti su bila postavljena dva stupca (sl. 24). Građevina je bila ispunjena obilnijim građevinskim šutom, sa opekama na kojima su vidljivi tragovi požara. Registrovani su i fragmenti većih keramičkih posuda za smeštaj i transport namirnica, pitosa i amfora.

Objekti A i B mogu se datovati u prvu polovinu IV veka, o čemu svedoče nalazi novca Konstantina Velikog, Konstancija II, Valensa i Valentinijana I.⁴⁶⁵ Na takav zaključak ukazuje i činjenica da ne postoje starije građevinske faze u izgradnji ovih objekata, niti kasnijih prepravki. Tvrđava je verovatno podignuta nešto ranije, u vreme velike Dioklecijanove građevinske aktivnosti i njegove težnje za konsolidacijom limesa u svim oblastima Carstva.⁴⁶⁶ Međutim, arheološka istraživanja sprovedena na ovom lokalitetu pokazala su da je tvrđava u drugoj polovini IV veka već bila u ruševinama, pošto su u njenom jugoistočnom uglu iznad kule bile podignute terme.⁴⁶⁷ Mada vreme gradnje termi nije sasvim izvesno, vreme njihovog rušenja moguće je preciznije odrediti, budući da je manja ostava novca nađena u paljevinskom sloju iznad termi, od kojih su najmlađi oni iz 378. godine. Ovaj datum se može uzeti i kao *terminus ante quem* za njihovo datovanje.

⁴⁶⁴ Činjenica da zapadni bedem nije mogao biti konstatovan, kao i nepostojanje arheološkog materijala i kulturnih slojeva ukazuje na mogućnost da je bujica devastirala znatan deo utvrđenja.

⁴⁶⁵ П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, 57.

⁴⁶⁶ Treba pomenuti i Dioklecijanovo putovanje Đerdapskim putem 294. godine od Singidunuma do Racijarije i dalje niz Dunav. Graditeljska aktivnost je potvrđena u nizu građevinskih natpisa nalaženim u tvrđavama na Donjm Dunavu podignutim najverovatnije u periodu od 298. do 299. godine; cf. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu, passim*.

⁴⁶⁷ Sondažno rekognosciranje lokaliteta započeto je još 1962. godine, a sistematska zaštitna iskopavanja preduzimana su u periodu od 1967-1970. godine. Radovima je rukovodila D. Vučković Todorović.

Kurvingrad i Konopište kod Kostola

Kao mogući logistički centri na gornjomezijskom delu Dunavskog limesa pominju se: Kurvingrad i Konopište kod Kostola.⁴⁶⁸ Za oba lokaliteta postoje oskudni arheološki podaci što se tiče iskopavanih objekata. Na lokalitetu Konopište, 3 km uzvodno od Trajanovog mosta i kastruma *Pontes*, nađeni su temelji zgrada nepravilnih četvorougaoih osnova. U istočnom delu istraživane površine konstatovana je manja građevina, dok je druga locirana zapadno od nje, podeljena na 5 prostorija. Građevine su zidane od rečnih oblutaka vezanih malterom. Malobrojan arheološki materijal, koji se pretežno sastojao od fragmenata amfora karakterističnih za I i II vek nalažen unutar objekata, kao i dobro očuvan sestercium Nerve iz 97. godine datuju ovaj objekat u ranocarski period i za sada najstariji takve vrste na našoj teritoriji.

Lokalitet Kurvingrad koji je danas pod vodom, nalazio se kilometar nizvodno od Konopišta. Na istraženom prostoru nalazile su se građevine namenjene skladištenju i čuvanju žita i drugih namirnica za ishranu. Nažalost, zbog erozije dimenzije horeuma nisu mogle bliže da se odrede. Arheološki pokretni materijal i ovde se sastojao od fragmenata amfora, koje se takođe mogu datovati u kraj I i početak II veka.⁴⁶⁹

Na osnovu sačuvanih objekata na terenu može se pretpostaviti da su ove građevine predstavljale jedinstveni kompleks koji su Rimljani podigli na dunavskoj terasi na prostoru od Konopišta do Kurvingrada.

Fragmenti amfora, kao i nalazi novca ukazuju na kraj I i početak II veka, odnosno vreme izgradnje Trajanovog mosta kada je bilo nužno obezbediti smeštaj, ali i namirnice za njegove graditelje. Pošto je većina njih dovedena iz različitih delova Carstva i privremeno boravila na ovom prostoru, objekti u kojima su stanovali bili su privremenog karaktera izgrađeni od trošnijeg materijala, drveta pre svega, tako da njihovi ostaci nisu sačuvani. Moguće je da su zajedno sa vojnim jedinicama i graditeljima slati i konvoji sa namirnicama namenjeni njihovoj ishrani.

⁴⁶⁸ P. Popović, Konopište – Roman Architectural Complex (I-II century AD), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 101-103.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, 103.

XIII

POLJOPRIVREDNO ZEMLJIŠTE, ORGANIZACIJA POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE, ORUĐA I OSTALI PREDMETI KORIŠĆENI U PRERADI POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

I Poljoprivredno zemljište i organizacija poljoprivredne proizvodnje

Poljoprivreda je bila osnovna delatnost stanovništva Balkanskog područja i pre rimskih osvajanja. Nova rimska uprava donela je nove vidove organizacije proizvodnje u koju se domaće stanovništvo uključivalo sa manje ili više uspeha, zavisno od stepena romanizacije pojedinih delova rimskih provincija. Usled oskudnosti istorijskih podataka, ulogu autohtonog elementa možemo samo da pretpostavimo, ne da je i potpuno definišemo. Iz tih razloga arheološki nalazi, u prvom redu oruđe korišćeno u poljoprivrednoj proizvodnji, predstavljaju najsigurniji pokazatelj poljoprivrednih aktivnosti na ovom području tokom rimskog perioda. Na žalost, prilikom analize dostupnog materijala, suočavamo se takođe sa brojnim nedoumicama, što otežava donošenje konačnih i pouzdanih zaključaka. U prvom redu broj sistematski arheološki istraženih lokaliteta je vrlo mali, u većini slučajeva se radi o rekognosciranju terena, što ne dopušta da naše zaključivanje ode dalje od pretpostavki. U izvesnom boju slučajeva poljoprivredno oruđe dospelo u muzejske depoe potiče sa nepoznatih lokaliteta, što takođe otežava njegovu hronološku determinaciju. Oruđe otkriveno u rimskim provincijama na teritoriji današnje Srbije, uglavnom se, prema uslovima nalaza datuje u kasnoantički period. Sasvim bi bila opravdana pretpostavka da su isti tipovi korišćeni i u periodu principata, budući da je u pitanju vrsta predmeta koju

karakteriše konzervativnost, kao i da se način poljoprivredne proizvodnje tokom rimskog perioda nije bitnije menjao. Pa i znatno kasnije tokom srednjeg veka, i kroz čitav XIX vek, na imanjima srpskih seljaka korišćeni su drveni plugovi, srpovi i kose vrlo slični onima iz rimskog perioda.

Iz oskudnih podataka antičkih pisaca saznajemo da su šumska prostranstva prekrivala znatan deo površine Gornje Mezije. Tako Prisk govori o gustim šumama severno od Niša.⁴⁷⁰ Plodovi šuma nisu služili samo za ishranu domaćih životinja već i ljudi. Plinije je pisao da je žir najslađi kada se ispeče u pepelu.⁴⁷¹

O postojanju gustih šuma, pre svega hrastovih možemo indirektno doneti zaključke na osnovu analogija iz znatno kasnijeg perioda. O hrastovim šumama govori i “Banjska povelja” nastala početkom XIV veka u vreme kralja Milutina u kojoj se pominju careve svinje koje su imale stanište u hrastovim šumama. Car Dušan je takođe posebnim merama štitio šume u srednjovekovnoj Srbiji.⁴⁷²

I znatno kasnije, F. Kanic na svojim putovanjima kroz zapadnu Srbiju krajem XIX govori o gustim hrastovim šumama u okolini Kraljeva, planine Jelice, na rudničkim planinama.⁴⁷³ Sasvim je opravdana pretpostavka da se prirodne karakteristike tadašnje Srbije nisu mnogo promenile u odnosu na rimski period. Do znatnijih promena prirodnog okruženja na ovim prostorima dolazi nešto kasnije sa sve većim uticajima koje donosi industrijska revolucija koja je na našim prostorima stigla nešto kasnije u odnosu na zapadnu Evropu.

Vrlo bitan proces u razvoju poljoprivrede jeste krčenje šuma i stvaranje obradivih površina. Iako nemamo sačuvanih podataka o organizovanom krčenju velikih šumskih prostranstava i čišćenju terena radi pretvaranja u obradivo zemljište, sasvim je izvesno da su se u antičkom periodu ovakve aktivnosti odvijale, naročito tamo gde su prirodni uslovi pogodovali razvoju poljoprivrede. U prilog ovakvoj pretpostavci ide i činjenica da je u rimskim provincijama na tlu Srbije pronađen veliki broj oruđa koja služe krčenju terena, u prvom redu šumskog rastinja, radi obezbeđivanja obradivih površina.

⁴⁷⁰ Priskos, *Frg.* 8, p. 291, 23-26, prema: *Византијски извори за историју народа Југославије* I, 13.

⁴⁷¹ Lj. Opra, *op. cit.*, 170, sa nav. lit.

⁴⁷² *Ibid.*, 169.

⁴⁷³ F. Kanitz, *op. cit.*, 10.

Uporedo sa širenjem intenzivnih oblika poljoprivrede, Rimljani su vremenom sve veću aktivnost usmeravali na mere koje će obezbediti veći prinos zasadenih kultura. Kao prva od tih radnji bila je priprema obradive površine za setvu: drenažni radovi i đubrenje zemljišta. Rimljani su bili prvi u antičkom svetu koji su držali životinje radi đubriva i na velikim imanjima posebne radnike koji su isključivo radili na poslovima đubrenja zemljišta. Smatrali su da zemljište treba đubriti malo, ali često, a pored životinjskog đubriva primenjivali su i metod paljenja i raznošenja pepela po obradivim površinama. Katon daje čitav niz saveta kako treba đubriti njive, pri čemu ističe da ne treba samo đubriti zasejane površine, da bi se obezbedila dobra kosidba, već i pašnjake.⁴⁷⁴

Nakon ovih pripremnih radnji prelazilo se na oranje zemljišta (*oratio*) kao najvažniju radnju u poljoprivredi. U zavisnosti od klime, vrste zemljišta i kulture koja se sejala, setva (*satio*) je obavljana u različito vreme. Prema Varonu, setvu treba obavljati u jesen (Varro, *De re rustica* I, 34.1-2), dok su neki drugi agronomisti bili mišljenja da oranje i setvu treba obaviti u proleće i to najpre na peskovitim, a kasnije na glinovitim terenima. Ipak, vremenom će biti prihvaćen stav da prvo oranje treba obaviti u jesen. Na tzv. rustičnim kalendarima od kojih su dva pronađena u Italiji, bili su označeni datumi za setvu pojedinih kultura (setvu treba početi 23. septembra i nastaviti je sve do 22. decembra).⁴⁷⁵ I kasnije na teritoriji srednjovekovne Srbije oranje i setva su najčešće obavljani krajem oktobra i u prvoj polovini novembra.⁴⁷⁶ Prvo oranje moralo je da bude duboko, a *villicus* je nadgledao da li su brazde željene dubine. Drugo oranje je vršeno radi nivelisanja zemlje i usitnjavanja grumenja. Ovo oranje je poznato kao drljanje zemlje obavljano je posle setve da bi zrna što bolje prodrlo u zemlju. Posao drljanja obavljan je pomoću drljače, dolabre ili grabulje. U Katonovim inventarima alata, pominje se i oruđe koje bi prema opisu bilo nalik drljači, pod terminom *irpex* ili *urpex*.⁴⁷⁷ Ovo oruđe služilo je za izravnavanje terena, sitnjenje grumenja posle oranja i uništavanje korova. Oruđe ovakve namene nije identifikovano na antičkim lokalitetima u Srbiji.

⁴⁷⁴ Cato, *De agricult.* 2, prema: Н. А. Машкин, *op. cit.*, 155.

⁴⁷⁵ И. Поповић, *op. cit.* 201, sa nav. literaturom.

⁴⁷⁶ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 114-119.

⁴⁷⁷ И. Поповић, *op. cit.*, 199, sa nap. 25.

Klijanje i rast žitarica pored ovih tehničkih priprema koje je sprovodio čovek, zavisili su i od klimatskih uslova i plodnosti zemljišta. Umereno-kontinentalna klima kakva je bila u rimskim provincijama na tlu Srbije bila je povoljna za uzgajanje žitarica. O visokom tehnološkom nivou rimske poljoprivrede govore i sistemi za navodnjavanje, od kojih je jedan konstatovan na Medijani kod Niša. Vodotoranj (*castellum aquae*), koji predstavlja jedan od retko sačuvanih objekata te vrste, pored osnovne funkcije snabdevanja vodom velikih potrošača: terme, česme i fontane, najverovatnije da je korišćen i u prosecu navodnjavanja, razvođenjem vode u kanale.⁴⁷⁸

Za proces okopavanja (*sartio*), prema rustičnim kalendarima, najpogodnije vreme je u februaru. Potkresivanje (*runcatio*) se vršilo u maju, dok je žetva (*messio*) ječma i boba bila u julu, a pšenice i ovsu u avgustu. Žito se žnjelo tako što je stabljika sečena na polovini, mada ima primera u nekim oblastima da je sečena pri dnu. Uže kojim su se snopovi vezivali najverovatnije da su pravljani od žitarica, budući da je takav način vezivanja korišćen i kasnije u srednjem veku.⁴⁷⁹

Po obavljenoj žetvi odvajano je zrno od klasa, odnosno obavljana je vršidba (*triturationis*). Rimski agronomisti pominju napravu koja je služila za vršenje žita *tribulum* ili *trahae*. Ova poljoprivredna sprava koju je opisao Varon, bila je neka vrsta drvenih saonica koje su vukli volovi, kod kojih je donja provršina ojačana najčešće komadima metala. Na sankama bi stajao čovek koji je svojom težinom pospešivao odvajanje klasova od stabljike.⁴⁸⁰

Pored ovih alatiki, rimski agronomisti nam pominju i druge naprave koje su služile prilikom žetvenih radova, kao što su *vallus*, odnosno *carpentum*.⁴⁸¹ Mašina za žetvu *vallus*, predstavljena je na reljefu sa Porte de Marsa iz Reimsa, kao i na reljefima iz Arlona i Trieru.⁴⁸² Na osnovu sačuvanih reljefa nije bilo moguće izvršiti rekonstrukciju ovih poljoprivrednih mašina sve do otkrića reljefa iz Buzenola u južnoj Belgiji (T. I/2).⁴⁸³ U pitanju je sprava koja se sastoji od drvenog rama na točkovima, koju su vukli volovi, dok su sa prednje strane, ispred

⁴⁷⁸ П. Петровић, *Медијана*, 47-52.

⁴⁷⁹ М. Благојевић, *op. cit.*, 120-124.

⁴⁸⁰ Varro, *De re Rustica*, I. 52., 1; prema: K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967, 152-156.

⁴⁸¹ K. D. White *op. cit.*, 157-162, sa nav. izvorima.

⁴⁸² *Ibid.*, 162-165, Pl. 13, 14, 16.

⁴⁸³ *Ibid.*, Pl. 15.

točkova, postavljeni nazubljeni noževi koji su odsecali klasove na željenoj visini, koji su tako upadali u mali kontejner postavljen ispred točkova. Međutim, kako su ove sprave retko pominjane u izvorima, a poznate su samo sa malog broja spomenika i to jedino iz Galije i Germanije, kako smo već pomenuli, najverovatnije da nisu bile široko rasprostranjene, već su bile u upotrebi samo na prostranim provincijskim imanjima na kojima se uzgajalo žito.

Završna operacija bila je ovejavanje žita, odnosno odvajanje čistog zrna od pleve uz pomoć lopata od drveta ili pruća (*ventilabrum, vallus*). Ova metoda se vršila tako što je njima zrnevlje bacano u vazduh, da bi vetar oduvao plevu, a čisto zrno bi padalo. Ista operacija obavljena je i uz pomoć korpe ili sita (*vannus*).⁴⁸⁴

Pleva i slama koje su ostajale posle vršidbe takođe su iskorišćavane u grnčarstvu i na taj način struktura izrađivanih posuda je bila čvršća. Pleva je primenjivana i kao podloga u antičkom zidnom slikarstvu kada je dodavana u smešu kreča, peska i sitnijeg kamena. Analizom ostataka fresko dekoracije koji potiču sa teritorije antičkog Singidunuma, utvrđeno je da se radi o plevi raži ili ovsa.⁴⁸⁵ Postojao je još jedan način kojim je formirana podloga slikanih zidnih površina na primeru antičkog Singidunuma.⁴⁸⁶ U pitanju je sloj koji se sastojao od ilovače i pleve. Prema mišljenju M. Vujovića, ova kombinacija malterne podloge mogla je da nađe primenu i u pokrivanju zidova izrađenih od drveta, odnosno bondručne konstrukcije ili pletera, o čemu govori i Vitruvije u svom delu *De architectura libri decem*.⁴⁸⁷

Već smo govorili o Katonu i njegovim preporukama za uspešnu poljoprivrednu proizvodnju.⁴⁸⁸ Pored ostalog, on je sastavio i katalog materijala i oruđa potrebnih jednom gazdinstvu za obrađivanje parcela sa maslinama i vinovom lozom.⁴⁸⁹ Po njemu za kultivaciju maslinjaka od 240 jugera, potrebna su troja kola, šest rala, jedna drljača, osam teških ašova, osam velikih dvozubih motika, četiri ašova, pet lopata, dve grabulje, osam kosa, šest srpova, pet kosira, tri sekire, tri klina. Zatim, govori i o zapregama potrebnim za obavljanje svih ovih

⁴⁸⁴ O izgledu i upotrebi ovih oruđa, cf. K. D. White, *op. cit.*, 32-35.

⁴⁸⁵ M. Vujović, Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma, *Singidunum 1*, Beograd 1997, 175.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, *loc. cit.*

⁴⁸⁷ *Ibid.*, 175-176., sa nap. 17-18.

⁴⁸⁸ O Katonovim preporukama u poglavlju o vilama rustikama.

⁴⁸⁹ И. Поповић, *op. cit.*, 199, sa nav. lit.

radova: tri zaprege za volove i konjska oprema za šest konja, tri magarca za prenošenje đubriva i jedan za rad u mlinu, kao i stotina ovaca i ovnova zbog njihove vune, mleka i mesa. Đubrivo treba da se prenosi u četiri korpe, mada njihova veličina nije data, pa nije moguće preciznije odrediti koja je to količina.

On navodi i šta je sve potrebno za kultivaciju vinograda od 100 jugera. Prema njemu, upravitelj i njegova žena treba da nadgledaju šest radnika, jednog goniča volova, jednog goniča magarca, jednog čoveka koji bi se brinuo o vrbaku, i jednog svinjara. Od stoke su potrebni dva vola, dva magarca za kola i jednu presu. Što se tiče poljoprivrednog alata i opreme, potrebna su dvojica kola sa jarmovima i konjskom opremom, samar, sedlo, korpa, pet srpova, šest kosira, pet sekira, četiri drvena klina, dva raonika, deset teških gvozdениh ašova, dva obična ašva, četiri lopate, dve grabulje, četiri drljače, jedna korpa za đubrivo, četrnaest noževa za sečenje grozdova, šest za sečenje lišća. Ovome treba dodati burad i krčage za smeštaj vina, presu, korpe i zdele za branje grožđa.

Ima dovoljno osnova da Katonova dela ocenimo kao vrlo važan izvor saznanja o antičkoj poljoprivrednoj proizvodnji, budući da ona ne sumiraju samo poljoprivredna iskustva italjskih zemljoradnika, već i iz drugih provincija Carstva, u prvom redu Galije.

Promene u razvoju poljoprivredne delatnosti su se sporo odvijale i to kako u načinu proizvodnje, tako i u sredstvima korišćenim u toku proizvodnje, koje pre svega karakteriše konzervativnost. Na osnovu oruđa korišćenog u toku obrade zemlje možemo donekle da zaključimo koje su aktivnosti sprovedene u okviru poljoprivredne proizvodnje, kao i nivo tehnološkog razvoja.

II Poljoprivredno oruđe korišćeno za obradu zemljišta i žetvenim radovima

Oruđe korišćeno za oranje zemlje i pripremi za sadnju:

Ralo i plug

Ralo i plug su bile sprave korišćene za oranje zemlje. Pojavom rala, a nešto kasnije i pluga bila je omogućena intenzivnija obrada većih površina obradive zemlje. Priprema zemljišta za sejanje je važan proces u poljoprivrednoj proizvodnji koji povećava prinos kultivisanih biljaka, pa ne iznenađuje činjenica da su antički pisci ovoj fazi poljoprivredne delatnosti posvećivali posebnu pažnju. Tako Varon smatra da prvo oranje treba obaviti na proleće, a drugo oko mesec dana kasnije. Na velikim imanjima nadzornik imanja (*villicus*) proverava da li je brazda željene dubine. Prilikm oranja zemlje koristi se ljudska ili životinjaska snaga (Varro, *De re rustica* I, 29. 1-3). Kolumela takođe daje brojne preporuke koje se odnose na oranje zemlje. Između ostalog, on je za svaku vrstu žitarica preporučivao vreme oranja i setve kako bi prinos bio što bolji (Columella, *De re Rustica*, II, 6-10).

Osnovni deo rala i pluga čini raonik. Pored ovog dela, postoje još dva elementa ovih sprava sačinjena od gvožđa: crtala i lanci za povezivanje grede sa kolicima – gredelnice. Budući da su ostali delovi rala i pluga bili od drveta, nisu sačuvani, a o njihovom izgledu saznajemo više na osvu sačuvanih reljefnih i drugih likovnih predstava (T. II/1-2).⁴⁹⁰ Ralom je uglavnom radio sam čovek, dok su plugove vukli volovi, a ponekad i magarci. Plugovi su naročito bili pogodni za ravničarske terene, dok su se rala više koristila u brdovitim oblastima. Razvojem ovih oruđa i njihova intenzivna upotreba u rimskim provincijama na tlu Srbije, o čemu govore sačuvani gvozdeni delovi ovih oruđa: raonici, crtala i gredelnice, govori o značaju zemljoradnje tokom rimskog perioda. Na osnovu ovih nalaza vidi se veliki tehnološki napredak i nova organizacija poljoprivredne proizvodnje koja je nastala dolaskom Rimljana.

Raonik

U izvorima se za raonik upotrebljavaju termini: *vomer*, *vomis*, *vomeris*. Rimski raonik može da bude simetričnog oblika i tada je sastavni deo rala, ili asimetričnog što je uobičajneo kod pluga. Pisani izvori sadrže malo podataka o

⁴⁹⁰ И. Поповић, *op. cit.* 100, sa nav. lit.

oblicima raonika, iako Plinije pominje četiri tipa raonika, ali sa opisima koji su prilično nejasni, osim jednog gde navodi da je sečivo sa dve oštrice sa strane koje seku korenje.⁴⁹¹

Rala sa drvenim raonicima, najverovatnije su u upotrebi još od ranobronzanog doba,⁴⁹² dok najraniji gvozdeni primerci raonika potiču iz latenskog perioda.⁴⁹³ Nalazi gvozdениh raonika iz predrimskog perioda do sada nisu konstatovani na teritoriji današnje Srbije.

Iz rimskog perioda brojni su nalazi simetričnih raonika koji se prema I. Popović mogu podeliti u nekoliko varijanti.⁴⁹⁴ Najveći broj do sada identifikovanih primeraka potiče iz oblasti gornjomezijskog limesa, u okviru vojnih logora: Saldum, Boljetin, Karataš, Pontes, ali nalaze raonika imamo i u drugim delovima provincije Gornje Mezije: kod Obrenovca (ostava Brović), Požarevca, Ravne kod Knjaževca, Medijane (T. III/1-5). Ovakav tip raonika pronađen je i u provinciji Donjoj Panoniji u blizini Sremske Mitrovice (ostava sa njive "Zelengora) i Indije. Asimetrične forme raonika su znatno ređe zastupljene kod nas i za sada sa samo dva primerka: na velikim poljskim imanjima u blizini Indije i sa utvrđenja na Karatašu (III/6). Ovi nalazi asimetričnih raonika pokazuju da su pored rala, bile u upotrebi u III-IV veku savršenije sprave sprave za oranje – plugovi.

Crtalo

Crtalo (*culter*) je teško sečivo u obliku noža, fiksirano na gredi, tako da seče vertikalno ispred raonika, olakšavajući na taj način samo oranje. Ovaj deo rala pominje Plinije, smatrajući da je crtalo samo varijanta raonika.⁴⁹⁵ Ranija mišljenja u nauci prema kojima je crtalo rimski pronalazak, demantovano je novijim nalazima iz gvozdenog doba,⁴⁹⁶ koji ukazuju da su na prelazu stare u novu eru postojali oblici rala sa crtalom, rasprostranjeni u svernijim provincijama što je

⁴⁹¹ Plinius, *Nat. Hist.*, XVIII, 171, 2; prema K. D. White, *op. cit.* 132.

⁴⁹² И. Поповић, *op. cit.* 99, nap. 438.

⁴⁹³ *Ibid.*, *loc. cit.*, nap. 439.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, 100-104, T. XVIII-XIX.

⁴⁹⁵ Plinius, *Nat. Hist.*, XVIII, 171.2; prema K. D. White, *op. cit.* 132-133.

⁴⁹⁶ И. Поповић, *op. cit.*, 105, sa nav. lit.

rezultat razlike u tvrdoći zemljišta koje se obrađuje. Većina rimskih crtala ima ravnu, tupu stranu i bila su fiksirana za gredu rala. U III-IV veku pojavljuju se crtala sa petljom na tupoj strani koja je služila za pričvršćivanje lanca kojom je crtalo bilo privezano za gredu.

Na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije sreću se oba navedena tipa crtala. U Boljetinu je registrovano nekoliko komada, u Gamzigradu (ostava alata), u okolini Obrenovca, (Brović, Ušće) (T. III/7). Svi nalazi sa naše teritorije dataju se u period od III do sredine V veka.

Gredelnica

Gredelnica je lanac kojim se greda rala ili pluga povezuje sa kolicima. Plinije u prethodno navedenom citatu govori o plugu sa točkovima, koji je uveden u upotrebu u recijskim oblastima Galije (istočna Švajcarska) negde u I veku, neposredno pre vremena kada je on pisao, pod nazivom *plaumoratium*.⁴⁹⁷ Najstariji nalazi gredelnice potiču iz kasnolatenskog perioda,⁴⁹⁸ što indirektno ukazuje o postojanju kolica sa točkovima povezanih sa ralom još u predrimskom periodu. Ovaj lanac je u rimskom periodu ostao nepromenjen i sastoji se od duguljastog kotura i od dve ili više karika u obliku izdužene osmice.

Na teritoriji Srbije je gredelnica pronađena u dve ostave Brović kod Obrenovca i u Vlasenici u Mačvi (T. III/8). Obe su datovane u period III-IV veka.

Otikač

Otik ili otikač (*rallum*) su bile male lopate za čišćenje raonika. Sastoji se od sečiva ovalnog ili lepezastog oblika. Nalazi otikača na teritoriji Srbije nisu tako brojni, ali su prisutni u obe varijante (Sremska Mitrovica, Pontes) i hronološki se mogu opredeliti u III-IV vek.

⁴⁹⁷ Plinius, *Nat. Hist.*, XVIII, 171.2; prema: K. D. White, *op. cit.* 132-136.

⁴⁹⁸ И. Поповић, *op. cit.*, 107, sa nap. 522.

Ostalo oruđe korišćeno za obradu zemljišta i pripremi za sadnju različitih kultura:

Motika

Motika (*sarculum, ligo*) je vrsta oruđa koja se veoma široko koristila u obradi žitarica u pripremi za setvu kao i baštenskog bilja u povrtnjacima. Teži oblik ovog oruđa u brdovitim predelima upotrebljavan je kao budak za prevrtanje zemlje i razbijanje grumenja posle oranja. Lakši tip motike korišćen je u toku rasta cerealija i povrća kako bi se uklonio korov i sprečilo pucanje tla. Ovaj rad je poznat kao *sartio*.⁴⁹⁹ Lake motike su takođe služile za okopavanje rastinja, za razvlačenje đubriva, za pokrivanje semena zemljom. Osnovni oblik motike nije se menjao od antike pa možemo slobodno reći sve do naših dana. Zavisno od sastava obrađivanog zemljišta javljaju se primerci sa trouglastim, trapezoidnim ili lepezastim sečivom.

U balkansko-panonskom području nalazi ovog oruđa su brojni. Prema I. Popović moguće je izdvojiti sedam osnovnih tipova ovog oruđa sa brojnim varijetetima u okviru svakog tipa.⁵⁰⁰ U ovoj oblasti najzastupljeniji su teži primerci motika sa čekićasto završenom ušicom. Ovi oblici su često korišćeni na većim poljoprivrednim imanjima počev od III veka (ostave: Brović kod Obrenovca, Šljivovac kod Kragujevca), ali i u urbanim sredinama u periodu njihove ruralizacije (Sremska Mitrovica, Singidunum, Viminacium) (T. IV/1-2).

Dvozuba motika

U pisanim izvorima dvozuba motika se naziva *bidens*.⁵⁰¹ Ovo oruđe je vrlo rasprostranjena ručna alatka. Prema težini i obliku zubaca razlikuje se laki i teški *bidens*. Teški *bidensi* su upotrebljavani za razbijanje zemlje na kamenitom tlu, naročito tamo gde je trebalo zasaditi vinovu lozu ili masline. Dvozuba motika manje težine se uglavnom koristila u vinogradima i služila je za rasprostiranje zemlje oko korena vinove loze.

⁴⁹⁹ K. D. White, *op. cit.*, 45.

⁵⁰⁰ И. Поповић, *op. cit.*, 39-44.

⁵⁰¹ K. D. White, *op. cit.*, 47-49.

Ovo oruđe je često predstavljano na antičkim spomenicima. Nalazimo ga na mozaiku u velikoj carskoj palati u Istanbulu, gde su predstavljena dva čoveka kako rade ovim oruđem verovatno u maslinjaku (T. I/1).⁵⁰²

U našim oblastima nalažene su dvozube motike jednostavne konstrukcije, iskovane od jednog komada gvožđa. Prema I. Popović razlikuju se četiri osnovna tipa ovog oruđa (T. IV/3).⁵⁰³ Hronološki se mogu opredeliti u kasnoantički period.

Baštenska motika

Baštenska motika predstavlja kombinaciju budaka i dvozube motike (*ascia rastrum*). Ova alatka se upotrebljavala za površinsku obradu bašti i za pripreme zemljišta za sadnju vinove loze. Tipovi ovog oruđa sa dugim povijenim zupcima bili su pogodni za kopanje i čišćenje tvrdog kamenitog tla.

U balkanosko-panonskoj oblasti nalazi ovog oruđa nisu tako brojni i pripadaju istom tipu, sa ravnim sečivom koje se širi prema kraju i dvozubom motikom sa druge strane ušice (Sremska Mitrovica, Saldum). Hronološki pripadaju kasnoantičkom periodu (T. IV/4).

Ašov

Ašov (*pala*) se upotrebljavao u baštovanstvu i povrtarstvu. Kvalitet i sastav zemljišta diktirali su oblik sečiva, tako da se mediteranski tip ašova bitno razlikuje od balkanskih i srednjoevropskih tipova.⁵⁰⁴ Za duboko kopanje pogotovu u vinogradarstvu upotrebljavao se *bipalium*, ašov sa dugom drškom na kojoj je iznad sečiva bila jedna prečaga i na taj način snaga sečenja bila pojačana.⁵⁰⁵ *Scudicia* je ašov koji se koristio najviše za okopavanje vinograda, tako što se njime uklanjalo površinsko korenje. Pored drvenih ašova i ašova ojačanih gvožđem u upotrebi su bili i gvozdeni ašovi.

⁵⁰² *Ibid.*, *op. cit.* Pl. 3.

⁵⁰³ И. Поповић, *op. cit.*, 45-46.

⁵⁰⁴ K. D. White, *op. cit.*, 18.

⁵⁰⁵ *Ibid.*, 22-23, figs. 3-5.

Nalazi ašova u rimskim provincijama na teritoriji Srbije nisu tako brojni, što upućuje na pomisao da su u ovim oblastima uporedo korišćeni i drveni ašovi koji nisu sačuvani. U pitanju je jedan osnovi tip ašova velikog četvorougaoanog sečiva, sa usadnikom kružnog preseka, koji potiče uglavnom iz ostava alata (Brović kod Obrenovca, Šljivovac kod Kragujevca). Iz Panonije su poznata dva primerka iz Sremske Mitrovice (T. IV/5). Hronološki pripadaju uglavnom periodu III-IV veka.

Oruđe korišćeno u žetvenim radovima, košenju trave i drugim sličnim poslovima:

Srp

Najčešće korišćeno oruđe u žetvenim radovima bio je srp (*falx messoria*). To je oruđe sa lučnim sečivom, sa ili bez zubaca, sa kratkom drškom koja se nalazi u osovini sečiva. Sečivo je moglo biti povijeno u obliku plitkog luka do poluelipse. Ovakvi oblici srpova javljaju se još u kasnolatenskom periodu.⁵⁰⁶ U rimskom periodu javlja se nov oblik srpa kod kojeg su sečivo i drška u ravnoteži prilikom držanja, što olakšava rukovanje oruđem.⁵⁰⁷ Nazupčeni srpovi predstavljaju starije tipove ovog oruđa i bili su pogodniji za upotrebu u oblasti Mediterana, gde su stabljike žitarica tvrđe i suvlje.⁵⁰⁸

Srpovi su često predstavljani na raznim antičkim spomenicima. Često su to realistične scene iz svakodnevnog života, kao što je reljef sa Trajanovog stuba u Rimu, na kojem vojnici srpom žanju žito.⁵⁰⁹

Na rimskim lokalitetima na teritoriji Srbije brojni su nalazi srpova i to u oba svoja tipa prema klasifikaciji I. Popović.⁵¹⁰ Nalaženi su u okviru vojnih logora (Saldum, Boljetin, Karataš, Pontes), u okolini većih urbanih centara, kao i delovi ostava (Brović kod Obrenovca, Gamzigrad kod Zaječara), (T. V/1-2). Prema

⁵⁰⁶ И. Поповић, *op. cit.*, 82, нар. 309.

⁵⁰⁷ K. D. White, *op. cit.*, 77-78.

⁵⁰⁸ *Ibid.*, 80.

⁵⁰⁹ O spomenicima na kojima su predstave srpova, iscrpnu literaturu dala je И. Поповић, *op. cit.* 83.

⁵¹⁰ *Ibid.*, 83-86.

uslovima nalaza većina pripada kasnoantičkom horizontu IV i V veka, mada ima i nešto starijih primeraka koji uglavnom potiču iz ostava (Brović kod Obrenovca).⁵¹¹

Kosa

U pisanim izvorima kosa se naziva *falx faenaria*, ali se za razliku od srpa, dosta retko pominje.⁵¹² Kosa je zadržala svoj oblik vekovima, kao i srp. Osnove delove kose čini blago povijeno sečivo, najčešće pod pravim uglom u odnosu na dršku čija dužina varira. Smatra se da su primerci sa dužom drškom nastali nešto kasnije (II-III vek) u Galiji.⁵¹³ Najverovatnije da je visina trave diktirala dužinu drške kose, tako da od II veka dominiraju kose sa dugom drškom, što je u vezi sa procesom formiranja velikih imanja, sa razvojem stočarstva, što je zahtevalo veće količine stočne hrane. Zemljište na kome se radilo kosom moralo je biti dobro iznivelisano, bez grumenja i kamenja, da se sečivo kose ne bi oštetilo. Na neravnom zemljištu i za sečenje retke trave, umesto kose za košenje se upotrebljavao srp.

Sa antičkih lokaliteta na teritoriji Srbije potiču brojni primerci kosa, koje je I. Popović podelila na dva osnovna tipa.⁵¹⁴ Kose često čine delove poznatih ostava alata (Brović kod Obrenovca), ali su nalažene i u okviru vojnih logora (T. V/3-4). Datuju su u period od II do IV veka.

Kosir

Kosiri, zajedno sa srpovima i kosama, pripadaju grupi oruđa pod opštim nazivom *falces*. Svako od ovih oruđa imalo je specijalizovanu funkciju. Tako su kosiri služili za sečenje i orezivanje voćnjaka za negu vinove loze i razne druge poslove.

⁵¹¹ *Ibid.*, loc. cit.; G. Jeremić, *op. cit.*, 168, fig. 81/498, 499.

⁵¹² K. D. White, *op. cit.*, 98.

⁵¹³ *Ibid.*, 20.

⁵¹⁴ I. Popović, *op. cit.*, 87-88.

Kosiri se javljaju još u kasnolatenskom periodu i ne razlikuju se mnogo od rimskih tipova ovog oruđa. Glavni delovi kosira bili su nož kojim se seklo, strugač, kojim su se zaravnjavale i uglačavale površine, tupi krivi deo kojim su se privlačile i spuštale grane, kljun, kojim su se razdvajale grane, sekirica kojom su se sekle ili potkresivale tanje grane i rog kojim se raščišćava teren od sasušanih grana. Sekiricu i rog imali su oni kosiri koji su korišćeni za potkresivanje vinove loze.

Predstave kosira se veoma često sreću na različitim antičkim spomenicima.⁵¹⁵ Minijaturni, primerak kosira, prema I. Popović moguće votivni model, otkriven je u utvrđenju Karataš u sloju IV veka,⁵¹⁶ a iz Tekije potiče još jedan minijaturni primerak kosira koji je bio jedan od privezaka na srebrnoj grivni koja potiče iz ostave s kraja I veka.⁵¹⁷

Sa lokaliteta u Srbiji potiču brojni nalazi kosira koji se prema I. Popović mogu svrstati u nekoliko tipova.⁵¹⁸ Većina evidentiranih potiče sa vojnih utvrđenja na limesu i hronološki najčešće pripadaju kasnoantičkom periodu IV-V veka (T. V/5-6).

Oruđe korišćeno za krčenje različitog rastinja:

Sekira-kramp

Sekira-kramp (*dolabra*) predstavlja kombinovanu alatku sastavljenu od sekire s jedne i krampa s druge strane ušice. U pitanju je višenamensko oruđe koje je u zavisnosti od oblika, veličine i težine korišćeno u zemljoradnji, šumarstvu, za rad u rudnicima, u kamenolomima itd. Kao poljoprivredno oruđe *dolabra* se koristila pre svega za krčenje i pripremanje zemljišta za kultivaciju, za sečenje korenja i sasušanih grana, kao i za okopavanje vinograda.

Na teritoriji Srbije nalazi ovog oruđa su brojni i prema tipologiji I. Popović podeljeni su u tri osnovna tipa.⁵¹⁹ Znatno brojeva potiče sa utvrđenja na limesu iz

⁵¹⁵ И. Поповић, *op. cit.*, 76-77 sa nav. lit.

⁵¹⁶ *Ibid.*, 77.

⁵¹⁷ Ђ. Мано-Зиси, *Налаз из Текије*, Београд, 1957, 15, Т. VI/10.

⁵¹⁸ И. Поповић, *op. cit.*, 77-82.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 58-61.

slojeva koji se prema uslovima nalaza hronološki mogu datovati u period III-IV veka (Boljetin, Pontes) (T. VI/1). Jedan broj nalaza potiče iz ostava (Vlasenica kod Šapca, Brović kod Obrenovca).

Sekire

Priprema zemljišta za različite poljoprivredne aktivnosti obavljana je takođe i pomoću sekira (*securis*). Sekirom se krčila šuma i pripremalo zemljište za sadnju biljaka. Oblik i vličina sekire variraju u zavisnosti od namene. Osnovna funkcija sekira je obrada drveta. Veći primerci su korišćeni za obaranje drveća, a lakši tipovi su služili za sečenje manjih balvana.

Na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije nalazi sekira veoma su brojni, raznih tipova i varijanti zavisno od namene (T. VI/2).⁵²⁰

Budak

U pisanim izvorima opšti naziv oruđa tipa motike i budaka je *sarculum*. Budući da se njihove funkcije delimično prepliću, kod antičkih pisaca nije uvek moguće tačno razlikovati kada je u pitanju motika, a kada budak. Najverovatnije da se pod terminom *sarculum* podrazumeva motika, dok su teži oblici ovog oruđa imali funkciju budaka (*marra*).⁵²¹

Budak se upotrebljavao za razbijanje i ustinjavanje zemlje u baštama i za uklanjanje busenja i korenja. U brdovitim predelima teški budaci su zamenjivali sprave za oranje ralo i plug. Postoje brojne varijacije u obliku i dužini sečiva što je uslovljeno razlikom u sastavu i kvalitetu zemljišta koje se obrađuje. I. Popović razlikuje nekoliko tipova ovog oruđa koje potiče iz panonsko-balkanskog prostora (T.VI/3).⁵²²

Hronološki većina nalaza pripada kasnoantičkom periodu, a potiču sa različitih lokaliteta: iz Panonije, sa utvrđenja na dunavskom limesu, ali i iz nalazišta dublje u unutrašnjosti provincije Gornje Mezije.

⁵²⁰ *Ibid.*, 61-69.

⁵²¹ K. D. White, *op. cit.*, 40-43.

⁵²² И. Поповић, *op. cit.*, 36-39.

Budak-čekić

Kombinovana alatka budak-čekić (*acisculus*) se sastoji od budaka i više ili manje povijenog sečiva, s jedne, i čekića, s druge strane. Pojedine varijante ovog oruđa,⁵²³ korišćene su prevashodno u zemljoradnji i služile su za krčenje razbijanje i ustinjavanje zemlje i druge slične aktivnosti. Na našim prostorima ovaj tip *acisculus*-a evidentiran je u okviru utvrđenja na gornjomezijskom limesu, Saldum, Karataš, (T. VI/4). Jedan primerak iz Salduma je G. Jeremić prema uslovima nalaza datovala u period od druge polovine II do sredine III veka, a drugi u valentinijanski period, odnosno drugu polovinu IV veka.⁵²⁴

Ostalo poljoprivredno oruđe:

Vila

Vila (*furca*) je oruđe koje se uglavnom upotrebljavalo u radu sa senom, žitom ili slamom. Najstariji primerci ovog oruđa bile su račvaste drvene vile kojima su se pravili plastovi sena, tovarilo đubrivo ili stavljao sloj slame u štalama. Osim oruđa za ove funkcije, pod terminom *furcilla* podrazumevala se drvena vila za udaranje po žitu ili u obradi vinove loze. Gvozdena vila sa dva ili tri zupca upotrebljavala se takođe u vinogradarstvu, povrtarstvu i baštovanstvu.

U našim područjima zabeležen je samo jedan nalaz gvozdenih vila (potiče sa nepoznataog nalazišta i čuva se u Muzeju grada Beograda),⁵²⁵ što ukazuje na pretpostavku da su u rimskom periodu više korišćeni drveni primerci ovog oruđa.

III Poljoprivredno oruđe korišćeno u stočarstvu

Makaze

⁵²³ Prema tipologiji Ivane Popović, И. Поповић, *op. cit.*, 49.

⁵²⁴ G. Jeremić, *Saldum: Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade 2009, 165-166.

⁵²⁵ И. Поповић, *op. cit.*, 74.

Makaze su oruđe koje se sastoji od para sečiva tako da mogu da seku. U pisanim izvorima se označavaju kao *forpex* ili *forfex*.⁵²⁶ Smatra se da su prve makaze upotrebljavane na Siciliji za striganje ovaca, a da su oko 300 godine pre nove ere prenete u Italiju. To su bile lučne makaze, dok su tzv. makaze na zglob kojima se moglo raditi jednom rukom ušle u upotrebu od I veka pre nove ere.⁵²⁷ Kada je u pitanju upotreba makaza u poljoprivredi, pored njihove funkcije u stočarstvu, korišćene su i za sečenje voća i grozdova.

Tokom rimskog perioda oba tipa makaza, lučne i makaze sa kracima spojene na zglob sreću se na prostoru Srbije (T. VII/1-2). Karakteristično je da su lučne makaze do sada evidentirane jedino u okviru utvrđenja na limesu i potiču iz kasnoantičkog perioda.

Češagija

Češagija (*scalptorium*) je vrsta strugalice i služila je za čišćenje stoke. Svi do sada poznati nalazi ove alatke potiču iz rimskih poljskih imanja u kontekstu sa drugim poljoprivrednim oruđem.

Sa prostora Srbije potiče samo jedan nalaz češagije i to iz poznate ostave alata Vlasenica u Mačvi (T. VIII/3).

Zvona-klepetuše

Klepetuše predstavljaju posebnu vrstu opreme za poljoprivredu koje su korišćene u stočarstvu. Sa lokaliteta u Srbiji pronađeni primerci klepetuša najčešće pripadaju kasnoantičkim slojevima. U Gamzigradu je evidentirano nekoliko primeraka od gvožđa i bronzе u slojevima od IV do VI veka.⁵²⁸ Slični nalazi potiču i sa utvrđenja u Karatašu koji su datovani u VI vek.⁵²⁹ Razlike u dimenzijama navedenih primeraka (3,6-8,5 cm) ukazuju da su klepetuše korišćene kako za krupniju tako i sitniju stoku.

⁵²⁶ И. Поповић, *op. cit.*, 96 sa nap. 397.

⁵²⁷ K. D. White, *op. cit.*, 119.

⁵²⁸ М. Живић, *Felix Romvliana: 50 година одгонетања*, Зајечар 2003, кат. 370-375.

⁵²⁹ Р. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010, 99-100, kat. 418, 419.

IV Poljoprivredno oruđe različite namene, koje nije identifikovano u rimskim provincijama na tlu Srbije

Među nalazima oruđa koje je često korišćeno u rimskoj poljoprivredi, ali koje nije identifikovano u arheološkim slojevima na lokalitetima u Srbiji treba pomenuti lopate (*rutrum*) i grabulje (*rastrum*). Kada je reč o lopatama koje su mogle da budu u upotrebi u zemljoradnji, postoji pretpostavka da su izrađivane od drveta i da iz tih razloga nisu sačuvane.

Gvozdene grabulje većinom potiču sa teritorije Italije Španije i Galije, gde su služile za usitnjavanje većeg grumenja izorane zemlje i pripreme terena za setvu. U severnim krajevima zimski mrazovi su usitnjavali veće grumenje zemlje, tako da gvozdene grabulje nisu bile potrebne, a za prekrivanje semena korišćene su drvene raklje.

U Katonovim inventarima alata, pominje se i oruđe koje bi prema opisu bilo nalik drljači, pod terminom *irpex* ili *urpex*.⁵³⁰ Ovo oruđe služilo je za izravnavanje terena, sitnjenje grumenja posle oranja i uništavanje korova. Oruđe ovakve namene nije identifikovano na antičkim lokalitetima u Srbiji.

V Predmeti korišćeni u preradi poljoprivrednih proizvoda

Žrvanj

Žrvanj predstavlja jednostavnu alatku koja je bila u upotrebi još od neolita i njegov izgled kao i materijal od kojeg je izrađivan nije se mnogo promenio ni tokom antičkog perioda. Sastoji se od dva kružna kamena koji su se polagali jedan preko drugog, pri čemu su obrađenu površinu imale one strane koje su bile okrenute jedna prema drugoj prilikom rada. Gornji kamen je najčešće bio

⁵³⁰ И. Поповић, *op. cit.*, 199, sa nap. 25.

perforiran ili je imao žljeb po sredini u koji se mogla postaviti poluga. Zrnevlje žitarica je postavljano između gornjeg (*catillus*) i donjeg (*meta*) kamena, a drvenom polugom je okretan gornji kamen i na taj način se mlelo žito. Gornji kamen je bio pokretan, dok je donji bio pričvršćen za podlogu. Kroz otvor na gornjem kamenu je sipano zrnevlje koje je trebalo samleti. Na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije evidentirani su različiti žrvnjevi, ali nisu detaljnije obrađivani, tako da se ne može pouzdano govoriti o njihovoj tipološkoj i hronološkoj klasifikaciji.

Iz Sirmijuma, sa lokaliteta 30, pronađen je veći broj žrvnjeva u okviru horeuma na lokalitetu 30.⁵³¹ Na teritoriji Viminacijuma nađen je veliki broj žrvnjeva različith dimenzija (T. VIII/1-2).⁵³² Najčešće su u pitanju kameni žrvnjevi izrađeni od lokalnog kamena, peščara. Svi su kružnog oblika, sa otvorom za sipanje zrnevlja. Kamene ručne žrvnjeve nalazimo i na dunavskom limesu: Boljetin (*Smorna*), Velika Gradac (*Taliata*), Male Livadeice.⁵³³ Ovi nalazi ukazuju na to da su vojnici sami sebi mleli žitarice za ishranu, iako najnovije analize pokazuju da je mlevenje žitarica pomoću žrvnja uglavnom ulazio u kategoriju ženskih poslova.⁵³⁴

Mlin

Možemo slobodno da kažemo da su žitarice predstavljale kako u prošlosti tako i danas osnovnu životnu namirnicu i samim tim je njena proizvodnja, distribucija i prerada radi dobijanja prehranjenog proizvoda veoma važna. Prvi postupak u tom procesu predstavlja mlevenje žitarica. Za mlevenje većih količina žitarica korišćeni su mlinovi (*catillus*). Oni su se obično sastojali od jednog nepokretnog i pokretnog dela kojeg je pokretala najčešće tegleća stoka, magarci ili konji. U rimskom periodu bili su u upotrebi i mlinovi pokretani snagom vode.

⁵³¹ V. Popović, *AP* 4, 111-119; *Idem.*, *AP* 5, 63-73; *Idem.*, *AP* 7, 111-114.

⁵³² Nalazi žrvnjeva nisu do sada posebno publikovani i nalaze se u dokumentaciji arheološkog projekta Viminacium.

⁵³³ Љ. Зотовић, Бољетин (*Smorna*), 211-225; В. Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (*Taliata*), 265-282; Д. Пилетић, Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 187-192.

⁵³⁴ Н. Е. М. Cool, *op. cit.*, 72-74.

Pored ovih većih mlinova, postojali su i manji ručni mlinovi (*mola manualis*) koje je vojska nosila sa sobom.⁵³⁵

Nakon mlevenja žitarica, dobijeno brašno se prosejavallo i koristilo za spravljanje osnovne životne namirnice – hleba, ali i raznih drugih jela. Hleb je najčešće pripreman u kućama i njegovom pripremom su se bavile žene, osim u uslovima u kojima nije bilo žena kao što su vojna utvrđenja. U kasnijem periodu, u gradovima su se pojavile pekare (*pistrinum*). Na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije nije do sada registrovan objekat sa ovakvom namenom, ali možemo pretpostaviti da ih je bilo u većim gradovima.

Iz Sirmijuma, sa lokaliteta 30, pored većeg broja žrvnjeva, o čemu smo prethodno već govorili, naišlo se i na ostatke ručnih mlinova (T. VIII/3).⁵³⁶ Sa teritorije Gornje Mezije za sada nije otkriven nijedan primerak iz antičkog perioda, ali postoji nalaz ručnog mlina iz ranovizantijskog perioda, iz Caričinog grada, čiji se izgled i način funkcionisanja ne razlikuje mnogo od antičkih mlinova (T. VIII/4).⁵³⁷

Mortarijum

Mortarijum predstavlja posudu sa tučkom polusferičnog oblika (*mortarium*). Ove posude su služile za drobljenje i mešanje raznih supstanci, a prema prisanim izvorima mogle su biti izrađene od kamena, gline ili metala.⁵³⁸ Tučak (*pistillum*) je uglavnom izrađivan od drveta, tako da ih je malo sačuvano. Mortarijumi su imali široku primenu. Pretpostavlja se da su najviše korišćeni u kuhinji za pripremanje različitih jela, naročito putera i ljutih sosova koji su bili karakteristični za rimsku kuhinju. Jedini sačuvani kuvar *Apicius*-a u mnogim

⁵³⁵ P. Марић, Римски млин из Царичиног Града, *Глас САН ССН*, н. с. 1, Београд 1951, 102-103.

⁵³⁶ Ovi ručni mlinovi nisu do sada publikovani, a čuvaju se u Muzeju Srema u Sremskoj Mitrovici. Zahvaljujem se ovom prilikom J. Davidović, v.d. direktoru Muzeja Srema, na pruženim informacijama.

⁵³⁷ P. Марић, Римски млин из Царичиног Града, 102-103, сл. 10.

⁵³⁸ Lj. Vjelajac, Mortaria in the Moesia Danube Valley, *Starinar* XLIII-XLIV, Beograd 1994, 139, нар. 1.

receptima pominje mortarijum kao posudu za pripremanje pojedinih vrsta jela.⁵³⁹ Pored toga, pominje se njihova upotreba i u medicini.

Lj. Bjelajac je napravila tipološku analizu keramičkih mortarijuma sa teritorije Gornje Mezije, prema kojoj se mogu izdvojiti: importovani mortarijumi sa pečatom radionice, mortarijumi izrađeni od *terra sigillata*-e ili lokalnih imitacija i glazirani mortarijumi importovani i lokalne proizvodnje. Svi nalazi se hronološki mogu opredeliti u period od I do početka V veka.⁵⁴⁰ Importovani primerci koji su dospeli na teritoriju Gornje Mezije potiču uglavnom iz Italije i sa Ponta kao najznačajnih oblasti odakle se importovao i ostali keramički materijal (amfore, *terra sigillata*).⁵⁴¹

Presa za vino

Gajenje vinove loze u Panoniji i zapadnom delu gornjomezijskog limesa potvrđeno je u izvorima o Probu, o kome se govori kao o imperatoru koji je podsticao poljoprivredu, isušujući močvare, odnosno navodnjavajući zemlju gde je to potrebno.⁵⁴² Ovom caru se takođe se pripisuje sađenje vinove loze u Gornjoj Meziji oko današnjeg Smedereva (*Aureus Mons*) i u Panoniji na Fruškoj Gori (*Alma Mons*).⁵⁴³

O vinogradarstvu u koje je prema sačuvanim pisanim izvorima bilo prilično razvijeno u gornjomezijskim oblastima, o čemu smo već prethodno govorili, govori i nalaz kamene prese za muljanje grožđa pronađene na Medijani.⁵⁴⁴ Presa je kružne osnove, prečnika 1,20 m, sa urezanim širokim žljebom po obimu na gornjoj površini, za odlivanje tečnosti (T. VIII/5). Nedostaje gornja konstrukcija, najverovatnije od drveta. Slične prese otkrivene su i u okolini Leskovca.⁵⁴⁵

⁵³⁹ S. Apicii, *De re conquinaria*, S. Slapšak (ed.), Apicije o kuvanju, Zagreb 1989.

⁵⁴⁰ Lj. Bjelajac, *Mortaria in the Moesia Danube Valley*, 139-148.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 148.

⁵⁴² A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 272.

⁵⁴³ M. Mirković, *Rimski gradovi*, 139, sa nav. izvorima; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 298-299, nap. 6-8.

⁵⁴⁴ Presa je otkrivena još šezdesetih godina prošlog veka, na prostoru pored termi, cf. П. Петровић, *Наш у античко доба*, 125.

⁵⁴⁵ М. Филиповић, Археологија и етнологија, *Лесковачки зборник* 8, 1968, 5-8.

XIV

KRATAK PREGLED KERAMIČKOG MATERIJALA KOJI JE KORIŠĆEN ZA TRANSPORT I ČUVANJE PREHRAMBENIH PROIZVODA⁵⁴⁶

Keramički materijal predstavlja značajan pokazatelj društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa u jednom društvu. Sa razvojem procesualne arheologije, koji je započeo 60-tih godina prošlog veka, naučnici koji su se bavili keramikom rimskog perioda, stavljali su akcenat na otkrivanje društveno-ekonomskih odnosa koje je bilo moguće dobiti analizom keramičkih formi koje potiču sa višeslojnih nalazišta. Suočeni sa odsustvom ili nedostatkom, čvrstih dokaza, istraživači su počeli da primenjuju statističke metode u analizi keramike, u pokušaju da izgrade modele vezane za trgovinu i snabdevanje ili su postavljali numeričke procene socijalno-ekonomskih odnosa. Kada govorimo o keramičkom materijalu vezanom za transport, osnovni princip takvih studija bio je mogućnost utvrđivanja porekla keramičkih proizvoda, imajući u vidu vrstu gline od koje su izrađeni i hronologiju zasnovanoj na njihovim formama.

Amfore

Keramička vrsta koja predstavlja jedan od najvažnijih pokazatelja ekonomskih kretanja i puteva trgovine jesu amfore. Zbog svoje široke rasprostranjenosti i značaja za proučavanje poljoprivredne i zanatske proizvodnje, trgovačkih puteva i ekonomskog života antičkog sveta uopšte, amfore su veoma rano postale predmet interesovanja brojnih istraživača.⁵⁴⁷ Proizvodnja amfora kao

⁵⁴⁶ U radu neće biti reči o drugim vrstama keramičkog materijala koji je korišćen u naseljima ruralnog tipa i u vilama rustikama, koji zbog obimnosti i specifičnosti obrade zahteva posebnu studiju.

⁵⁴⁷ Sistematska analiza amfora započeta je još krajem XIX veka. Prvu klasifikaciju amfora na 45 tipova dao je još H. Dressel 1899. godine, *cf.* H. Dressel, *CIL XV*, Berlin 1899.

posuda određene namene, mediteranskog je porekla, sa dugom tradicijom izrade u radionicama grčkih ostrva, Italije, Španije, Ponta i Galije odakle su dopremane u ostale provincije Carstva.

Osnovni proizvodi transportovani u amforama bili su prehrambeni proizvodi neophodni za redovno snabdevanje vojske i civilnog stanovništva. To su pre svega maslinovo ulje i vino, a potom usoljena riba i različite vrste prerađevina od ribe (*garum*). Pored navedenih namirnica, u amforama su transportovani i drugi proizvodi: masline, sušeno voće, so, žitarice itd.

Analizom ovog keramičkog materijala, njegovom tipološkom klasifikacijom i hronološkom determinacijom, kao i analizom sadržaja, možemo doći do potpunijeg saznanja o različitim pitanjima vezanim za komunikacije i transport robe, ali i ukupan ekonomski razvoj Carstva. Kod kvantitativnih analiza amfora, dobijaju se informacije vezane za dimenzije amfora, a tako i mogućnost procene količina određenih namirnica dopremanih na određene lokacije.⁵⁴⁸

Iscrpan prikaz amfora i njihovu tipološko-hronološku klasifikaciju na prostoru đerdapskog limesa, dala je Lj. Bjelajac u svom radu o amforama na gornjomezijskom limesu.⁵⁴⁹ Ovim pregledom svih do sada poznatih amfora sa gornjomezijskog Podunavlja učinjen je pokušaj rekonstrukcije importa na tom delu dunavskog limesa. Najveći broj obrađenih fragmenata amfora pripadao je pontskim radionicama, tako da je Lj. Bjelajac pretpostavila da je i roba koja je pristizala u njima takođe iz crnomorske oblasti.⁵⁵⁰ Oblast Histrije bila je u rimskom periodu poznata po proizvodnji vina, ali isto tako i po velikim poljoprivrednim dobrima na kojima su uzgajane žitarice. Budući da analize sadržaja amfora nisu rađene, autor je svoje pretpostavke zasnivala samo prema obliku posuda. Tako je u tipu XVII videla oblik koji podseća na pitos i koji je mogao da posluži za transport žitarica. Ovaj oblik je dosta redak kod nas i nađene su jedino u Singidunumu i Viminacijumu, dok analogije iz drugih delova Carstva

⁵⁴⁸ Više o ovoj temi cf. E. de Sena, *Seeing the Trees and the Forest: toward a more refined understanding of socio-cultural systems in classical antiquity. The case of olive oil in ancient Latium, Archaeologiae. Research by Foreign Missions in Italy* 1, 2003, Rome, 11-32; E. de Sena, *An assessment of wine and oil production in Rome's hinterland: ceramic, literary art historical and modern evidence*, in: *Roman villas around the Urbs*, A. Klynne and B. Santilli Frizell, (eds.), Rome 2005, 1-15.

⁵⁴⁹ Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.

⁵⁵⁰ *Ibid.*, 53-81.

nisu evidentirane (T. IX/1-2). Prema uslovima nalaza datuju se u poslednje decenije II i početak III veka.⁵⁵¹

Na žalost, u ovom pregledu amfora sa gornjomezijskog limesa nema preciznijih statističkih analiza prikazanog materijala, što bi upotpunilo naše saznanje o trgovačkim vezama i ekonomskom razvoju u ovom delu dunavskog limesa.

Treba pomenuti i nalaze fragmenata amfora iz Porečke reke, Kurvingrada i Konopišta kod Kostola, koji su predstavljali važne baze za snabdevanje i dalju distribuciju poljoprivrednih proizvoda. Na žalost, budući da ovaj materijal nije tipološki i statistički obrađen, ne možemo ništa preciznije reći o kom tipu amfora je reč, kao ni koja vrsta robe je u njima bila prevožena.

Kada je u pitanju Donja Panonija, poreklo importa amfora sa ove teritorije ukazuje takođe na ekonomske i trgovačke veze provincije sa Mediteranom i Pontom.⁵⁵² Posebno treba pomenuti veliki broj nalaza fragmenata amfora koje potiču sa lokaliteta 31, koji predstavlja kompleks građevina namenjenih skladištenju žitarica – *horrea*, lociran u neposrednoj blizini reprezentativnih monumentalnih objekata – carske palate i hipodroma.⁵⁵³ Veliki broj nalaza ambalažne keramika na prostoru horeuma ukazuje na mogućnost da su pored ulja i vina u njima transportovalo i žito (T. X).⁵⁵⁴ Najčešće nalaženi tip je rebrasta amfora sa izduženim ovalnim telom, zaobljenim dnom, koja je ponekad na vratu imala crvenom bojom ispisana grčka slova, prema Lj. Bjelajac tip XXI.⁵⁵⁵ Pored ovog tipa u nešto manjem broju javljaju se i amfore širokog trbuha i špicastog dna, tip XX prema navedenoj tipologiji.⁵⁵⁶ Sve amfore u ispitanom delu horeuma pripadaju kasnoantičkoj produkciji i mogu se datovati od sredine IVveka, a najveći obim proizvodnje dostigle su u V i VI veku. Najverovatnije da je njihovo

⁵⁵¹ *Ibid.*, 59-60.

⁵⁵² Iscrpnu analizu keramike dala je O. Brukner u svojoj studiji o keramici dela provincije Donja Panonija, cf. O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, (Dissertationes et monographie), Beograd 1981, 45-46.

⁵⁵³ И. Поповић, Налази из економског објекта (локалитет 31) у склопу палатијалног комплекса Сирмијума, *Зборник НМ* 20/1, Београд 2011, 335-372.

⁵⁵⁴ Prema najnovijim podacima, koje nam je saopštila I. Popović u prethodno pomenutom radu, do sada je evidentirano više hiljada fragmenata amfora, uglavnom u prostoriji 13 severnog trakta građevine A.

⁵⁵⁵ Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, 72-75.

⁵⁵⁶ *Ibid.*, 67-72.

poreklo oblast oko Ponta, budući da su veoma zastupljene u nalazima iz oblasti srpskog i donjeg Podunavlja.⁵⁵⁷

Pitosi

Među najstarijim keramičkim formama antičkog perioda, koje su imale funkciju smeštaja i čuvanja tečne i suve hrane, posebno žitarica bili su pitosi (*dolium*). Njihova namena je zahtevala veliku zapreminu, sa ukopavanjem u zemlju ili postavljanjem u drvena ili zidana postolja. Na čitavoj teritoriji Carstva se izrađuje jedinstven tip u nekoliko varijanata. Često mogu biti ukrašeni češljastim ornamentom na obodu, a mogu imati i grafitne natpise. Prema O. Brukner, izrada pitosa malih dimenzija, javlja se u provincijskoj produkciji.⁵⁵⁸

Nalazimo ih najviše na lokalitetima Donje Panonije: Dumbovo, Hrtkovci itd. U provinciji Gornjoj Meziji takođe nailazimo na mnogim lokalitetima na fragmente pitosa. Naročito treba izdvojiti ogromne pitose iz Medijane (ostaci 37 komada pitosa) koji su bili smešteni u horeumu, visine oko 2m. Oni su bili gotovo do polovine ukopani u zemlju, dok je pod prizemlja načinjen od dasaka, bio u visini otvora pitosa. Pretpostavlja se da su bili postavljeni između stubaca horeuma, po tri u nizu.⁵⁵⁹ Nalazi pitosa, ukazuju da je u pitanju skladište velikog kapaciteta čija funkcija je bila prikupljanje i čuvanje prehrambenih proizvoda, kao i dalja distribucija. Pronađeni pitosi, zajedno sa drugim nalazima u okviru horeuma, sistematičnost u rasporedu prostorija i pitosa, ukazuju na dobro organizovanu poljoprivrednu proizvodnju većeg obima u ovoj oblasti tokom kasnoantičkog perioda.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, 68-69.

⁵⁵⁸ O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, 42-43.

⁵⁵⁹ П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, 46.

XV

ARHEOBOTANIČKI I ARHOZOOLOŠKI NALAZI SA ANTIČKIH LOKALITETA U SRBIJI

I Arheobotanički nalazi

Dolazak Rimljana na teritoriju centralnog Balkana nužno je uticao na prekid tradicionalog načina poljoprivredne proizvodnje. Proučavanjem sadržaja materijalne kulture rimskih naselja ruralnog karaktera i upoznavanjem flore i faune, otvaraju se mogućnosti za preciznije utvrđivanje ukupnog razvoja zemljoradnje i stočarstva, što se sa sadašnjim arheološkim podacima u većini slučajeva samo pretpostavlja.

Vranj, Hrtkovci

Prilikom arheoloških istraživanja lokaliteta Vranj u Hrtkovcima početkom 90-tih godina prošlog veka, izvršena je i analiza arheobotaničkog materijala.⁵⁶⁰ Rezultati analiza pokazuju da se na ovom prostoru zemljište obrađuje u kontinuitetu unazad 7000 godina, potvrđujući tako da ratarska proizvodnja na ovim prostorima datira još iz doba neolita.⁵⁶¹

Na osnovu dva arheobotanička uzorka iz horizonta I-II veka, utvrđeno je prisustvo nekoliko vrsta iz roda žitarica, uljarica, variva,⁵⁶² voća, mogućih lekovitih biljaka, veliki broj korovskih biljaka (Tab. 1).

⁵⁶⁰ A. Medović, „Arheoznanje – arheoimanje“ u poseti jednom sremačkom vikusu iz I ili II veka, *PMB 52*, Нови Сад 2010, 101-111.

⁵⁶¹ *Ibid.*, 101.

⁵⁶² Variva se nazivaju mahunarke čije zrno se koristi isključivo u ljudskoj ishrani, dok se kao zrnene mahunarke označavaju one vrste biljaka kod kojih se zrno koristi kako u ljudskoj, tako i u ishrani domaćih životinja.

Prilikom analize arheobotaničkog materijala pažnju privlači nalaz jedne ugljenisane semenke kulturne vinove loze (*Vitis vinifera vinifera*) za koju A. Medović pretpostavlja da ipak nije domaći proizvod.⁵⁶³ S druge strane u uzorku iz groba spaljenog pokojnika iz istog perioda u Iloku (*Cuccium*) izdvojeno je skoro 1400 neugljenisanih semenki vinove loze.⁵⁶⁴ Ovaj podatak, sa jedne strane, ukazuje na mogućnost uzgajanja vinove loze u ovom delu Panonije u to vreme, ali imajući u vidu da se radi o darivanju pokojnika, ne isključuje se mogućnost importa. Ovi podaci idu u prilog antičkim izvorima koji ukazuju na to da se u Panoniji do III veka proizvodilo malo vina lošeg kvaliteta.⁵⁶⁵ Zbog toga je vino dopremano za rimske građane, ali verovatno i pripadnike višeg staleža među autohtonim stanovništvom, o čemu svedoče brojni nalazi amfora namenjenih transportu vina registrovanim na brojnim rimskim lokalitetima u Srbiji, naročito na utvrđenjima na drnavskom limesu.⁵⁶⁶

Još jedan zanimljiv nalaz u analiziranom uzorku predstavlja semenka grčke smiljkite (*Trigonella foenum-graecum*), jednogodišnje mahunarke. Uzgaja se u tradicionalnim poljoprivredama Mediterana, jugoistočne Azije, Etiopije i severnom delu indijskog potkontinenta. Semenke se koriste kao začin, budući da imaju jak, aromatičan ukus. U Indiji se vekovima uzgaja kao lek, ali i bojadiser za žutu boju. Međutim, u antici se grčka smiljkita gaji kao krmna biljka. Katon je zajedno sa detelinom, grahoricama, bobom i drugim varivima ubraja u krmne biljke.⁵⁶⁷ On istovremeno tvrdi da grčka smiljkita, ječam, variva i ostale biljke koje se žanju zajedno sa slamom iscrpljuju zemljište za žitarice.⁵⁶⁸ Danas je poznato, da grčka smiljkita sa ostalim leguminozama doprinosi povećanju plodnosti zemljišta.

Osim ugljenisanih ostataka žitarica u analiziranim uzorcima naišlo se i na ugljenisane ostatke drvenih greda. Na karti potencijalne vegetacije Vojvodine, kompleks Gomolava severno, istočno i jugoistočno od Hrtkovaca nalazi se u

⁵⁶³ U pitanju je nalaz iz groba pripadnika autohtone populacije, A. Medović, *op. cit.*, 103.

⁵⁶⁴ *Ibid.*, *loc. cit.* sa nav. literaturom.

⁵⁶⁵ Dio Cassius, *Historia Romana*, XLIX. 36, 2.

⁵⁶⁶ Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja, passim.*

⁵⁶⁷ Cato, *De agri cultura*, 27.

⁵⁶⁸ *Ibid.*, 37.

oblasti tipične šume lipe i lužnjaka (*Tilieto-Quercetum crassiusculae typicum*).⁵⁶⁹ Južno od Hrtkovaca, uz Savu, vegetaciju su sačinjavale zajednice vrba i topola. Nalaz sa lokaliteta Vranj, najverovatnije pripada poljskom brestu (*Ulmus campestris*).⁵⁷⁰ Potpuno osušeno drvo je dugotrajno, kao i hrastovo i zbog toga je cenjeno. Katon veoma ceni brest, te predlaže da se sadi pored puteva i ograda.⁵⁷¹

Kada govorimo o žitaricama, njihov značaj u biljnoj privredi ove oblasti nemoguće je odrediti samo na osnovu dva uzorka. Prema A. Medoviću, korovska zajednica *Caucalidion* ukazuje na veliki značaj ozimih useva. To se ogleda u nalazima jednozrne i obične, meke pšenice, kao i raži. U I i II veku, jednozrna pšenica je još uvek jedan od nosilaca ratarske proizvodnje. Ona to, u našem podneblju, ostaje sve do VI veka, što potvrđuju i arheobotaničke analize u Gamzigradu.⁵⁷² U uzorku sa Vranja izdvojeno je svega tridesetak zrna obične pšenice. Sudeći po gamzigradskom materijalu,⁵⁷³ obična, meka, pšenica se sve više uzgaja na poljima i vremenom zauzima primat među žitaricama, koji je održala sve do danas. Ovas i raž postaju sve značajnije kulture u rimskom periodu, a njihov značaj se, takođe, najbolje ogleda u gamzigradskim nalazima.⁵⁷⁴ Međutim, kada su u pitanju variva i uljarice teško je u ovom trenutku dati bilo kakav pouzdani odgovor imajući u vidu oskudnost nalaza. Sa nastavkom arheoloških istraživanja na lokalitetu Hrtkovci-Vranj treba očekivati i razrešenje ovog pitanja, kao i stvaranje sveobuhvatnije slike biljne privrede u tom periodu u široj oblasti Srema.

Gamzigrad kod Zaječara (prostor unutar bedema carske palate)

Na lokalitetu Gamzigrad tokom arheoloških istraživanja 2005. godine, izvršeni su i naučnoj javnosti predstavljeni rezultati arheobotaničkih analiza.⁵⁷⁵

⁵⁶⁹ С. Парабућски, М. Јанковић, Покушај утврђивања потенцијалне вегетације Војводине, *Зборник за природне науке* 54, Нови Сад 1978, 5-20.

⁵⁷⁰ A. Medović, *op. cit.*, 107.

⁵⁷¹ Cato, *De agri cultura*, 6.

⁵⁷² A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *PMB* 50, Нови Сад 2008, 158-160.

⁵⁷³ *Ibid.*, 154-156.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, *loc. cit.*

⁵⁷⁵ Tokom kampanje 2005. godine iz kulturnog sloja su uzeta 23 uzorka zemlje sa ugljenisanim biljnim materijalom, dok je 5 uzoraka prikupljeno prethodne godine za potrebe makrobiljne

Analizama je obuhvaćeno ukupno šest naseobinskih slojeva iz perioda od druge polovine III do druge polovine VI veka. Najbrojniji nalazi potiču iz ranovizantijskog naselja, dok je kasnorimski horizont slabije dokumentovan.⁵⁷⁶

Analizom sadržaja u ugljenisanom materijalu iz Gamzigrada utvrđeno je da su žitarice najzastupljenija biljna vrsta u materijalu sa 88% količinskog udela. Identifikovano je ukupno 9 različitih vrsta žitarica. Šest vrsta žitarica su uzgajane kao samostalne kulture, dok su preostale tri (dvozna pšenica, italijanski muhar i višeredi golozrni ječam) u uzorcima vrlo retke. Tri vrste žitarica su uzgajane kao ozimi usevi (meka pšenica, raž i jednozna pšenica), dok su proso, ovas i verovatno višeredi plevni ječam sejani u proleće.

Drugu značajnu funkcionalnu grupu u materijalu sa ukupno 45 različitih vrsta čine semena korovskih/ruderalnih biljaka. Njihov količinski udeo u materijalu iznosi 9%. Mahunarke su sa 2% treće po brojnosti. Izdvojeno je sedam različitih vrsta mahunarki. Veliki broj vrsta mahunarki, svedoči da se ovim biljnim vrstama pridavao izuzetan značaj. Funkcionalne grupe koje ne prelaze 1% su: voće, začini/povrće, biljke uljarice sa jedinim zastupnikom – običnim lanikom. Njegovo prisustvo je zabeleženo samo u uzorcima iz III veka i ranovizantijskog perioda, što ukazuje na mogućnost uvoza maslinovog ulja u periodu između ova dva navedena razdoblja. Da je uvoz biljnih proizvoda u rimskom periodu bio sasvim uobičajena pojava na širem balkanskom prostoru, svedoče nalazi pinjola i urmi sa kastela Abritus u severoistočnoj Bugarskoj.⁵⁷⁷

U 13 od ukupno 28 uzoraka u materijalu pronađeni su ostaci ugljenisanog drveta. Najzastupljeniji je hrast (*Quercus*) dok su nalazi ostalog drveća malobrojniji. Identifikacija plodova biljaka bila je moguća samo do roda ili familije: leska (*Corylus*), jasen (*Fraxinus*), javor (*Acer*), brest (*Ulmus*). Osim toga ustanovljeno je prisustvo drveta jabučastog voća i jedne vrste lišćara. Osim

arheobotaničke analize. Rezultate svojih istraživanja autor je prezentovao u članku: A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *PMB* 50, Нови Сад 2008, 151- 173.

⁵⁷⁶ Razlog izuzetno malom broju nalaza iz kasnoantičkog sloja, odnosno iz perioda upotrebe carske palate, treba tražiti u činjenici da su uzorci uzeti sa mesta na kojem je početkom IV veka sagrađeno javno kupatilo, *termae*.

⁵⁷⁷ Tz. Popova, E. Marinova, Archeobotanical and anthracological analysis of the Roman and early Byzantine castle Abritus, north-eastern Bulgaria, *Archaeologia Bulgarica* 4, 2000, 89-96.

ugljenisnagog drveta, izvršena je i analiza nekoliko predmeta izrađenih od drveta (četiri drške i jedno dugme).

I pored činjenice da uzorci iz kasnorimskog perioda u Gamzigradu ne obiluju nalazima, moguće je izvući glavne karakteristike poljoprivrednih aktivnosti u tom vremenu. Dominantna kultura na oranicama je meka pšenica. Celokupna ratarska proizvodnja je podređena ovoj ozimjoj žitarici. Na to ukazuju ne samo nalazi ove vrste, već i vrste njihovih pratećih korova. Ovakav način proizvodnje pogodio je kukolju koji se nesmetano širio u ovom usevu. Osim pšenice na oranicama se još seju proso, ječam i raž. Glavno mahunasto povrće je sočivo. Vinova loza je jedini predstavnik uzgajanog voća. Na osnovu nalaza jedne semenke vinove loze (*Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera*) (sloj G, predgalerijeva faza) i malog broja uzoraka iz kasnijeg perioda (sloj E) teško je za sada dokazati postojanje vinograda u okolini Gamzigrada u periodu od III do sredine V veka. Veliki značaj u ishrani stanovništva imale su samonikle vrste: šumska jagoda, divlja kruška, kupina.

Osim podatka o vrstama uzgajanih ratarskih kultura, analize gamzigradskog materijala pružile su uvid i u tehnike i postupke prečišćavanja požnjevenih žitarica. Analize iz perioda postojanja rimskog poljskog dobra u Gamzigradu, pre izgradnje carske palate, ukazuju da je meka pšenica bila ne samo provejavana već i prosejavana pre nego što je bila skladištena, što potvrđuje i nalaz iz objekta koji je A. Medović označio kao ambar iz sloja D, koji hronološki pripada drugoj polovini V veka.⁵⁷⁸

Na osnovu korovskih vrsta identifikovanih u uzorku moguće je proceniti kvalitet zemljišta, odnosno odrediti položaj oranica u Gamzigradu. Postojanje korovske zajednice u slojevima G i D (*Caucalidion platycarpi* R. Tx. 1950) navela je A. Medovića na pretpostavku da su se oranice najverovatnije nalazile u neposrednoj blizini utvrđenja, još od vremena nastanka poljskog dobra sa vilom rustikom pa sve do kraja kasnoantičkog perioda, do druge polovine V veka.⁵⁷⁹ Šume hrasta u okruženju su predstavljale važan izvor drvene građe. Pored toga, one su pogodovala rastu pojedinih vrsta samoniklog voća.

⁵⁷⁸ A. Medović, Gamzigradski ratari, 157.

⁵⁷⁹ *Ibid.*, 155-156.

Nedostatak podataka iz perioda podizanja i upotrebe carske palate u Gamzigradu onemogućava kontinuirano praćenje ratarskih aktivnosti na ovoj lokaciji, ali ne umanjuje vrednost dobijenih rezultata iz antičkog perioda. Treba reći da je ovaj period u našoj zemlji najmanje istražen, tako da su arheobotanička istraživanja preduzeta od strane A. Medovića izuzetno važna za sagledavanje razvoja poljoprivrednih, odnosno ratarskih aktivnosti ove oblasti, ali i šire, ukupnog razvoja poljoprivredne proizvodnje koji je sa sobom donela romanizacija balkanskog prostora. Nadajmo se da ona predstavljaju samo početak budućih intenzivnijih istraživanja u ovoj oblasti, koja će omogućiti sagledavanje sveukupne slike privrednog razvoja u rimskom periodu.

Gamzigrad kod Zaječara (prostor južno od utvrđene carske palate)

Prilikom arheoloških istraživanja u Gamzigradu tokom 2005. godine, koja su vođena u neposrednoj blizini južnog bedema carske palate, u okviru kasnoantičke nekropole, evidentirana je grobnica iz perioda tetrahije (kraj III i početak IV veka).⁵⁸⁰

Iz grobnice, kao i kulturnog sloja u koji je ona bila ukopana (druga polovina III veka), sakupljeno je nekoliko uzoraka zemlje sa ugljenisanim biljnim materijalom za potrebe arheobotaničke analize.⁵⁸¹

Najveći broj nalaza čine ostaci jedne vrste hrasta (*Quercus*). Ostatak nalaza pripisuje se jednoj vrsti javora (*Acer*). Sastav identifikovanih rodova drveća veoma dobro se uklapa u prirodno okruženje Gamzigrada. Prirodnu potencijalnu vegetaciju brdovitog područja oko lokaliteta predstavljaju šume hrasta sladuna i cera.⁵⁸² Na aluvijalnim nanosima Crnog Timoka potencijalnu vegetaciju čine pretežno vlažne i plavne šume hrasta lužnjaka, jasena, jove, vrbe i topole. U višim predelima oko Gamzigrada, koje karakterišu niže prosečne temperature i veća vlažnost podloge i vazduha, prostiru se gorske bukove šume u čijem

⁵⁸⁰ O nalazima iz zidane grobnice u okviru kasnoantičke nekropole južno od utvrđene palate, cf. S. Petković, Late Roman necropolis of Romulina, area south of the fortified palace (research 2005-2006), *Starinar* LVII/2007, Beograd 2009, 251-275.

⁵⁸¹ Arheobotanička analiza je vršena iz uzoraka iz grobnice u sondi 1/05; V. Dimitrijević, A. Medović, Animal and plant finds in a tomb in test-pit 1/05, outside the fortified imperial palace Felix Romuliana, *Starinar* LVII/2007, Beograd 2009, 315-323.

⁵⁸² *Ibid.*, 320, sa nav. literaturom.

sastavu se nalaze planinski javor i javor mleč, jasen, klen, srebrnolisna lipa, a od žbunova javljaju se leska i klokočika.⁵⁸³

U jednom od dva uzorka iz unutrašnjosti grobnice, koji pripadaju naseobinskom sloju u koji je grobnica bila ukopana, osim ostataka ugljenisanog drveta jedne vrste javora, pronađeni su jedna ugljenisana semenska kulturne vinove loze (*Vitis vinifera* L. subsp. *vinifera*) i jedan plod lepuše broćike (*Galium aparine* L.). U drugom uzorku konstatovani su samo ostaci jedne vrste hrasta. Analize ostataka biljaka iz grobnice, nesumnjivo ukazuju da su komadi ugljenisanog hrasta i javora ostaci drveta sagorelog u pogrebnoj lomači.

II Arheozoološki nalazi⁵⁸⁴

Ruralna naselja i rimska poljska dobra na trasi auto-puta kroz Srem

Širenje Rimskog carstva donelo je, između ostalog, velike promene u načinu gajenja i korišćenja domaćih životinja u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Prema dosadašnjim saznanjima, postojala su dva vida stočarstva koja su paralelno egzistirala u rimskom periodu. U rimskim provincijama na tlu Srbije, mogu se pratiti oblici starog tradicionalnog stočarstva, karakterističnog za autohtono stanovništvo, do veoma razvijenog načina uzgajanja stoke, koje je imalo za cilj povećanje produktivnosti.

Početak uzgajanja domaćih životinja započeo je kod goveda, što se najbolje vidi na uzorcima kostiju u novoformiranim rimskim naseljima ruralnog tipa.⁵⁸⁵ U nove krajeve donete su i krupnije rase ovaca, konja, pasa, kao i krupnije vrste živine. Novi vidovi uzgajanja životinja koje su doneli Rimljani neminovno su doveli do promena koje su se odrazile i na autohtone vrste. One su započete već

⁵⁸³ O biljnim vrstama u ovom delu Srbije cf. M. Јанковић et al. *Вегетација СР Србије* I, САНУ Одељење природно-математичких наука, Београд 1984, 151-160.

⁵⁸⁴ Ovom prilikom zahvaljujem se kolegici Sonji Vuković na pruženim informacijama koje se odnose na oblast arheozoologije.

⁵⁸⁵ S. Bökönyi, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapest 1974, 127-133.

u I veku osvajanjem oblasi centralnog Balkana i Panonije i mogu se pratiti sve do IV veka.

Te promene delimično se mogu pratiti i na arheološkim lokalitetima u Sremu, na prostoru trase auto-puta u novoformiranim rimskim naseljima – vikusima i pagusima i poljoprivrednim dobrima tipa vila rustika.⁵⁸⁶

Na lokalitetima: Malo Kuvalovo/Krnješevci, Prosine/Prhovo, Prosine/Pećinci, Zlatara/Ruma, Kudoš/Šašinci, Livade/Sremska Mitrovica, Gajići/Adaševci, Bregovi Atovac/Kuzmin, Mitrovačke Livade/Sremska Mitrovica, evidentirani su faunistički ostaci, na kojima se delimično može pratiti proces novog, rimskog gajenja domaćih životinja uz paralelno egzistiranje starosedelačkog oblika stočarskog privređivanja.⁵⁸⁷ Goveda (*Bos Taurus*) su bila najčešće uzgajana vrsta, a pored njih ovca/koza (*Ovis aries/Capra hircus*) i svinja (*Sus domesticus*). Konji (*Equus caballus*) su bili retki, kao i pas (*Canis familiaris*). Domaća kokoš (*Gallus gallus*) je retko evidentirana. Ako se pogleda ukupno obrađeni materijal, može se uočiti da je slabo zastupljena krupnija stoka, što se opet može objasniti i malim brojem uzoraka.

Na poljoprivrednim dobrima – vilama rustikama gajenje domaćih životinja je imalo velikog udela u sveukupnim aktivnostima. To potvrđuje zastupljenost domaćih životinja od 88% do 96% od ukupnog broja ispitanih uzoraka. Najviše se koristilo domaće goveče, ali pojavljuju se i primerci nove krupnije rase, koja je uvezena iz Italije.⁵⁸⁸ Sačuvani ostaci govore da su se ovce i koze više koristile u ishrani od svinje i to uglavnom domaće rase. Procenat konja je nešto veći u odnosu na druge lokalitete, a među uzorcima ima primeraka krupnijih vrsta, verovatno rimskog porekla. Ostaci kostiju psa nisu tako brojni. Kostii kokoši vezuju se uglavnom za vile rustike.

⁵⁸⁶ U pitanju su nalazišta ruralnog tipa iz rimskog perioda, koji su istraživani tokom zaštitnih arheoloških iskopavanja u zoni trase auto-puta kroz Srem. Radovi na sistematskim arheološkim istraživanjima trase auto-puta kroz Srem (E-70) započeli su 1979. godine, a završeni 1989. godine. Radovima je rukovodio Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine.

⁵⁸⁷ С. Блажић, Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем, у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 331-346, Т. XXVII-XXXVI.

⁵⁸⁸ O uvođenju novih rasa domaćih životinja i njihovom uzgoju na širem prostoru Rimskog carstva cf. S. Bökönyi, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*; *idem.*, *Animal husbandry and hunting in Tác-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia*, Budapest 1984.

Kosti divljih životinja su vrlo retke u odnosu na domaće vrste, tako da možemo da zaključimo da lov na ovim prostorima imao sekundarni značaj. Evidentirani su ostaci jelena (*Cervus elaphus*), divlje svinje (*Sus scrofa*) i srne (*Capreolus capreolus*).

Analiza faunističkog materijala na delimično istraženom prostoru trase auto-puta kroz Srem, pokazuje da je rimski uticaj na gajenje životinja dominantan na rimskim poljskim dobrima – vilama rustikama, što se može videti na lokalitetima Prosine kod Prhova i Kudoš kod Šašinaca.

Vranj, Hrtkovci

Faunistički materijal sa antičkog lokaliteta Vranj u ataru sela Hrtkovaca sadrži oko 1800 fragmenata kostiju. Analizom je utvrđeno 11 vrsta sisara, od kojih 7 domaćih i 4 divlje vrste, 2 vrste ptica, riba jedna vrsta i 2 vrste beskičmenjaka (*mollusca*).⁵⁸⁹

Faunistički ostaci sa lokaliteta čine kosti: govečeta (*Bos taurus*), ovce (*Ovis aries*), koze (*Capra hircus*) svinje (*Sus domesticus*), konja (*Equus caballus*), psa (*Canis familiaris*), kokoši (*Gallus gallus*).

Kosti domaćih životinja čine 94% procenata, što ukazuje na veliku ulogu gajenja domaćih životinja. Prema mišljenju istraživača, veća zastupljenost domaćih vrsta je uobičajena za rimski period od I do III veka na teritoriji Panonije.⁵⁹⁰ Od domaćih vrsta goveče je najzastupljenije, kao i na većini antičkih lokaliteta rimskog perioda. Pored govečeta, ovce, koze i svinje su domaće vrste koje su najznačajniji izvor mesa, u ishrani stanovništva.

Od divljih vrsta sisara zastupljene su kosti: jelena (*Cervus elaphus*), srne (*Capreolus capreolus*), divlje svinje (*Sus scrofa*) i vuka (*Canis lupus*), a od ptica kosti orla krstaša (*Aquila heliaca*) i jedne neidentifikovane vrste (*Aves sp.*).

Divlje vrste na lokalitetu Vranj malog su značaja u ishrani sa svega 6%, što je tipično za nalazišta rimskog perioda u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Izuzetak

⁵⁸⁹ С. Блажић, Остаци животиња са локалитета Врањ 1991, *PBM* 35, Нови Сад 1993, 71-77.

⁵⁹⁰ *Ibid.*, 73.

čine udaljena utvrđenja pored granice, ili u selima sa autohtonim stanovništvom gde je konstatovan nešto veći procenat divljih životinja.

Dumbovo kod Beočina

Dumbovo predstavlja jedan od retkih antičkih lokaliteta kod nas, gde je vršena analiza životinjskih kostiju kako iz starijeg horizonta – vikusa, tako i mlađeg naselja, vile rustike, koja je dala relativno bogate primerke životinjskih kostiju (634).⁵⁹¹ Ono što je karakteristično za oba perioda naseljenosti u Dumbovu, jeste podatak da kosti domaćih životinja predstavljaju većinu u odnosu na kosti divljih životinja. Ova činjenica ukazuje na važnu ulogu gajenja domaćih životinja od kojih je većina služila za ishranu, osim konja koji je služio za vuču i psa koji je imao funkciju čuvara ili kao kućni ljubimac. Faunistički materijal sa lokaliteta čine kosti: govečeta (*Bos taurus*), ovce (*Ovis aries*), koze (*Capra hircus*), svinje (*Sus domesticus*), konja (*Equus caballus*), psa (*Canis familiaris*), kokoši (*Gallus gallus*).

Od divljih životinja pronađene su kosti: tura (*Bos primigenius*), jelena (*Cervus elaphus*), divlje guske (*Anser anser*) (?) i riba. Analizom materijala se vidi da su jedini divlji sisari koji su se lovili bili tur i jelen. Osim njih, javlja se i jedna divlja ptica za koju Bökönyi pretpostavlja da bi mogla biti divlja guska, budući da su različite vrste divlje guske verovatno imale svoja staništa pored Dunava.⁵⁹² Riblja fanuna je takođe bila zastupljena na lokalitetu (šaran, štuka, som).

Analiza koštanog materijala sa ovog lokaliteta pokazuje da je najzastupljenija vrsta goveče (34.3%), zatim, svinja (24.8%) i ovca/koza (18.9%), dok divlje životinje čine svega 1.4% ukupne faune. Prema mišljenju Bökönyi-ja sačuvani primerci kostiju životinja iz Dumbova su uobičajeni na lokalitetima iz rimskog carskog perioda.⁵⁹³ Njihov broj i odnos jasno odražava način života stanovnika u rimskom rurlnom naselju, koji je bio zasnovan više na uzgajanju

⁵⁹¹ Š. Bökönyi, Остаци животињских костију у Думбову – локалитету у Фрушкој гори из римског царског периода, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 49-51.

⁵⁹² *Ibid.*, 51

⁵⁹³ *Ibid.*, *loc. cit.*

domaćih životinja nego na lovu. Većina domaćih životinja su autohtone vrste, ali ima i uveženih vrsta pre svega iz Italije: konja, goveda, a možda i pas.

Dosadašnja istraživanja i arheozoološki rezultati sa lokaliteta u Panoniji: Dumbovo, Malo Kuvalovo/Krnješevci, Prosine/Prhovo, Prosine/Pećinci, Zlatara/Ruma, Kudoš/Šašinci, Livade/Sremska Mitrovica, Gajići/Adaševci, Bregovi Atovac/Kuzmin, Mitrovačke Livade/Sremska Mitrovica koja se hronološki mogu pratiti u periodu od I do početka V veka, pokazala su sa jedne strane autohtoni karakter domaćih vrsta, ali i širenje uticaja rimskog načina gajenja i pojavu novih rasa domaćih životinja.

Gamzigrad kod Zaječara (prostor južno od utvrđene carske palate *Felix Romuliana*)

Prilikom iskopavanja grobnice u blizini južnog bedema carske palate *Felix Romuliana*,⁵⁹⁴ sakupljeni su faunistički ostaci koji obuhvataju kosti domaćih životinja: mule (*Equus caballus/Equus asinus*), govečeta (*Bos taurus*), ovce (*Ovis aries*), ovce ili koze (*Ovis/Capra*), svinje (*Sus domesticus*) i psa (*Canis familiaris*) i malobojne ostatke divljih životinja – jelena (*Cervus elaphus*) i lisice (*Vulpes vulpes*) i jednu kost neidentifikovane vrste ptice (Tab. 2).⁵⁹⁵

Najbrojniji su ostaci govečeta koji su zastupljeni sa najmanje dve jedinke. Malo je arheozooloških podataka sa teritorije Gornje Mezije da bi se moglo govoriti o karakteristikama vrsta gajenih životinja, ali se na osnovu podataka iz susednih provincija, u prvom redu Panonije, o čemu smo prethodno već govorili, može pretpostaviti, da su u rimsko doba bile i na teritoriji Gornje Mezije zastupljene lokalne rase sitnijeg rasta, u velikoj meri nasleđene iz gvozdenog doba, kao i krupnija rasa uvezena iz Italije. Tako je na velikom uzorku iz panonskog antičkog grada TÁC-Gorsium, S. Bökönyi izdvojio lokalnu sitniju rasu i veću rasu uvezenu iz Italije.⁵⁹⁶ Prema ovoj podeli V. Dimitrijević je u svojoj

⁵⁹⁴ O arheološkim nalazima iz zidane grobnice u okviru kasnoantičke nekropole južno od utvrđene palate, videti u prethodnoj pomenutoj napomeni koja se odnosi na ovaj lokalitet, u delu o arheobotanici.

⁵⁹⁵ V. Dimitrijević, A. Medović, *op. cit.*, 315-323.

⁵⁹⁶ S. Bökönyi, *Animal husbandry and hunting in TÁC-Gorsium*, 20-37.

analizi zaključila da bi ostaci pronađeni u Romulijani odgovarali rasi koja je dovedena iz Italije.⁵⁹⁷

Ostaci mule su najverovatnije bili samo u centralnom grobu u grobnici. Treba reći da su mule korišćene za jahanje, vuču i za nošenje tereta i bile su vrlo tražene životinje u rimskoj imperiji. Među ostacima konja iz antičkog perioda do sada otkrivenih na teritoriji Srbije nisu izdvojeni ostaci mule, tako da ovo predstavlja prvi nalaz te vrste.⁵⁹⁸

Kosti psa primarno su se nalazile, takođe, samo u centralnom grobu u grobnici i pripadale su nekoj većoj rasi.

Obzirom da su zastupljeni ostaci osam vrsta različitih životinja, postavlja se pitanje koliko su svi ovi ostaci u vezi sa pogrebnim ritualom koji se odvijao neposredno posle spaljivanja ostataka pokojnika. Sakupljeni koštani materijal pokazuje da su u pitanju uobičajene životinje gajene zbog mesa i drugih proizvoda (goveče, ovca, svinja), dok se druge domaće životinje primarno ne gaje zbog mesa, već kao životinje za vuču i nošenje tereta (mula), ili kao ljubimac ili čuvar (pas). Zastupljene su i divlje životinje, jelen i lisica, mada je prema V. Dimitrijević, moguće da je kost jelena iz drugog konteksta.⁵⁹⁹

Raznovrsnost zastupljenih delova skeleta životinja, ne ukazuje na njihovu vezu sa pogrebnim obredom, iako V. Dimitrijević, ne isključuje potpuno mogućnost da su neki delovi ostataka životinja, ipak bili u vezi sa pogrebnim ritualom koji se odvijao neposredno posle spaljivanja i polaganja ostataka pokojnika u grobnicu ili ponovljenih obreda u znak sećanja na pokojnika.⁶⁰⁰ Drugi deo faunističkih ostataka potiče iz kulturnog sloja van grobnice. U kontekstu ovog nalaza iz grobnice, mogli bismo da istaknemo mišljenje Bökönyi-ja prema kome primeri životinjskih kostiju u grobovima predstavljaju u izvesnoj meri pokazatelj razvoja i gajenja određenih vrsta domaćih životinja. S druge strane, činjenica je da

⁵⁹⁷ V. Dimitrijević, A. Medović, *op. cit.*, 317.

⁵⁹⁸ Analize kostiju konja su vršene na sledećim lokalitetima u Srbiji: С. Блажић, Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем, у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 331-346; Д. Гилић, Остаци коња (*Equus caballus* L.) са археолошког локалитета хиподором у Сирмијуму, *Рад Војвођанског музеја* 36, Нови Сад 1994, 81-93.

⁵⁹⁹ О заступљеним деловима скелета који потичу са локалитета, V. Dimitrijević, A. Medović, *op. cit.*, Tab. 1.

⁶⁰⁰ *Ibid.*, 319.

prisustvo ili odsustvo pojedinih vrsta, zavisi delimično od pogrebnih običaja i u tom smislu često ograničava verodostojnost analiza.⁶⁰¹

* * *

Imajući u vidu sva dosadašnja arheozoološka istraživanja ruralnih nalazišta iz rimskog perioda na tlu Srbije, možemo da zaključimo da odnos domaćih i divljih životinja govori u prilog tezi da je tendencija razvoja stočarstva bila orijentisana ka uzgoju domaćih životinja, a da su se divlje životinje retko lovile. Ovakva situacija zabeležena je i na drugim rimskim nalazištima u Evropi. Kao dobar primer za to je fauna lokaliteta TÁC-Gorsium,⁶⁰² sa oko 50 000 identifikovanih primeraka, koja predstavlja jednu od najbolje istraženih fauna rimskih provincijskih lokaliteta. U ovom rimskom nalazištu, domaće životinje čine preko 97% ukupnog broja primeraka, a najzastupljenije vrste su goveče (38%), ovca/koza (21%) i svinja (19%). Veći procenat divljih životinja može se naći jedino u selima autohtonog stanovništva, ili u teško dostupnim vojnim postajama duž rimske granice. Slična situacija zabeležena je i prilikom analize faunističkog materijala iz rimskih urbanih središta na teritoriji Srbije, Viminacijuma⁶⁰³ i Sirmijuma.⁶⁰⁴

⁶⁰¹ S. Bökönyi, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, 15.

⁶⁰² *Idem.*, *Animal husbandry and hunting in TÁC-Gorsium*.

⁶⁰³ S. Vuković, Ostaci životinja sa jugozapadnog dela lokacije Pirivoj (Viminacijum), *APN* 5, Beograd 2009, 57-82.

⁶⁰⁴ Д. Недељковић, Остаци животињских костију са локалитета 80 Сирмијума (1996), прелиминарни извештај, *Зборник музеја Срема* 3, Сремска Митровица 1997, 37-44.

XVI

AGRARNI KULTOVI NA TERITORIJI RIMSKIH PROVINCIJA NA TLU SRBIJE

Religija autohtonog stanovništva balkansko-panonskog prostora neposredno nakon rimskog osvajanja ne pokazuje tendenciju sjedinjavanja rimske i starosedelačke religijske koncepcije. Jedino se u romanizovanoj spoljašnjoj formi (*interpretatio Romana*) mogu sagledati neki od elemenata autohtonog kulta. Arheološka građa koja se odnosi na religijski aspekt življenja, pokazuje da je razvoj rimske religije u provincijama na tlu Srbije bio uslovljen društvenom organizacijom starosedelačkog stanovništva, odnosno privrednim aktivnostima koje su bile primarne na određenom području. Najstarije rimske religijske predstave bile su vezane za zemljoradnike i stočare ili za mesta sa kojima oni dolaze u dodir u svakodnevnom životu. To su na prvom mestu zasejane površine, setva, žetva, svo rastinje i plodovi, šume, reke i sama kuća.⁶⁰⁵ Verovanja stanovnika balkanskih provincija, kao dominantno ruralne sredine, bila su oblikovana u predstavama agrarnih božanstava: Silvana, Cerere, Libera i Libere, Tera Mater, Prijapa, itd. Ponekad je i drugim božanstvima bila pridodavana agrarna funkcija. Tako je rimski pandan grčkog Apolona, Sol, između ostalog, zajedno sa Dijanom, bio povezan sa vegetacijom, a njegova uloga bila je da štiti njive, setvu i useve i kao zaštitnik žetve imao je epitet *Thargeios*. Međutim, u rimskim provincijama na tlu Srbije, i pored brojnih ikonografskih predstava Sola i njegovih atributa, ne može se reći da je na njima posvedočena uloga zaštitnika žetve i vegetacije. Jedini nalaz koji ukazuje na takvu mogućnost predstavlja krčag

⁶⁰⁵ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987, 53.

sa Pontesa koji potiče iz kasnoantičkog horizonta.⁶⁰⁶ Dekoracija izvedena na ovom krčagu sadrži između ostalog, simbole Sola i Lune koji se vezuju za vegetacijske cikluse i agrarne proslave u vezi s tim. Prema mišljenju S. Petković elementi naslikani na krčagu: voda, kiša, vatra, zmija, svetlo, sunce, mesec predstavljaju neku vrstu agrarnog kalendara.⁶⁰⁷

Za utvrđivanje rasprostiranja rimskih agrarnih kultova najviše nam pomažu votivne are i različite figuralne predstave božanstava. Uglavnom se postavljaju u svetišta, hramove ili na druga određena mesta.

Prijap (*Príapos*)

Posvete agrarnim božanstvima naročito su česte na teritoriji provincije Panonije, što je i razumljivo, obzirom na prirodno okruženje panonskog prostora i pretežno poljoprivredni karakter privređivanja. Tako je na području današnjeg Srema najrasprostranjenije zavetne terakote htonsko-agrarnog kulta boga Prijapa. U pitanju je sitna plastika od pečene zemlje (visine 10-50 cm) koja je bila namenjena širim socijalnim slojevima. Kult Prijapa bio je poznat u grčko-helenističkom svetu kao ruralno božanstvo plodnosti koje poseduje veliku apotropejsku moć.⁶⁰⁸ Prijap simbolično prikazuje životnu snagu i plodnost prirode. U ranocarskom periodu nije bio povezan sa zvaničnom religijom, zbog čega i nema oficijalni karakter. U Sirmijumu je dominantan već u julijevisko-klaudijevsko doba odražavajući potrebu šire ruralne sredine za plodnošću polja i opštim blagostanjem koji se simbolizuju u prikazu ovog boga.

Terakote iz Sirmijuma izrađivane su u kalupu, naturalistički, sa prikazom Prijapa sa ogrtačem (*pallium*) i sa kapuljačom (*palliolum*) koja pokriva glavu, a ostavlja otkriven falus (T. XI/3a-b).⁶⁰⁹

Iz Singidunuma potiče bronzana statueta Prijapa, koja je prema uslovima nalaza datovana u II-III vek.⁶¹⁰

⁶⁰⁶ S. Petković, A Jug from Pontes decorated with Solar and Lunar symbols, *Starinar* XLII/1991, Beograd 1993, 97-106.

⁶⁰⁷ *Ibid.*, 104.

⁶⁰⁸ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић *op.cit.*, 360.

⁶⁰⁹ Terakote Prijapa su slučajni nalazi na gradskoj teritoriji Sirmijuma: О. Брукнер et al., *Почети романизације*, 38, Т. XXV/3.

Kult Libera i Libere (*Liber, Libera*)

Liber je staroitalsko božanstvo, bog plodnosti. Prizivan je redovno prilikom prinošenja žrtve za plodnost zemlje i stoke. U kultu je povezan sa Liberom, s kojom čini jedan od najstarijih božanskih parova rimske religije. Osim o plodnosti njiva i polja, starao se i o plodnosti ljudi i stoke. Pod grčkim uticajem Liber je poistovećen sa Dionisom, postavši tako i bog vinove loze i vina.

Libera je, takođe, staroitalska boginja, kultno povezana sa Liberom. Kasnije je poštovana zajedno sa Cererom i poistovećena s Korom (trijada Cerera, Liber i Libera). Ona označava princip ženske plodnosti (*semina feminarum*).⁶¹¹

Sa teritorije rimskih provincija na tlu Srbije pronađen je veći broj dedikacija Liberu i Liberi, što pokazuje da je on bio poštovano božanstvo na ovim prostorima.⁶¹² Većina njih predstavljaju votivne are, a nailazimo i na primere reljefnih predstava iz provincije Gornje Mezije (Singidunum, Kosmaj, Rudnik, Viminacium, Pontes, Naissus, Timacum Minus, okolina Leskovca),⁶¹³ nekoliko primera iz istočnih delova rimske provincije Dalmacije u kojoj je ovaj kult bio vrlo raširen.⁶¹⁴

Votivna ara otkrivena je na široj teritoriji Singidunuma (danas lokacija Čubura u Beogradu) još početkom XX veka (T. XI/2).⁶¹⁵

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et/ Terrae Matri/ Libero Pat(ri) et Libi/re (!) sac(rum)/ T. Aur(elius) Atticus/vet(eranus) leg(ionis) IIII Fl(aviae) ex/ sig(nifero) P. K. q(uin) q(uennalis) Sing(iduni)/ dec(urio) col(oniae) Sirmens(ium)/ v(otum) l(ibens) m(erito) p(osuit).

Terra Mater koja se pominje na ovom natpisu nije posvedočena u Gornjoj Meziji, osim na jednom primerku koji potiče sa Rudnika.⁶¹⁶ Njeno prisustvo na

⁶¹⁰ С. Крунић, Статуете божанстава у: *Античка бронза Сингидунума*, С. Крунић (прир.), каталог изложбе, Београд, 1997, кат. 22. Статуета је откривена прilikом заштитних ископавања у Змај Јовиној улици 1995. године.

⁶¹¹ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *op. cit.*, 234.

⁶¹² У раду ће бити представљен део дедикација Либери и Либери.

⁶¹³ S. Pilipović, Votive relief from Barovo (Scupi), *Starinar* LV, Beograd 2006, 89 sa nav. literaturom.

⁶¹⁴ Р. Зотовић, Два вотивна жртвеника посвећена Либери из Ужица, *Гласник САД* 12, Београд 1996, 175-177.

⁶¹⁵ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 137, нар. 7; М. Мirković, S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, *IMS*, vol. I, Beograd 1976, no 16, 52-53, sa nav. ranijom literaturom.

ovom natpisu zajedno sa božanskim parom *Liber – Libera* pokazuje agrarni karakter njenog kulta.

Natpis na spomeniku ne pruža dovoljno elemenata za preciznije hronološko opredeljenje, tako da S. Ferjančić raspravljajući o statusu i ulozi legijskih veterana u Singidunumu, smatra da je ovaj spomenik mogao nastati od druge polovine II ili III veka.⁶¹⁷

Još jedan votivni spomenik potiče takođe sa Čubure (šira teritorija Singidunuma), pronađen je početkom prošlog veka.⁶¹⁸

Libero/Patri/ et Libere(!)/ posu\ [it l(ibens) m(erito) ?]

Ime dedikanta u ovom slučaju nedostaje, mada postoji pretpostavka da se nalazio ispod posvete u bazi žrtvenika.

Iz Smedereva potiče spomenik posvećen Liberu.⁶¹⁹

Libero Pat(ri) / Aug(usto) sa[c(rum)] / [---

Liber Pater Augustus predstavlja formulu koja se često javlja u svim delovima Carstva.⁶²⁰

S teritorije Viminacijuma, na lokalitetu Čair, otkriven je votivni spomenik posvećen Liberu i Liberi.⁶²¹

[Lib]ero et / L[ib]ere e[t ? / Mercu] ri[o] ? v(otum) s(olvit)---

Prema pretpostavci M. Mirković u daljem delu teksta moglo bi se očekivati ime dedikanta.⁶²²

⁶¹⁶ M. Mirković, S. Dušanić, *op. cit.*, no 168.

⁶¹⁷ С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, 158.

⁶¹⁸ M. Mirković, S. Dušanić, *op. cit.*, no 17, 53, sa nav. ranijom literaturom.

⁶¹⁹ M. Mirković, *Viminacium et Margum*, no 27, 73.

⁶²⁰ *Ibid.*, 74.

⁶²¹ *Ibid.*, no 28, 74, sa ranijom lit.

I sa prostora jugoistočne Srbije takođe su otkriveni votivni spomenici posvećeni kultu Libera i Libere. U Nišu je otkrivena jedna votivna ara posvećena Jupiteru i Junoni, a zatim i *Deo Libero et Hilare* koju podiže jedan veteran.⁶²³

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful() / et Iun(oni)
Reg(inae) / et Deo Lib(ero) / et Hilare (!) /
G. Iul(ius) Servan/dus vet(eranus) et / Fl(avii) Numisius
[et] / [N]umisia [nus---*

Oblik Hilara ovde se prvi put javlja na latinskom natpisu i P. Petrović se slaže sa mišljenjem dugih istraživača da *Hilara* znači *Libera*, odnosno žensko božanstvo koje stoji uz boga Libera, a pridev *hilara* – vesela mogao bi se pripisati ovoj boginji.⁶²⁴

Zanimljiv nalaz predstavlja natpis na mermernoj ploči, pronađenoj u selu Pusto Šilovo u okolini Niša:⁶²⁵

*Flavius Lucius et / Fla(vi)us Lucilius
De/o sancto laeto Lib/<e>ro patri pro salutes /
Suas(!) et vicanorum / posuerunt*

Deo sancto Libero predstavlja formulaciju koja nije uobičajena na prostoru Gornje Mezije. Epitet *sanctus* koji se ovde javlja uz ime boga Libera često ide uz grčkog Dionisa. Prema P. Petroviću, dedikanti sa ovog spomenika su najverovatnije bili braća, ili otac i sin, i pripadali su romanizovanom delu populacije. Oni su mogli biti poglavari *vicus*-a koji se u natpisu pominje. Prema

⁶²² M. Mirković, *Viminacium et Margum*, 74.

⁶²³ P. Petrović, *Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, *IMS*, vol. IV, Beograd 1979, no 25, 79.

⁶²⁴ *Idem.*, *Niš u antičko doba*, 139-140.

⁶²⁵ П. Петровић, Нови votivni natpisi iz јужне Србије, *Старинар* XV-XVI/1964-1965, Београд 1966, 245-251; *Idem.*, *Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, no 109, 121.

gentilnom imenu *Flavius* i paleografskim karakteristikama slova, spomenik je datovan u prvu polovinu III veka.⁶²⁶

Na kraju da pomenemo još jedan spomenik posvećen Liberu i Liberi iz Gornje Mezije, koji najverovatnije potiče sa Pontesa.⁶²⁷ U pitanju je mermerna ikona koja se sastoji od glavne scene i natpisa:

De(is) Lib(ero) – et Libier(ae) sic!

Aur(elius) Siro ex voto

./VRV (?) – l(ibens) (hedera) posuit

Centralno mesto na ikoni zauzimaju Leber i Libera (T. XI/1). Ispred njih leži panter kojeg Liber poji iz kantarosa. Obe figure na glavi imaju venac od bršljana ili lovora i sa tirsom u rukama. U drugom planu u gornjem delu polja prikazani su vinova loza i grozdovi. U donjem delu je scena koja predstavlja smrt Penteja, tebanskog kralja, preuzeta iz stihova Euripida.⁶²⁸

Prema pretpostavci M. Vasića moguće da je u vreme Septimija Severa u delu limesa u okolini Pontesa, došlo do formiranja većih poljoprivrednih imanja.⁶²⁹ Na takav zaključak upućuje i centralna scena ikone, Liber i Libera, kao zaštitinici vinograda i vina, ali i drugog voća i plodova. Prema P. Petroviću, paleografske karakteristike natpisa ukazuju na vreme kraja II i početak III veka.⁶³⁰

Kako je pokazala M. Mirković, broj spomenika Libera i Libere u Gornjoj Meziji je relativno mali u odnosu na Dalmaciju, Panoniju i Dakiju.⁶³¹ Budući da su uglavnom u pitanju votivne are bez figuralnih predstava, utoliko je ovaj spomenik dragoceniji za detaljnije sagledavanje kulta.

⁶²⁶ П. Петровић, Нови вотивни натписи из јужне Србије, 246-247.

⁶²⁷ Ikona se danas čuva u Muzeju Krajine u Negotinu, a u muzejsku zbirku je dospela otkupom, cf. M Vasić, Ђ. Јовановић, Мермерна икона Либер и Либере из околине Понтеса, *Берданске свеске* IV, Београд 1987, 127-134.

⁶²⁸ *Ibid.*, 128, сл. 1.

⁶²⁹ *Ibid.*, 129.

⁶³⁰ P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd 1975, *passim*.

⁶³¹ M. Mirković, S. Dušanić, *op. cit.* no 16, 17; M. Mirković, *Viminacium et Margum*, no 27, 28.

Iz istočnih delova rimske provincije Dalmacije iz okoline Užica potiču još dve votivne are posvećenu Liberu:⁶³²

1. *L(ibera) p(atri) Cap()*

2. *L(ibera) p(atri) C()*

Ovo je dosta neuobičajena posveta Liberu. Razrešenje skraćenice *Cap(eduni)* i *C(apedunensi)*, prema R. Zotović odnosi se na rimski grad municipalnog ranga, koji je ime dobio prema ranijem keltskom naselju *Capedunum*.⁶³³

Votivni žrtvenici posveći Liberu su vrlo česti u užičkom kraju.⁶³⁴ On je uglavnom označen uobičajenom formulom *Liber Pater* i u tom svojstvu poštovan kao bog plodnosti zemlje i stoke, ali i ljudi o čijoj plodnosti se takođe starao.

Poznato je da su Liber i Libera u Dalmaciji i podunavskim provincijama preuzeli funkcije autohtonih kultova, odnosno da predstavljaju *interpretatio Romana* nekog lokalnog božanstva plodnosti i vegetacije. Pojedini autori koji su se bavili ovom temom navode da je Liber sam ili zajedno sa Liberom, čest među kultovima kod vojnika u Panoniji i Dakiji.⁶³⁵ Ipak, njegova osnovna funkcija koju je preuzeo od Dionisa, ostaje svuda ista, a to je funkcija boga vinove loze i vina.

Silvan (*Silvanus*)

Na teritoriji rimskih provincija na tlu Srbije vrlo popularno božanstvo bio je i Silvan, zaštitnik šuma, stada i sveg rastinja, pa je često poistovećivan sa Panom ili Faunom. Prizivan je često sa Cererom i Liberom. Prema rimskoj mitologiji Silvan je bio zaštitnik seoskih poseda (*Silvanus vilicus*). Verovalo se da svaki posed čuvaju tri Silvana: *Silvanus domesticus* koji se starao o kući, *Silvanus argestis* je vodio računa o stadima, dok se *Silvanus orientalis* starao o međama imanja.⁶³⁶

⁶³² Р. Зотовић, Два вотивна жртвеника посвећана Либеру из Ужица, 175-177.

⁶³³ *Ibid.*, 175, пар. 3.

⁶³⁴ *Ibid.*, 175-176, карта 1.

⁶³⁵ М Васић, Ђ. Јовановић, *op. cit.*, са нав. литератуrom.

⁶³⁶ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *op. cit.*, 383-384.

U zvaničnom rimskom kultu Silvanu nije poklanjana posebna pažnja. Njegov kult nije bio državnog karaktera i u rimskom kalendaru nema praznika posvećenih Silvanu. Iz tog razloga se smatra da je Silvan bio rimsko božanstvo više privatnog karaktera, poštovano u domovima, na malim oltarima, a njegovi najveći poštovaoci su ruralni slojevi stanovništva, nižeg socijalnog statusa, slobodni ljudi ili oslobođenici. Mala svetišta i žrtvenici podizali su Silvanu pojedinci, a njegova statua koja se nalazila na forumu, pored Saturnovog hrama, najverovatnije je bila privatni zavet.⁶³⁷

Za razliku od zvanične rimske religije, kult Silvana bio je rasprostranjen među autohtonim stanovništvom balkanskih provincija naročito Panonije i Dakije. Svođenje Silvana na *interpretatio romana* nekog ilirskog božanstva je teza koja je dosta prihvaćena među naučnicima, a bazirana je na činjenici da je veliki broj spomenika ovog božanstva pronađen, pre svega na teritoriji Panonije.⁶³⁸ A. Mócsy, međutim, iako ne negira njegovu veliku zastupljenost među ilirskim plemenima, ne smatra da je Silvan poistovećen sa nekim ilirskim kultom, već da je njegovoj popularnosti u velikoj meri doprinelo prisustvo rimske vojske stacionirane u oblasti dunavskog limesa, koja je na taj način proširila kult među autohtonim pretežno ruralnim stanovništvom.⁶³⁹

U likovnoj umetnosti Silvan je predstavljan kao snažan, bradat muškarac, sa šiškama od bora u dugoj kosi. Najčešće je prikazivan nag, sa kozjim krznom prebačenim preko desnog ramena. Na pojedinim predstavama nosi šišarke, jabuke i grožđe, ili voćarski nož, pastirski štap ili granu bora. Kraj njegovih nogu često je prikazivan pas.

Sa teritorije rimskih provincija na tlu Srbije jedan broj spomenika je posvećen kultu Silvana. Većina nalaza predstavljaju votivne are, dok iz zapadne Srbije iz okoline Užica potiče reljefna predstava Silvana, za sada jedini primerak te vrste sa naših prostora.⁶⁴⁰

⁶³⁷ *Ibid.*, 384, nap. 1.

⁶³⁸ M. Mirković, *Sirmirum* I, no 25, 26.

⁶³⁹ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 250-252.

⁶⁴⁰ R. Zotović, A relief of Silvan and some aspects of his cult, *Starinar* XLIII-XLIV/1992-1993, Beograd 1994, 177-181.

U provinciji Panoniji kult Silvana je bio naročito raširen, o čemu smo već govorili. Dva spomenika posvećena Silvanu, pronađena u Sirmijumu svedoče o prisustvu njegovog kulta na ovom prostoru:

Jedan od njih sadrži epitet *Domesticus*, zaštitinik kuće i obradivih polja i postavljan je obično kada je u pitanju božanstvo agrarnog karaktera.⁶⁴¹

*Deo [Si]lva/[no dome]sti/[co. . . . Ma]xi
[mianus ?] / s[trat]or v(otum) l(ibens) s(olvit)*

Sa šire teritorije Singidunuma (Vračar) otkrivena je votivna are sa posvetom Silvanu.⁶⁴²

Silvano / Silvestr[i] / Iul(ius) Se<p>tu/mus v(otum) p(osuit)

Silvanu se često dodaje epitet *Silvester*, na spomenicima u Dalmaciji, gde se smatra da je ovo božanstvo zapravo *interpretatio romana* ilirskog boga šuma.⁶⁴³

Još jedan žrtvenik posvećen Silvanu otkriven je u Singidunumu u Donjem gradu tokom arheoloških iskopavanja 1962. godine, ali je ubrzo posle toga nestao.⁶⁴⁴

Silvanom kult posvedočen je na Kosmaju sa tri dedikacije. Jedan od spomenika potiče iz sela Guberevac.⁶⁴⁵

*Silvano Au(gusto) / Conservato (ri) / M. Ulp(ius) Teren(tius)
cum sui <s> v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Spomenik sadrži Silvanov epitet *Conservator*, koji se se retko pojavljuje i u ovom slučaju tumači kao zaštitnik rudnika, budući da je Silvan šire smatran

⁶⁴¹ M. Mirković, *Sirmirum* I, no 25, 26, 67-68.

⁶⁴² M. Mirković, S. Dušanić, *op. cit.* no 22, 56.

⁶⁴³ *Ibid.*, 57, sa ranijom literaturom.

⁶⁴⁴ V. Kondić, Donji grad – antičko naselje, *AP* 5, 79.

⁶⁴⁵ M. Mirković, S. Dušanić, *op. cit.*, no 108, 130.

zaštitnikom svih prirodnih dobara, a kosmajski rudnici su bili intenzivno eksploatisani u rimskom periodu.

Silvanu je posvećen spomenik koji potiče sa Rudnika iz sela Stojnika, sa lokaliteta „Grad“, otkriven još 1912. godine, ali je nestao. Jedini zapis N. Vulića govori da je natpis posvećen Silvanu, koji je postavio „...beneficiarius...“.⁶⁴⁶

Treći spomenik sa Kosmaja, iz sela Sibnica, posvećen je Silvanu domestiku.⁶⁴⁷

Silvano D(omestico) / Oppius / Maximus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Nalazi votivnih spomenika posvećenih Silvanu domestiku potiču takođe i sa Kališta u opštini Malo Crniće.⁶⁴⁸

Sil(vano) / sac(rum) / Dom(estico)

i iz Smedereva.⁶⁴⁹ (Oba spomenika su nestala).

Silva(no) dom(estico) / EGNIM

Reč *EGNIM* na spomeniku iz Smedereva, još uvek nije protumačena.

Iz rimske provincije Dalmacije, iz okoline Bajine Bašte, Silvanu je posvećena votivna ara od strane jednog centuriona kohorte, Lucija Titija.⁶⁵⁰

[Si]lvano / [---] / L. Titi[us---] / nus (centurio) c(ohortis)

[.] / Mil(iariae) l(ibens) p(osuit)

⁶⁴⁶ *Ibid.*, no 109, 130.

⁶⁴⁷ П. Поп-Лазич, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *op. cit.*, 139-140, сл. 3.

⁶⁴⁸ М. Мirković, *Viminacium et Margum*, no 300, 198.

⁶⁴⁹ *Ibid.*, no 310, 201.

⁶⁵⁰ Ј. Бујић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави, 28-32.

Još jedan natpis na arhitravnoj gredi, ukazuje da je Silvan mogao imati hram u Bajinoj Bašti.⁶⁵¹

[*Si*]lva[no et *Genio ci*] / [*vit*]atis Ae [---]

Genije koji se javlja u kultnoj zajednici sa Silvanom, zaštitnik je civitasa, čije je ime na spomeniku, na žalost, oštećeno.⁶⁵² Prema početnim slovima Ae [---], ne može se dovesti u vezu sa do sada poznatim toponimima.

Iz navedenih primera uočava se da se *Silvanus Domesticus* javlja na više spomenika posvećenih ovom božanstvu u značenju zaštitnika kuće, obradivih polja. Kult Silvana koji sadrži epitet *Domesticus* postavljan je obično kada je u pitanju božanstvo agrarnog karaktera.

Komentarišiću votivne spomenike iz Gornje Mezije posvećene ovom božanstvu M. Mirković ukazuje na vezu sa Dalmacijom, gde je kult Silvana smatran kao *interpretatio romana* ilirskog boga šuma.⁶⁵³

Cerera (*Ceres*)

Cerera je staro rimsko agrarno božanstvo plodnosti. Ona je zaštitnica žetve i svih zemaljskih plodova. Njen kult je naverovatnije prenet u Lacijum sa Sicilije, kada je u Rimu podignut hram Cereri, Liberu i Liberi u V veku pre nove ere.⁶⁵⁴ Cerealije (*Cerealia*) su slavljene u aprilu i avgustu uz prinošenje žrtve od plodova zemlje. U likovnoj umetnosti Cerera je prikazivana sa atributima koji ukazuju na njen agrararni karakter (žito, klasje, mak, jabuka) ili htonski (bukinja, zmija). Predstave ove boginje nisu česte i uglavnom je poštovana u ruralnim sredinama.

Sa teritorije rimskih provincija na tlu Srbije potiče nekoliko votivnih spomenika posvećeno Cereri.

⁶⁵¹ *Ibid.*, 32.

⁶⁵² *Ibid.*, *loc. cit.*

⁶⁵³ M. Mirković, *Viminacium et Margum*, 198, sa nav. literaturom.

⁶⁵⁴ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *op. cit.*, 494-495.

Iz Smederava, sa prostora tvrđave evidentirane su dve votivne are, od kojih je jedna fragmenotavana, tako da nije sačuvan ceo natpis.⁶⁵⁵

*Cereri / Aug(ustae) / C. Severius / Valens dec(urio) / et quaest(or) II VI?
munic(ipii) Ael(ii) / Vim(inacii) ob hon(orem) / [d]ecur(ionatus) po[s(uit)]*

Cerera se pojavljuje sa epitetom *Augusta* na brojnim spomenicima.⁶⁵⁶

Drugi natpis iz Smedereva je fragmentovan:⁶⁵⁷

Cereri[Con]/servatr[ici]/Aug(ustae) n[(ostrae)---

Epitet *Conservatrix* stoji uz imena još nekih božanstava (Dijane, Minerve, Magna Mater, Tera Mater itd.) ovde u značenju čuvara Avguste.⁶⁵⁸

Pored ovih votivnih spomenika, treba pomenuti i bronzanu statuetu Cerere koja se čuva u Muzeju grada Beograda, koja je prema stilu izrade datovana u III vek.⁶⁵⁹

Htonski karakter Cerere potvrđen je u grobnim nalazima grivni u obliku zmija ili sa krajevima u vidu zmijskih glava.⁶⁶⁰ U grobovima se retko mogu registrovati zmije kao atributi Cerere. Kod nas je evidentiran samo jedan takav slučaj u Ravni.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 137, nap. 4; *Idem.*, *Viminacium et Margum*, no 3, 62.

⁶⁵⁶ P. Marić, *op. cit.*, 60, nap. 56.

⁶⁵⁷ M. Mirković, *Viminacium et Margum*, no 4, 62-63.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 63.

⁶⁵⁹ С. Крунић, Статуете божанстава у: *Античка бронза Сингидунума*, С. Крунић (прир.), каталог изложбе, Београд, 1997, кат. 9; Д. Бојовић, Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак града Београда*, XXXII, Београд 1985, кат. 16.

⁶⁶⁰ А. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978, *passim*.

⁶⁶¹ *Idem.*, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007, 82, nap. 15. Ovaj grob nije publikovan, a autor se poziva na informaciju dobijenu od istraživača M. Ružić.

XVII

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Proučavanjem sadržaja materijalne kulture ruralnih naselja u rimskom periodu (vikusa, pagusa, vila rustika), upoznavanjem flore i faune, uključujući i analize interdisciplinarnih nauka, moguće je izvesti zaključke koji će doprineti boljem razumevanju i utvrđivanju razvoja rimske agrikulture na području koje nas interesuje, ali isto tako i sagledavanju promena u procesu urbanizacije od I do prve polovine V veka. Uzimajući u obzir geofizičke i klimatske karakteristike prostora, regionalne razlike, lokalnu tradiciju, socijalni i kulturni aspekt, jasno je da je materijal koji smo tokom istraživanja imali na raspolaganju još uvek nije dovoljno obiman za donošenje opštijih i definitivnih zaključaka. Pa ipak, prema raspoloživim arheološkim podacima, ali i pisanim izvorima, delimično su sagledani uslovi koji su određivali okvire ekonomske aktivnosti stanovništva tokom perioda rimske dominacije i u sklopu toga agrikulture kao fundamentalne delatnosti na ovim prostorima.

Teritorija Vojvodine i centralni delovi Srbije, čine deo jednog šireg geografskog prostora koji možemo označiti kao srednje i donje Podunavlje i centralnobalkanski region. Ova oblast vekovima u prošlosti bila je povezana tokovima Dunava i Save sa srednjom Evropom i Italijom, na zapadu i istočnim krajevima Balkana sve do Crnog mora, na istoku, dok je dolinama Velike Morave i Vardara bio u stalnom kontaktu sa mediteranskim svetom. Odlikama svog geografskog položaja, reljefom, klimatskim karakteristikama, pedološkim sastavom tla, hidrografskim osobenostima, florom i faunom čini, možemo slobodno reći, jedan vrlo važan region u Evropi imajući u vidu ekonomski aspekt. Pogodnosti položaja, prirodna bogatstva, naročito plodna zemlja u Panoniji i dolinama reka i velika rudna bogatstva učinila su da ova oblast postane privlačna

za Rimsko carstvo kako u strateškom tako i u ekonomskom smislu. Prirodni i klimatski uslovi teritorije pogodovali su razvoju poljoprivredne proizvodnje, sa ravničarskim regionima u kojima se zemljoradnja mogla obavljati na velikim, pravilno parcelisanim imanjima karakterističnim za Panoniju i dolinama većih rečnih tokova, poput oblasti oko Viminacijuma, doline Velike Morave, oblasti oko Naisusa, dok su brdsko-planinska područja bila pogodna za razvoj stočarske proizvodnje. Pored ovih povoljnih geofizičkih karakteristika i prirodnih bogatstava balkanskog prostora, na ukupan život stanovništva uticala je i nova organizacija privrednih aktivnosti, uključujući i poljoprivrednu proizvodnju koju su Rimljani doneli uspostavljajući svoju upravu na ovom području, kao i drugi socijalno-ekonomski faktori.

Rimska osvajanja teritorije južnog oboda panonskog basena i centralnog Balkana kretala su se iz dva pravca, sa zapada iz Italije i Dalmacije i sa juga iz Makedonije. Već u I veku Rimljani su postali dominantan politički faktor na ovim prostorima vršeći intenzivnu romanizaciju osvojenih oblasti. Ipak, do konačne stabilizacije dunavske granice u Donjoj Panoniji i Gornjoj Meziji dolazi tek u doba Flavijevaca. Trajanovo osvajanje prekodunavske provincije Dakije 107. godine za duže vreme obezbedilo je mir i nesmetani privredni razvoj na Dunavu. U tom ranom periodu vojska je definitivno zaposela podunavska utvrđenja. Urbanizacija oblasti na gornjomezijskom limesu bila je duži proces.

Rimljani su verovatno i ovde pri administrativnom organizovanju osvojene oblasti, u skladu sa već utvrđenom politikom prilagođavanja postojećem stanju, podelili teritoriju Mezije na peregrine zajednice, *civitates*. Kao i u drugim provincijama, one su se mogle nalaziti pod upravom domaćih kneževa, (*principes civitatis*), ili pak rimskih vojnih prefekata. Skoro svi gradovi i druga naselja na Dunavu razvila su se u blizini vojnih logora. Ti gradovi dobijaju vremenom status municipija ili kolonija, mada jedno vreme paralelno sa njima egzistiraju *civitates* pod rimskom kontrolom.

Naročiti značaj, ne samo vojni već i ekonomski, bila je izgradnja puta duž desne obale Dunava. Rimski imperatori su ga takođe koristili prilikom odlaska na Istok, budući da je bio dobro obezbeđen sistemom vojnih utvrđenja postavljenim

duž Dunava. Njegov ekonomski značaj je naročito porastao osvajanjem Dakije i obezbeđivanjem mirnog trgovačkog prometa sa ostalim delovima Carstva.

Period sigurnosti na granicama i opšteg prosperiteta balkanskih provincija, karakteriše vladavinu dinastije Antonina, a nastaviće se i pod dinastijom Severa kada dolazi do renovacije gradova, velikih imanja i utvrđenja na limesu. Od značaja za ove prostore predstavlja i Karakalin edikt iz 212. godine, kada su sva slobodna lica dobila pravo rimskog građanstva, čime je romanizacija autohtonog stanovništva znatno intenzivirana.

Posle pada poslednjeg cara iz dinastije Severa ispoljiće se znaci krize koja je ranije počela u Italiji i zapadnim provincijama. Jedna pod posledica te krize bilo je i napuštanje Dakije oko 272. godine. Tako je desna obala Dunava postala čvrsto utvrđena granica (*limes*) prema severu i glavno uporište za odbranu od varvarskih napada koji će uskoro početi da ugrožavaju ovaj prirodno zaštićen i fortifikaciono utvrđeni pojas. Pored toga, stalni sukobi oko vlasti ispunjavali su gotovo čitav III vek. Bila je to epoha tzv. "vojničkih careva" u čijem izboru su poseban značaj imale vojne trupe iz Podunavlja.

Ovaj period vojne anarhije i opšte nestabilnosti završio se dolaskom Dioklecijana na vlast 284. godine koji je postavio nove okvire u upravljanju Imperijom uvodeći čitav niz značajnih promena u unutrašnjoj organizaciji. Iako se kasna antika razvijala na nasleđu ranog Carstva, ipak su reforme Dioklecijana i kasnije Konstantina Velikog, dovele do političkih, ekonomskih i socijalnih promena, što će izvesno vreme učiniti Carstvo stabilnim, sve dok germanske invazije nisu dovele do početka velike krize i konačne propasti zapadnog dela Carstva u V veku. Novi ekonomski sistem koji prati slabljenje municipalne uprave ostaće na snazi sve do kraja kasnoantičkog perioda.

Svi ovi događaji na Balkanu krajem IV, koji su kao krajnji rezultat imali gotsko naseljavanje na teritoriju Carstva, 376. godine u Trakiji i koju godinu kasnije u Panoniji, doveli su do velike krize, koja se ogledala u ekonomskom opadanju u svim granama privrede. Još je veći bio politički i vojni krah Carstva, kada su Vizigoti pod vođstvom Alariha prešli preko Gornje Mezijske na svom pohodu prema Italiji. Međutim, do konačnog razaranja rimskog odbrambenog sistema došlo je tek pod naletima Huna 441-443. godine, kada su prvo uništena

utvrđenja na limesu, a zatim gradovi u unutrašnjosti. Tako je ova oblast za duže vreme bila izgubljena za Carstvo, a razoreni gradovi ostali bez stanovništva. Ovi događaji će imati duboke posledice za budući razvoj, označivši nestanak dunavskog limesa. Istovremeno to je bio i kraj kasnoantičkog perioda na prostorima balkanskih provincija.

Tokom više od četiri veka rimske dominacije, privredni život u balkanskim provincijama doživeo je bitne promene. Za rimsku državu naročito je bilo važno pitanje poljoprivredne proizvodnje kao jedne od fundamentalnih grana privrede, o čemu svedoče i brojni sačuvani pisani izvori u kojima se često raspravljalo o agrikulturni u svim aspektima. Katon u svojoj poznatoj raspravi *De agricultura* tretirajući razna zanimanja, daje prednost zemljoradnji, a zanimanje zemljoradnika smatra jednim od najčasnijih (Cato, *De agricult.* 2, 4).

Kada govorimo o teritoriji današnje Srbije, ona se tokom čitavog antičkog perioda izdvajala kao agrarna oblast, nedovoljno urbanizovana. U njoj se mogu izdvojiti nekoliko regiona koji su bili intenzivno poljoprivredni, što je svakako rezultat pogodnih prirodnih faktora: reljefa, pedoloških, hidroloških, klimatskih itd. U prvom redu to je oblast provincije Panonije, odnosno teritorija današnjeg Srema i Mačve. Doline velikih reka, takođe su bile značajni poljoprivredni regioni, među kojima je najvažnija dolina Velike Morave. Na osnovu dosadašnjih arheoloških istraživanja na ovom području, vidimo da je čitava teritorija Srema i Mačve bila intenzivno poljoprivredni region. Na ovoj teritoriji je registrovano mnoštvo vila rustika, odnosno poljoprivrednih imanja. Posebno je bio naseljen deo prema Savi što se može objasniti blizinom glavne komunikacije, a sa druge strane gravitiranjem prema Sirmijumu kao centru šireg regiona. Ako posmatramo sam raspored vila na istraživanoj teritoriji vidimo da su uglavnom bile postavljene uz rečne tokove, tako da su levo i desno od obala reke bile slobodne površine za obradu. U ravnicama zgrade se podižu na uzdignutijem terenu, u brdskim krajevima ovakvi objekti dižu se na završecima kosa koje prelaze u rečne terase, uglavnom postavljene u pravcu sever-jug, sa ulazom na južnoj strani.

Drugi važan faktor koji je određivao lokaciju vila svakako je i blizina putnih pravaca kojima je omogućavana distribucija proizvoda sa imanja. Nema sumnje da su pojedini putni pravci uticali na izgradnju vila, omogućavajući vezu

sa gradskim sredinama, kojima su služili kao snabdevači poljoprivrednim proizvodima.

Na mesto podizanja vila uticala je takođe i blizina seoskih naselja, kako bi se iskoristila radna snaga ukoliko je to potrebno tokom sezonskih radova na imanjima, o čemu svedoče i vile na lokalitetima Dumbovo kod Beočina, Kudoš kod Šašinaca itd.

Uobičajena podela zemlje kod Rimljana išla je po kvadratnom sistemu. Na osnovu rasporeda objekata možemo da pretpostavimo da je u pojedinim područjima bila sprovedena centurijacija, za šta postoje izvesne indicije, mada u ovoj fazi istaženosti teško je bilo šta pouzdano reći. Primer koji ukazuje na ovakvu mogućnost je vila u Štitaru u Mačvi gde su objekti postavljeni na uglove kvadrata koji bi mogao da predstavlja jednu centuriju, a poznato je da su se vile često gradile upravo na krajnjim tačkama imanja.

Prema dosadašnjim arheološkim istraživanjima rimskih, ruralnih naselja (*vici, pagi*) i poljskih imanja (*vilae rusticae*), utvrđeno je da se arhitektonsko-gradjevinski kompleksi vila rustika nalaze na prostoru ranije formiranih ranocarskih naselja iz I i II veka ili u njihovoj neposrednoj okolini (Dumbovo kod Beočina, Šašinci, Hrtkovci). Ovakva situacija potvrđena je na teritoriji provincije Panonije, gde su topografska istraživanja i delimična arheološka iskopavanja vikusa i vila rustika u Sremu, omogućila da se sagledaju promene u procesu urbanizacije tokom rimskog perioda. Većina autohtonih naselja nisu bila obuhvaćena novim planom urbanizacije koje su Rimljani počeli da sprovode već u I veku. Njihovo egzistiranje se prati najduže do dinastije Flavijevaca. S druge strane, prema topografskim podacima evidentiranih lokaliteta, utvrđeno je da se rimska naselja formiraju u blizini važnijih komunikacija, na lokacijama koje pružaju povoljne uslove za eksploataciju prirodnih sirovina i radne snage iz okolnih autohtonih naselja. Do osnivanja manjih poseda tipa *villa rustica*, ova naselja koja su uglavnom nastala urbanizovanom dedukcijom predstavljala su značajne ekonomske jedinice za snabdevanje većih gradskih centara.

Vikus u Dumbovu, nastao na padinama Fruške gore u pograničnoj zoni limesa, predstavlja dobar primer rimskog ruralnog naselja formiranog veteranskom dedukcijom, o čemu svedoči natpis na kamenu međašu na kome se

pominje dodeljivanje zemlje sela Josiste, *vicus Iosista*, Titu Klaudiju Prisku, prefektu ale *I civium Romanorum* u drugoj polovini I veka.

Stanovnici vikusa uključuju se u privrednu aktivnost najbližih poljoprivrednih imanja koja se osnivaju već krajem I veka i sa njima u ekonomskom smislu čine celinu. Većina njih je podignuta duž magistralnog puta Sirmium-Singidunum. Najverovatnije da je radnu snagu na ovim imanjima činilo mahom seosko stanovništvo, predstavnici autohtone populacije. U početku je proizvodnja na tim imanjima malog obima, uglavnom radi zadovoljenja sopstvenih potreba, da bi kasnije, organizacionim promenama u načinu obrade i kultivisanja zemljišta, vile rustike preuzele značajnu ulogu u ekonomskom životu provincije, baveći se pored poljoprivrede i drugim privrednim aktivnostima, uglavnom različitim zanatima i razvijajući trgovačku mrežu za plasiranje proizvoda, što je neminovno dovelo do društveno-ekonomskog raslojavanja stanovništva i bržeg procesa romanizacije.

U toku II i III veka na lokacijama nekadašnjih autohtonih naselja ili vikusa povećava se broj vila rustika sa urbanizovanim prostorom i zemljištem za poljoprivredne delatnosti, kao i za razvoj pojedinih zanatskih aktivnosti.

Vile rustike kao kompleksne proizvodne jedinice posedovale su sve što je potrebno za funkcionisanje samostalne ekonomije: zgradu za stanovanje, različite ekonomske objekte, radionice za izradu i popravku alata, zemljište za obradu. Urbanistički koncept vile zavisio je od njihovog karaktera, odnosno od privrednih grana koje su bile dominantne u proizvodnji, ali i od vlasničkih odnosa nad imanjem, odnosno da li su u pitanju veleposednička ili carska, ili pak, imanja sitnih sopstvenika, slobodnih seljaka. Pretpostavlja se da su vile na široj gradskoj teritoriji Sirmijuma bile carski posedi. Prema arhitektonskoj koncepciji i dekorativnom sadržaju, one su svakako rezidencijalnog karaktera, ali su isto tako u posedu imale zemljište za poljoprivredne aktivnosti, kao i zanatske radionice.

Poseban oblik vlasništva nad zemljištem predstavlja *ager adsignatus* koji imao veze sa dedukcijom veterana, kada se adsignacijom posed veterana izdvajao od peregrinih *civitates*. Postoji uverenje da je dodeljivanje zemljišnog poseda veteranima kao vid otpusta, *missio agraria* praktikovan tokom čitavog carskog perioda, budući da je posvedočeno i u IV veku. *Missio agraria* je u vezi sa

dedukcijom veterana i osnivanjem vojničkih kolonija, koja je u balkanskim provincijama započeta pod Tiberijem i trajala do Hadrijanove vlade. Pored organizovanog naseljavanja veterana koje je bilo ograničeno na I i prve decenije II veka, postojalo je i pojedinačno naseljavanje isluženih vojnika na limesu i u unutrašnjosti balkanskih provincija. Kada je u pitanju teritorija provincija Donje Panonije i Gornje Mezije, isluženi vojnici logora, manjih kastela ili beneficijarnih stanica najčešće su se naseljavali u blizini mesta u kojima su služili kao aktivni vojnici. Formiranje legijskih imanja koja su nastala adsignacijom *ager publicus*-a izdvojenog od peregrinih civitatesa, neminovno je dovelo do smanjenja broja sitnih poseda seljaka na široj gradskoj teritoriji.

Kao i u drugim podunavskim provincijama, veterani su i na delu limesa koji je pripadao provincijama Donjoj Panoniji i Gornjoj Meziji u II i III veku, pripadali sloju srednjih veleposednika, čiju su zemlju obrađivali seljaci-zakupci ili robovi. O tome na posredan način ukazuju i posvete agrarnim božanstvima, sa natpisima veterana, kao što je natpis sa votivne are otkrivene na široj teritoriji Singidunuma, posvećen kultu Libera i Libere.

Velika ekonomska kriza Carstva krajem III veka i sprovođenje Dioklecijanovih reformi kao posledice krize, nametale su potrebu reorganizovanja i obnavljanja vila u IV veku, koje se kao važne proizvodne jedinice uključuju u ekonomski sistem Carstva. U drugoj polovini IV veka, u vreme sve veće nesigurnosti na granicama vile dobijaju fortifikacioni karakter izgradnjom kula i adaptacijama građevina radi smeštaja obezbeđenja stanovnika i hrane. Ove adaptacije su vidljive na pojedinim građevinama kao na primeru bazilikalne građevine u vili u Šašincima, koja sada ima funkciju horeuma ili adaptacijom apside u kulu tokom mlađe faze vile na lokalitetu Livade u okolini Sremske Mitrovice. Istovremeno vile dobijaju karakter utvrđenja sa izgradnjom kula-osmatračnica (*specula*) kave su evidentirane u Dumbovu i Šašincima.

U vreme Valentinijana I i postvalentinijanskom periodu u okolini rimskih vila nastanjuju se federati o čemu svedoče materijalni ostaci zabeleženi na nekolicini lokaliteta u Vojvodini (ostaci manjih zaseoka od nekoliko koliba i otvorenih ognjišta evidentirani su na lokalitetima u Krnješevcima i Kuzminu). Nastaje period opšte dezintegracije rimsko-provincijske kulture koja će vremenom

potpuno nestati dolaskom novih etničkih elemenata koji će doneti nov način privređivanja i nove oblike poljoprivredne proizvodnje, označivši tako kraj kasnoantičkog perioda i početak seobe naroda krajem VI i početkom VII veka.

O burnim istorijskim događajima koji karakterišu period pozne antike u panonsko-balkanskom području govori i veliki broj ostava novca koje se uglavnom datuju u drugu polovinu IV veka.⁶⁶² O tome da ovaj prostor nije bio pošteđen razaranja još rečitije govore ostaci vila rustika gde je konstatovano da je u znatnom broju istraženih objekata život nasilno prestao u to vreme, o čemu svdoči prisustvo paljevinskog sloja na većini istaženih lokaliteta. Verovatno da je na pojedinim mestima došlo do obnove imanja, ali kako na većini lokaliteta nisu vršena sistematska iskopavanja, pouzdan odgovor na ovo pitanje još uvek ne možemo dobiti.

O samoj zemljoradnji, imamo malo pisanih podataka, a isto tako, malo se zna o tome koje su grane poljoprivrede bile razvijene na ovim prostorima. Ipak, možemo na osnovu sačuvanih ostataka materijalne kulture, u prvom redu poljoprivrednog oruđa različite namene, pretpostaviti da je proizvodnja žita bila jedna od osnovnih grana poljoprivrede, naročito u provinciji Panoniji i srpskom Podunavlju. Analizirajući delove sačuvnog oruđa korišćenog u ratarskoj proizvodnji vidimo da se tehnologija obrade poljoprivrednih imanja i oruđe korišćeno u tu svrhu ne razlikuje mnogo od onog koje nam opisuju antički pisci. Na imanjima organizovanim kao *villae rusticae*, obrada zemlje kao i oruđe korišćeno u tu svrhu svakako da je bilo tehnički savršenije od onog korišćenog u predrimskom periodu.

Poljoprivredno oruđe karakteristično za srednjoevropski prsotor, najbrojnije je u panonskom području. Nalazi gvozdениh delova rala i pluga svedoče da su se već u III veku na velikim panonskim imanjima, pored običnog rala, za oranje upotrebljavali i ralo sa kolicima, ralo sa crtalom, plug, što ukazuje na značaj koji je ovaj region imao u proizvodnji žitarica. S druge strane, u brdsko-planinskim oblastima u unutrašnjosti situacija je bila drugačija, gde je poljoprivredno oruđe uglavnom zastupljeno sa budacima, dvozubim i baštenskim

⁶⁶² Naročito velik broj ostava otkriven je u Mačvi, od kojih većina potiče iz druge polovine IV veka.

motikama. Na taj način oruđe je bilo prilagođeno prirodnim uslovima terena, koji karakterišu manje parcele sa ne tako plodnom zemljom za ratarsku proizvodnju.

Velika zastupljenost poljoprivrednog oruđa u utvrđenjima uglavnom kasnoantičkog limesa, ukazuje na promene koje su u ovom periodu nastale u načinu snabdevanja vojske. Većina nalaza poljoprivrednog oruđa sa lokaliteta u Srbiji, potiče iz nekoliko velikih ostava (Brović kod Obrenovca, Šljivovac kod Kragujevca, kastrum Boljentin na limesu itd.) mada je bilo i pojedinačnih nalaza. Među nalazima, najbrojnije je oruđe za obradu zemlje: raonici, plugovi, motike, budaci, kopači, srpovi, kosiri itd.

Od vremena Dioklecijana i kasnije Konstantina Velikog, dolazi do promena u vojnoj organizaciji, uvođenjem kategorije stajaćih pograničnih trupa, *milites limitanei*, koji su prema ustaljenom mišljenju u nauci, predstavljali seosku miliciju, sastavljenu od vojnika-zemljoradnika. Međutim, novije teorije ukazuju da limitani ne predstavljaju drugorazrednu seosku miliciju, već regularne trupe stajaće vojske pod komandom *dux limitis*-a, čija je osnovna uloga kontrola i zaštita pograničnih delova Carstva.

Prvi izvori koji ukazuju da su *limitanei* obrađivali zemlju dobijenu od državne uprave potiče tek iz 443. godine. Imajući u vidu određene nalaze otkrivene unutar pojedinih kasnoantičkih utvrđenja, opravdano možemo govoriti o postojanju civilnih naselja u blizini kasnoantičkih fortifikacija na limesu iz druge polovine IV i početka V veka. Da li su u pitanju naselja porodica limitana ili je, pak, došlo do formiranja civilnih naselja ruralnog tipa u blizini logora radi snabdevanja pogranične posade, za sada ne možemo dati pouzdan odgovor.

Sliku stanja poljoprivredne proizvodnje dopunjuju i arheobotaničke analize. Iako je broj analiziranih uzoraka biljnih vrsta sa prostora rimskih provincija na tlu Srbije vrlo mali, ono što možemo već sada izneti kao zaključak jeste činjenica da je dolaskom Rimljana na ove prostore došlo do promene u razvoju ratarstva, seoska proizvodnja na malim parcelama se menja ka ekstenzivnoj agrarnoj proizvodnji na velikim posedima. Takođe, Rimljani donose na panonsko-balkanski prostor kulturu vinove loze (Fruška Gora, *Alma Mons* i oblast oko Smedereva *Aureus Mons*). O tome pored pisanih izvora

svedoče i arheobotaničke analize, mada je obzirom na mali broj uzoraka teško reći koliki je zaista bio obim proizvodnje ove kulture tokom rimskog perioda.

Stočarstvo je bilo zanimanje velikog dela stanovništva u predrimsko doba, a zadržalo je svoj značaj i u vreme Rimljana, što je i razumljivo imajući u vidu pogodne prirodne uslove za razvoj ove grane poljoprivrede, naročito u brdsko-planinskim regionima. Prema dosadašnjim saznanjima, postojala su dva vida stočarstva koja su paralelno egzistirala u rimskom periodu u provincijama na tlu Srbije – oblici starog tradicionalnog stočarstva, karakterističnog za autohtono stanovništvo, do veoma razvijenog načina uzgajanja stoke, koje je imalo za cilj povećanje produktivnosti.

Analize faunističkog materijala, pokazuju da je rimski uticaj na gajenje domaćih životinja dominantan na rimskim poljskim dobrima – vilama rustikama, što je naročito izraženo na području provincije Panonije. Razlike u odnosu na raniji period naročito su vidljive na primeru govečeta. Na većini istraživanih rimskih lokaliteta na teritoriji Srbije evidentirane su nove rase govečeta uvezene iz Italije koja su egzistirale zajedno sa sitnijim autohtonim rasama nasleđenim iz gvozdenog doba. U nove krajeve donete su i krupnije rase ovaca, konja, kao i krupnije vrste živine. Ove vrste životinja su predstavljale glavni izvor mesa u ishrani stanovništva, ali su sigurno korišćeni i sekundarni proizvodi govečeta i ovaca, mleko i vuna. Goveče je, pored toga, korišćeno i za vuču.

Takođe na osnovu dosadašnjih arheozooloških istraživanja na nalazištima iz rimskog perioda na tlu Srbije, možemo da uočimo da postojeći odnos ostataka domaćih i divljih životinja govori u prilog tezi da je način života stanovnika bio zasnovan više na uzgajanju domaćih životinja, a da su se divlje životinje retko lovile. Ovakva situacija zabeležena je i na drugim rimskim nalazištima u Evropi. Veći procenat divljih životinja može se naći jedino u selima autohtonog stanovništva, ili u teško dostupnim vojnim postajama duž rimske granice.

Sistem snabdevanja i čuvanja namirnica za ishranu vojske i stanovništva i način stvaranja zaliha unutar većih sabirnih centara, ukazuje da proizvodnja žitarica, ali i drugih životnih namirnica u oblasti Gornje Mezije nije bila dovoljna za ishranu vojske stacionirane na njenoj teritoriji, a verovatni ni stanovništva. Taj

nedostatak je nadoknađivan uvozom iz susednih provincija, pre svega iz regiona oko Crnog mora, ali treba računati i na uvoz iz drugih udaljenijih delova Carstva.

Uočljivo je da je u periodu kasne antike sistem snabdevanja vojske bio veoma razvijen i da je pribavljanje i distribucija hrane organizovana od strane vojnih zapovednika u čijoj je nadležnosti bilo snabdevanje. Oni su imali na raspolaganju *horrea* izvan vojnih logora, koji su predstavljali sabirne centre iz kojih se vršila distribucija. Jedan takav važan objekat podignut je na ušću Porečke reke.

Osim velikih sabirnih centara u kojima su bile smeštane i čuvane zalihe hrane za dalju distribuciju, tvrđave na limesu su imale i sopstvene objekte namenjene odlaganju i čuvanju namirnica koje su mogle za izvesno vreme da zadovolje potrebe vojnih posada smeštenih u njima. Kao dokaz tome su sačuvani ostaci nekolicine *horeuma* iz utvrđenja na limesu.

Način dopremanja namirnica morao je biti kombinovan, odnosno bio je u upotrebi kopneni i rečni transport. Okosnicu snabdevanja fortifikacija na Dunavu, o čemu za sada imamo najviše podataka, činio je rečni transport. Shodno tome, fortifikacije su morale imati pristaništa, ali samo nekoliko je arheološki dokumentovano.

Najmanje poznati činilac u sistemu rimske agrikulture jeste pitanje veličine samih imanja i u okviru toga i problem samih vlasničkih odnosa. I dalje je nedovoljno precizno definisano da li se radi o manjim imanjima slobodnih seljaka, ili o velikim posedima koji su dodeljeni kolonima na obradu, budući da je većina istraženih vila na teritoriji Srbije iz IV veka.

Ovde se pojavljuje još jedan probem koji čeka konačno razrešenje, a to je pitanje neposredne radne snage na imanjima i u sklopu toga položaj autohtonog stanovništva. U tom kontekstu treba reći da uloga slobodnih seljaka-zakupaca još uvek nije precizno određena, već se sva saznanja o ovom pitanju formiraju na bazi pretpostavki. Seljaci-zakupci su verovatno obrađivali zemlju municipalne aristokratije, ili veteranska imanja, ali kako se vremenom njihov broj smanjivao u prvom redu zbog njihovog sve češćeg angažovanja u vojnim službama, dolazi do većeg korišćenja robovke radne snage o čemu svedoče sačuvani epigrafski podaci iz III veka, gde se navodi da se dodeljivanjem zemlje vojnicima dodeljuju robovi i stoka.

Pitanje velikih zemljoposjednika ostaje i dalje otvoreno, sve dok se arheološkim iskopavanjima ne dobije jasnija slika o ekonomskom potencijalu stanovnika vila kao i o standardu života u njima. Treba imati na umu da je rimska država već od vremena velikih ekonomskih i političkih potresa u III veku počela da vezuje slobodne seljake za zemlju, što se naročito pojačava tokom IV veka kada oni postaju *coloni originales*. Nema sumnje da je poreski sistem stvarni uzrok novonastale institucije kolonata. Ovaj proces vezivanja seljaka za zemlju svakako da je bio prisutan i na prostoru balkanskih provincija.

Treba pomenuti i probleme koji se postavljaju i koji se tiču strukture i obima vlasničkih odnosa na koje nauka još uvek nailazi i koji se ne mogu rešiti na osnovu izvorne građe i materijalnih ostataka kojima trenutno raspolažemo. Još uvek nam je nepoznato kome je pripadalo određeno zemljište i ko je na njoj proizvodio, kakav je bio odnos između *ager publicus*-a i teritorije pojedinih legija (*territorium legionis*), što predstavlja problem i u drugim provincijama Carstva. Ipak, treba istaći i rezultate novijih istraživanja u kojima izvorni podaci, ma kako bili oskudni ipak, dozvoljavaju da se donekle sagleda porast velikih zemljišnih poseda u IV veku, mada su granice između carskih poseda i municipalne teritorije još uvek neprecizno definisane. I pored mnogih nepoznanica, koje čekaju svoje razrešenje, možemo da pretpostavimo na osnovu sačuvanih materijalnih ostataka i pisanih dokumenata da je prostor centralno-balkanskih provincija bio značajan kao zemlja velikih zemljišnih poseda, među kojima su carski domeni zauzimali važno mesto.

Sagledavši sve prikupljene podatke o proizvodnim jedinicama u poljoprivredi, sredstvima za proizvodnju, transportu i distribuciji namirnica, flori i fauni, opšti je zaključak da je stanovništvo panonsko-balkanskog prostora u rimskom periodu pretežno poljoprivredno. Ravničarski regioni u kojima se poljoprivredna delatnost mogla obavljati na velikim, pravilno parcelisanim imanjima karakteristična su za prostor Panonije i doline veći rečnih tokova, poput oblasti Viminacijuma, doline Velike Morave, oblasti oko Naisusa. Organizacione promene u načinu obrade i kultivisanja zemljišta, uz primenu novog tehnički savršenijeg oruđa od onog korišćenog u predrimskom periodu, novi vidovi uzgoja domaćih životinja, neminovno su uticali na ekonomsko-socijalno raslojavanje

stanovništva i proces romanizacije koji je bio intenzivniji u ravničarskim regionima, za razliku od brdsko-planisnkih oblasti gde se usled manje pogodnih prirodnih uslova i izolovanosti prostora uglavnom zadržao tradicionalni način privređivanja.

Spisak skraćenica

AP – *Arheološki pregled*, Beograd

APN – *Arheologija i prirodne nauke*, Beograd

Arch. Jug. – *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd

AV – *Arheološki vestnik*, Ljubljana

Глас СКА – *Глас Српске Краљевске Академије*, Београд

Гласник ДКС – *Гласник Друштва конвезратора Србије*, Београд

Гласник САД – *Гласник Српског археолошког друштва*, Београд

Glasnik ZMS – *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo

ГГБ – *Годишњак града Београда*, Београд

IMS – *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd

JRA – *Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth, USA

JRS – *The Journal of Roman Studies*, London

РМВ – *Рад музеја Војводине*, Нови Сад

Споменик САН – *Споменик Српске Академије наука*, Београд

Споменик СКА – *Споменик Српске Краљевске Академије*, Београд

VHAD – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb

ВВМ – *Весник Војног музеја*, Београд

Зборник ФФ – *Зборник Филозофског факултета у Београду*, Београд

Зборник НМ – *Зборник Народног музеја*, Београд

ЗРВИ – *Зборник радова Византолошког института*, Београд

ŽA – *Živa antika*, Skoplje

Istorijski izvori

- S. Apicii, *De re conquinaria*, S. Slapšak (ed.), Apicije o kuvanju, Zagreb 1989.
- Dio Cassius, *Roman History* (Dio. Cass. *Historia Romana*), E. Cary (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1969.
- Cato and Varro, *On Agriculture* (Cato, Varro, *De agricultura*), W. D. Hooper, H. B. Ash (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1967.
- Collumela, *On Agriculture*, (Collumela, *De agricultura*), vol. I-IV, H. B. Ash (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1960.
- A. Марцелин, *Историја*, (A. Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*), (превод М. Милин), Београд 1998.
- Notitia Dignitatum*, O. Seeck (ed.), Berolini 1876, (rp. Frankfurt am Main), 1962, 247-254.
- Pliny, *Natural History* (Plinius, *Naturalis historia*), H. Rackham (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1967.
- Tacitus, *Agricola*, M. Hutton. (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1970.
- Tacitus, *The Annals of Tacitus*, J. Jackson (trans. by), London-Cambridge-Massachusetts 1969.

Bibliografija

- Античка бронза Сингидунума*, С. Крунић (прир.), каталог изложбе, Београд, 1997.
- Р. Арсић, Истраживања позноантичког локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, *Гласник ДКС* 31, Београд, 2007, 56-60.
- Р. Арсић, Истраживање касноантичке виле на локалитету „Анине“ 2008. године, *Гласник ДКС* 33, Београд, 2009, 88-90.
- V. Begović, I. Schrunk, Maritime Villas on the Eastern Adriatic Coast, (Roman Histria and Dalmatia), in: E. de Sena, H. Dobrzanska (eds.), *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*, Oxford 2011, 3-22.
- K. E. Behre, The history of rye cultivation in Europe, *Vegetation History and Archaeobotany* 1992 (1), 141–156.
- A. Bensa, et al., *Pedologija*, Zagreb 2010/11.
- T. Bezeczky, *Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia*, BAR International Series 386, Oxford, 1987.
- M. Biró, Roman villas in Pannonia, *Acta Archaeologica* XXVI fasc.1-2, Budapest 1974.
- Lj. Vjelajac, Mortaria in the Moesia Danube Valley, *Starinar* XLIII-XLIV, Beograd 1994, 139-148.
- Lj. Vjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- С. Блажић, Остаци животиња са локалитета Врањ 1991, *РВМ* 35, Нови Сад 1993, 71-77.
- С. Блажић, Остаци животињских врста са локалитета на траси ауто-пута кроз Срем, у: *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 331-346.
- W. D. Blümel, Klimafluktuationen – Determinanten für die Kultur und siedlungsgeschichte, *Nova Acta Leopoldina NF* 94, 2006, 13–36.
- Y. Vohes, *The Imperial Roman Army*, London 2000.
- Д. Бојовић, Остава римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца, *ГГБ* XXV, Београд 1978, 185-195.

- Д. Бојовић, Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак града Београда*, XXXII, Београд 1985, кат. 16.
- S. Vökönyi, *History of domestic mammals in central and eastern Europe*, Budapest 1974.
- Š. Vökönyi, Остаци животињских костију у Думбову – локалитету у Фрушкој гори из римског царског периода, *Грађа за проучавање сменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 49-51.
- S. Vökönyi, *Animal husbandry and hunting in TÁC-Gorsium. The vertebrate fauna of a Roman town in Pannonia*, Budapest 1984.
- Ђ. Бошковић, N. Duval, P. Gros, В. Поповић, Југословенско-француска истраживања Сирмијума 1973. године, *Старинар XXIV-XXV (1973-1974)* Београд 1975, 193-200.
- K. Branigan, *The Roman villa in South-West England*, Bradford-on Avon 1977.
- P. Братанић, Археолошка истраживања у Брзом Броду, *Старинар XIII*, Београд 1938, 199-204.
- D. Breeze, Supplying the Army, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*, G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hgs.), Stuttgart 2000, 59-64.
- D. P. Brothwelle, *Food in Antiquity*, London 1969.
- O. Brukner, Rimsko naselje kod Веочина, *Materijali XIII*, Beograd 1977, 123-136.
- O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-а и Voноnа-е, *Грађа за проучавање сменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 19-43.
- O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, (Dissertationes et monographie), Beograd 1981.
- O. Брукнер, Кудош, Шашинци – villa rustica, *AP 21*, Beograd 1980, 108-109.
- O. Брукнер, Просине, Прхово – римско насеље, *AP 21*, Beograd 1981, 108-109.
- O. Брукнер, Кудош, Шашинци – villa rustica, *AP 23*, Beograd 1982, 93-95.
- O. Брукнер, Kudoš, Šašinci – villa rustica, *AP 24*, Beograd 1985, 99.
- O. Брукнер, Нови налази имитације тере сигилате панонске радионице «X» *Зборник НМ XIV*, Београд 1992, 373-378.

- О. Брукнер, Домородачка насеља, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 91-136.
- О. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 137-174.
- О. Брукнер, В. Даутова-Рушевљан, П. Милошевић, *Почеци романизације у јтоситочном делу провинције Паноније*, Нови Сад 1987.
- Ј. Бућић, П. Петровић, Римске цигларске пећи и вила у Бакионици код Пожеге, *Ужички зборник* 13, Титово Ужице 1984, 5-22.
- Ј. Бућић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави код Бајине Баште, *Ужички зборник* 15, Титово Ужице 1986, 23-42.
- В. Bukurov, *Vačka, Banat i Srem*, Novi Sad 1978.
- В. Campbell, *The Roman Army 31 BC-337 AD*, London, New York 1994, 18-185.
- F. J. M. Carrié, Diocletien et la fiscalité, *Antiquité tardive* 2, 1994, 33-64.
- Н. Е. М. Cool, *Eating and drinking in Roman Britain*, Cambridge 2006.
- Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље* I, Београд 1922.
- Т. Цвјетићанин, Римска керамика из Чачка и околине, *Зборник радова Народног музеја XVIII*, Чачак 1988, 103-119.
- Е. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969.
- Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, (Dissertationes et monographie X), Priština-Beograd 1970.
- Т. Čerškov, Mediana-horreum, *AP* 25, Beograd-Ljubljana 1986, 41-43.
- М. Ćirić, *Pedologija*, Sarajevo 1991.
- Ѕ. Ćurčić, Prilog proučavanju geomorfoloških prilika u ravnom Sremu, *Zbornik radova prirodno-matematičkog fakulteta* 6, Serija za geografiju, Novi Sad 1976, 371-377.
- В. Даутова-Рушевљан, Римски новац са археолошких ископавања на лок. Думбово код Беочина, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, 45-47.
- В. Dautova-Ruševljan, Vranj, Hrtkovci – antički lokalitet, *AP* 24, Beograd 1985, 110-114.
- В. Dautova-Ruševljan, Sondažno-zaštitno iskopavanje rimske nekropole u Hrtkovcima, *Рад војвођанских музеја* 34, Нови Сад 1992, 91-105.

- В. Даутова-Рушевљан, Заштитна ископавања римског насеља у Хртковцима 1991 године, *Рад војвођанских музеја* 35, Нови Сад 1993, 53-70.
- В. Даутова-Рушевљан, Vila rustica на локалитету Врањ у Хртковцима, *РМВ* 41-42, Нови Сад 1999-2000, 15-28.
- В. Даутова-Рушевљан, Систематско заштитна ископавања у Хртковцима, *Гласник САД* 15-16, Београд 1999-2000, 163-168.
- В. Dautova-Ruševljan, Vila rustika u Hrtkovicima, sistematsko zaštitna iskopavanja, *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 6, Novi Sad 2004, 171-173.
- В. Даутова-Рушевљан, Систематско-заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 239-249.
- В. Dautova-Ruševljan, O. Brukner, *Gomolava, rimski period*, Novi Sad, 1992.
- В. Dautova-Ruševljan, М Vujović, *Rimska vojska u Sremu*, Novi Sad 2010.
- R. W. Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburgh 1989.
- M. Derreumaux et al., Food supply at two successive military settlements in Arras (France): an archaeobotanical and archaeozoological approach, in S. Stallibrass, R. Thomas (eds.), *Feeding the Roman army. The archaeology of production and supply in NW Europe*, Oxford 2008, 52-68.
- E. de Sena, Seeing the Trees and the Forest: toward a more refined understanding of socio-cultural systems in classical antiquity. The case of olive oil in ancient Latium, *Archaeologiae. Research by Foreign Missions in Italy 1*, 2003, 11-32.
- E. de Sena, An assessment of wine and oil production in Rome's hinterland: ceramic, literary art historical and modern evidence, in A. Klynne and B. Santilli Frizell, eds., *Roman villas around the Urbs*, Rome 2005, 1-15.
- E. de Sena, Regional economies in Roman Italy: the upper Latina valley in Rome's „global system“, *Journal of Roman Studies*, in preparation.
- Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984, 29-71.
- В. Dimitrijević, A. Medović, Animal and plant finds in a tomb in test-pit 1/05, outside the fortified imperial palace Felix Romuliana, *Starinar LVII/2007*, Beograd 2009, 315-323.
- В. Динчев, *Римските вили в днешната българска територия*, София 1997.
- S. Drča, Medijana - objekat B, *Zbornik* 9, Niš 2000, 21-31.

- S. Dušanić, Bassianae and its territory, *Arch. Jug.* VIII, 1967.
- С. Душанић, Римска војска у источном Срему, *Зборник ФФ X/1*, Београд 1968, 87-113.
- С. Душанић, Епиграфске белешке, *civitas Sirmiensium et Amantinorum*, *ЖА XXVII*, Скопље 1977, 179-192.
- S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. I, Београд 1976.
- S. Dušanić, The legions and the fiscal estates in Moesia Superior: some epigraphical notes, *AV 41*, Ljubljana 1990, 585-596.
- N. Duval, V. Popović, Horrea et thermae aux abords du rempart sud, *Sirmium 7*, Collection de L'École française de Rome 29/1, Rome-Belgrade 1977.
- V. Dvoržak-Begović, Roman Maritime Villas in Dalmatia and Istria, in: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and native Culture in Central Europe*, E. de Sena and H. Dobzanska (eds.), Oxford, 2011.
- М. Ђорђевић, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Београд 2007.
- S. Ferjančić, The Prefecture of Illyricum in the 4th Century, *Mélanges d'histoire et d'épigraphie*, Београд 1997, 231-239.
- С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I-III век н.е.*, Београд 2002.
- М. Филиповић, Археологија и етнологија, *Лесковачки зборник 8*, 1968, 5-8.
- M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.
- J. Fitz, Economic life, in: A. Lengyel, G. T. and B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1981, 323-335.
- М. Габричевић, Rtkovo – Glamija I, – une forteresse de la basse époque, *Берданске свеске III (Cahiers des Portes de Fer)*, Београд 1986, 71-91.
- М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951.
- М. Гарашанин, et al., Трајанови мост – castrum Pontes, *Берданске свеске II*, 1984, 25-84.
- М. Грбић, Централна Србија у римско доба, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Ђ. Бошковић (ур.), Београд, 1956, 29-36.

A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine 2, (L'archéologie du sol, Oppida et vici)*, Paris 1934.

Grupa autora, *Karta prirodne potencijalne vegetacije SFR Jugoslavije/Map of Natural Potential Vegetation of FSR Yugoslavia*, Beograd 1983.

O. Pić et al., Supplying and Transport along Danube Limes in the Upper Moesia, *Archaeology and Science* 6 (2010), Beograd 2011, 61-76.

B. Isaak, The Meaning of the Terms *Limes* and *Limitanei* in Ancient Sources, *JRS* LXXVIII, London 1988, 125-147.

M. Janковић et al. *Вегетација СР Србије I*, САНУ Одељење природно-математичких наука, Београд 1984.

G. Jeremić, *Saldvm: Roman and Early Byzantine Fortification*, Belgrade 2009.

M. Јерemiћ, Сирмијум у периоду тетрархије, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, Д. Срејовић (прир.), Београд 1993, 89-114.

M. Јевтић, Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта Старо Гробље у Кривељу код Бора, *Зборник НМ XVI/1*, Београд 1996, 129-142.

Ж. Јеж, А. Старовић, *Археолошки локалитети и налазишта у Ваљевском крају*, Ваљево 1994, 369-391.

A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire (AD 284-602): a social, economic and administrative survey*, Vol. I-II, Oxford, 1964/1973.

A. Јовановић, *Накит у римској Дарданији*, Београд 1978.

A. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007.

Б. Јовановић, Стратиграфија Гомолаве у ископавањима 1967-1971. године, *Радови војвођанских музеја* 20, Нови Сад 1971, 95-102.

Ђ. Јовић, Sirmium, lokalitet 30, *AP* 4, Beograd 1962, 144-150.

F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892.

P. Kehne, War – and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West, in: *A Companion to the Roman Army*, P. Erdkamp (ed.), Malden-Oxford-Carlton 2007, 323-338.

A. Kilić-Matić, Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije, *Opuscula Archaeologica* vol. 28/1, Zagreb 2004, 91-109.

V. Kondić, Donji grad – antičko naselje, *AP* 5, 79-81.

- Đ. S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica*, Beograd 2011.
- J. Кузмановић-Цветковић, *Прокупље, град Светог Прокопија*, Прокупље 1998.
- G. Lafaye, Villa, in: *Dictionnaire des Antiquités, grecques et romaines V*, M. Ch. Daremberg et E. Saglio (eds.), Paris 1877-1919, 870.
- T. Lewit, *Agricultural Producton in the Roman Economy A. D. 200-400*, BAR International Series 568, Oxford 1991.
- T. Lewit, *Villas, Farms and the late Roman Rural Economy (third to fifth Centuries AD)*, Oxford 2005.
- M. Ljubinković, Lj. Popović, Četenište, Kolubarski Leskovac, antička građevina i groblje iz srednjeg veka, *AP 6*, Beograd 1964, 122-124.
- Ђ. Мано-Зиси, *Налаз из Текије*, Београд, 1957.
- P. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933.
- P. Марић, Римски млин из Царичиног Града, *Глас САН ССШ*, н. с. 1, Београд 1951, 102-103.
- J. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1970.
- D. J. Mason, Prata Legionis in Britain, *Britannia 19*, Cambridge 1988, 163-189.
- H. A. Машкин, *Историја старог Рима*, Београд 1982.
- M. McKinnon, *Production and Consumption of Animals in Roman Italy: Integrating the the Zooarchaeological and Textual Evidence*, *JRA*, Supplementary Series no. 54, Portsmouth 2004.
- A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *PMB 50*, Нови Сад 2008, 151-173.
- A. Medović, „Arheoznanje – arheoimanje“ u poseti jednom sremačkom vikusu iz I ili II veka, *PMB 52*, Нови Сад 2010, 101-111.
- Т. Михаиловић, Антички локалитети у околини Краљева, у: *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд 2001, 223-237.
- В. Милојевић, Панонски Дунав на теиторији Југославије, *Zbornik za prirodne nauke 18*, Beograd 1960, 6-9.
- П. Милошевић, О траси пута Sirmium – Fossis и Sirmium – Bononia, *Старинар XXXIX*, 1989, 117-123.
- P. Milošević, *Topografija Sirmijuma*, Novi Sad 1994.

- M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Dissertationes, Beograd 1968.
- M. Mirković, Eine frühchristliche Inschrift aus der Umgebung von Krupanj, *Arch. Jug.* IX, Beograd 1968, 91- 95.
- M. Mirković, Sirmium – Its History from the I Century A. D. to 582 A. D. *Sirmium I*, Beograd 1971, 5-94.
- М. Мирковић, Бенефицијарна станица код Новог Пазара, *ЖА* 21, Скопје, 1971, 263-271.
- М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 66-76.
- М. Мирковић, Економско социјални развој у II и III веку, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 77-88.
- М. Мирковић, Централне балканске области у доба позног Царства, у: *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 89-105.
- M. Mirković, Ein Tribunus in Mediana bei Naissus, Romanitas – Christianitas, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1982, 360-366.
- M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. II, Beograd 1986.
- М. Мирковић, Римско село Вубе код Сингидунума, *Старинар XXXIX*, Београд 1988, 99-104.
- M. Mirković, Villas et domaines dans l'Illyricum central, IV-VI siècle, *ZRVI XXXV*, Beograd 1996, 57-75.
- M. Mirković, *Sirmium, istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006.
- M. Mirković, S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. I, Beograd 1976.
- A. Moczy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkrieg*, Budapest 1959.
- A. Mócsy, Zu den Prata legionis, *Studien zu den Militärgrenzen Roms 6*, Internationale Limes kongress, Köln-Graz 1967, 211-214.

- A. Mócsy, Das Problem der militärischen Territorien in Donauraum, *Acta antiqua XX*, Acad. scient. hung., Budapest 1972, 133-168.
- A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, London 1974.
- Д. Недељковић, Остаци животињских костију са локалитета 80 Сирмијума (1996), прелиминарни извештај, *Зборник музеја Срема 3*, Сремска Митровица 1997, 37-44.
- J. Nelis-Clement, *Les Beneficarii: militarises et administrateurs au services de l' Empire (Ire s. a. C. – VIe s.p. C)*, Bordeaux 2000.
- A. Nenadović, Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 165-170.
- O. Nojrat, *Istorija antučke pruvrede*, Beograd 1957.
- P. Oliva, *Pannonia and the onset of crisis in the Roman Empire*, Praha 1962.
- I. A. Oltean and W. S. Hanson, Villa settlements in Roman Transylvania, *Journal of Roman Archaeology 20*, 2007, 113-137.
- Љ. Опра, *Девет храстова: записи о историји српске метеорологије*, Београд 1998.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959.
- F. Parazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrumsko doba*, Sarajevo 1969.
- С. Парабућски, М. Јанковић, Покушај утврђивања потенцијалне вегетације Војводине, *Зборник за природне науке 54*, Нови Сад 1978, 5-20.
- D. P. S. Peacock and D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy: an Introductory Guide*, London-New York 1986.
- S. Petković, A Jug from Pontes decorated with Solar and Lunar symbols, *Starinar XLII/1991*, Beograd 1993, 97-106.
- С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Felix Romuliana – Гамзиград*, И. Поповић (ур.), Београд 2010, 33-42.
- С. Петковић, The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana, *Starinar LXI*, Beograd 2011, 171-190.
- Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар XV-XVI*, Београд 1966, 253-256.
- J. Petrović, Ilirsko rimsko blago iz Šabca, *GZM LIII*, Sarajevo 1941, 11-23.

- П. Петровић, Нови вотивни натписи из јужне Србије, *Старинар* XV-XVI, Београд, 1966, 245-251.
- P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Београд 1975.
- П. Петровић, Нова Трајанова табла у Ђердапу, *Старинар* XXI, Београд 1972, 31-39.
- П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.
- P. Petrović, Naissus – Remesiana – Horreum Margi, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Београд 1979.
- П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар* XXXI (1980), Београд 1981, 53-63.
- П. Петровић, Сабирни центар за снабдевање римских трупа у Ђердапу, *Старинар* XXXIII-XXXIV(1982-1983), Београд 1984, 285-291.
- П. Петровић, Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији, *Старинар* XL-XLI, Београд 1991, 207-216.
- П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994.
- P. Petrović, Timacum Minus et la vallée du Timok, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. III/2, Београд 1995, 19-59.
- П. Петровић, Медијана. Античко насеље са вилама, *Старинар* XLVII/1996, Београд 1997, 295-300.
- П. Петровић, Римљани на Тимоку у: *Археологија источне Србије*, М. Лазић (ур.) Београд 1997, 115-131.
- П. Петровић et al., *Фрушка Гора у античко доба*, прилози за стару историју и археологију, Нови Сад 1995.
- P. Petrović, M. Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area – main results, u: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.), Belgrade 1996, 15-26.
- П. Петровић, С. Јовановић, *Културно благо књажевачког краја*. Археологија, Београд 1997.
- В. Петровић Екскурси о римским старинама на подручју Ђердапа у делу Беле де Гонде, *Balkanica* XXXIV, Београд 2004, 71-95.
- В. П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима, градови и насеља*, Београд 2007.

- A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris 1972.
- Д. Пилетић, Велике и Мале Ливадице, античка осматачница и кастел, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984, 187-192.
- S. Pilipović, Votive Relief from Barovo (Scupi), *Starinar* LV/2005, Beograd 2006, 81-95.
- D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја, *Гласник САД* 8, Београд 1992, 135-143.
- Tz. Popova, E. Marinova, Archeobotanical and anthracological analysis of the Roman and early Byzantine castle Abritus, north-eastern Bulgaria, *Archaeologia Bulgarica* 4, 2000, 89-96.
- D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 8, Beograd 1966, 186-189.
- D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 9, Beograd 1967, 172-180.
- D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 10, Beograd 1968, 215-224.
- D. Popović, Rekognosciranje u Sremu, *AP* 12, Beograd 1970, 194-201.
- D. Popović, Glavna antička komunikacija u Sremu u svetlu arheoloških istraživanja, *Materijali XVII*, Beograd 1980, 101-107.
- Д. Поповић Археолошки споменици у југоисточном Срему, *Зборник Музеја Срема* 1, Сремска Митровица 1995, 9-25.
- Д. Поповић, Археолошко наслеђе на тлу Руме и шире околоне, *Зборник Завичајни музеј Рума* I, Рума 1997.
- И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988.
- I. Popović, Notes topographiques sur la region limitrophe entre la Pannonie Seconde et la Mésie Première, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 137-142.
- И. Поповић, Налази из економског објекта А (локалитет 31) у склопу палатијалног комплекса Сирмијума, *Зборник НМ* 20/1, Београд 2011, 335-372.
- М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1996.
- P. Popović, Konopište – Roman Architectural Complex (I-II century AD), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996, 101-103.
- V. Popović, Sirmium u 1962 godini, *AP* 4, Beograd 1962, 111-119.
- V. Popović, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *AP* 5, Beograd 1963, 63-73.
- V. Popović, Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *AP* 7, Beograd 1965, 111-114.

- В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума, *Старинар* XVIII/1967, Београд 1968, 29-53.
- В. Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984, 265-282.
- Љ. Prodanović, В. Popović, Arheološka istraživanja na području Đerdapa, severni sektor, *AP* 8, Београд 1966, 74-78.
- Д. Рашковић, Н. Ђокић, Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник САД* 13, Београд 1997, 135-146.
- Д. Рашковић, Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју Мојсињских и Послонских планина, *Гласник САД* 14, Београд 1997, 171-195.
- Д. Рашковић, Н. Берић, Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник САД* 18, Београд 2002, 137-158.
- А. Rendić-Miočević, Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Tršćenica u Splitskom polju, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100., Split 2007, 13-30.
- G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971.
- G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980.
- J. P. Roth, *The Logistics of The Roman Army at War (264B.C. - A.D. 235)*, Leiden-Boston-Köln 1999.
- М. Ружић et al., Кржинце – Свети Тројица, касноантичка вила, *Археолошка истраживања Е-75*, Београд 2005, 205-225.
- Ch. Schlüchter, U. Jörin, Alpen ohne Gletscher? Holz und Torffunde als Klimaindikatoren. *Die Alpen* 6, 2004, 34–47.
- R. Shaffrey, *Grinding and Milling, A study of Roman-British rotay querns and millstones made from old red sandstone*, BAR 409, Oxford 2006.
- R. R. Schmidt, *Arheološka karta, Vojvodina I*, Novi Sad 1939.
- З. Симић, Локалитет Катића њиве, село Соколова, Лазаревац – римско насеље, вила, *AP* 23, Београд 1982, 88-90.
- З. Симић, Локалитет Баташина, насеље Степојевац, римска вила, *AP* 23, Београд 1982, 90-93.

- Д. Спасић-Ђурић, Д. Јацановић, Траса пута Виминацијум-Ледерата, резултати микроарекогносцирања у 2003-2004 години, *Viminacium* 15, Пожаревац 2007, 123-165.
- Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica* XIII-XIV, Београд 1982-1983, 35-43.
- Д. Срејовић, Римско пољско имање, у: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 21-23.
- Д. Срејовић, Царски дворца, у: *Гамзиград, касноантички царски дворца*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, 24-95.
- Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987.
- Supplying Rome and the Empire*, The Proceedings of an International Seminar held at Siena – Certosa di Pontignano (May 2004), on Rome, the provinces, production and distribution, *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary series no. 69, E. Papi, Portsmouth (ed.), Rhode Island 2007.
- Шабач у прошлости* I, С. Филиповић, (ур.), Шабач 1970.
- Ј. Šašel, Rimski natpisi u Đerdapu, *Limes u Jugoslaviji* I, Београд 1961, 156-164.
- Ј. Шашел, Речна пловидба и привреда у античком Подунављу, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, научни скуп САНУ, одржан у Београду, 1979, 97-104.
- П. Шпехар, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве*, Београд 2007.
- Р. Špehar, Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Београд 2010.
- Н. Тасић, Маскар – Црквиште, *Старинар* VII-VIII, Београд 1957, 410.
- Н. Thédenat, Horreum, in: *Dictionnaire des Antiquités, grecques et romaines*, M. Ch. Daremberg et E. Saglio (eds.), Paris 1877-1919, 268-275.
- Е. В. Thomas, *Römische Villen in Pannonien, Beiträge zur Pannonischen Siedlungsgeschichte*, Budapest 1964.
- Е. В. Thomas, Villa Settlements, in: A. Lengyel, G.T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1981, 275-321.
- Р. Thomas, S. Stallibrass, For starters: producing and supplying food to the army in the Roman north-west provinces, in S. Stallibrass, R. Thomas eds., *Feeding the Roman Army. The Archaeology of Production and Supply in NW Europe*, Oxford 2008, 1-17.

- M. Todd, Rural Settlement and Society in Britannia, in: *Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein – Donau – Provinzen des Römischen Reiches*, H. Bender, H. Wolff (Hrsg.), Espelkamp 1994, 101-121.
- В. Трбуховић, М. Васиљевић, Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве, *Старинар XXVII*, Београд 1977, 153-166.
- М. Vasić, Römische Villen von Typus der Villa rustica aus jugoslawischen Boden, *Arch. Jug.* XI, Београд 1970, 45-81.
- М. Васић, Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник САД 2*, Београд 1985, 124-141.
- М. Vasić, *Horreum Margi* (Ћуприја), Београд 1990.
- М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, *Богородица Градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка 1992, Чачак 1993, 9-17.
- М. Vasiljević, Rekognosciranje - Podrinje, *AP 14*, Београд 1972, 168-189.
- М. Vasiljević, Rekognosciranje u Podrinju, *AP 15*, Београд 1973, 133-160.
- М. Vasiljević, Arheološka rekognosciranja u Podrinju *AP 21*, Београд 1980, 205-228.
- C. Viriout, *Tessera frumentaria. Les procédures de la distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l'Empire*, Rome 1995.
- K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman world*, Cambridge 1967.
- Византијски извори за историју народа Југославије I*, Г. Острогорски (ур.), Београд 1955.
- П. Вујевић, Геополитички и физичко-географски приказ Војводине, у *Војводина I*, у: Д. Ј. Поповић (ур.), Нови Сад 1939, 1-28.
- М. Vujović, Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma, *Singidunum 1*, Београд 1997, 169-179.
- М. Vujović, New Contributions on the Late Roman Helmets from Irone Gate, *BBM 39*, Београд 2012, 29-43.
- S. Vuković, Ostaci životinja s jugozapadnog dela lokacije Pirivoj (Viminacium), *APN 5*, Београд 2009, 57-82.
- Н. Вулић, Војводина у римско доба, у *Војводина I*, у Д. Ј. Поповић (ур.), Нови Сад 1939, 61-80.
- Н. Вулић, Октавијанов Илирски рат, *Глас СКА СХХI*, Београд 1926, 39-54.

- Н. Вулић, Далматинско-панонски устанак, *Глас СКА СХХI*, Београд 1926, 55-72.
- Н. Вулић, *Споменик СКА XLVII*, Београд 1909, 162-163.
- Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик САН LXXI*, Београд 1931, 4-259.
- Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик САН ХСVIII*, Београд 1941-48, 1-335.
- К. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge 1967.
- М. Zaninović, Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalsko-otočkom području Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave IV-V*, Zagreb 1967, 357-371.
- М. Zaninović, Prata legionis u Kosovu kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula Archaeologica* 10, Zagreb 1985, 63-79.
- Љ. Зотовић, Бољетин (Smorna), римски и рановизантијски логор, *Старинар XXXIII-XXXIV*, 211-225.
- Р. Zotović, A relief of Silvan and some aspects of his cult, *Starinar XLIII-XLIV/1992-1993*, Београд 1994, 177-181.
- Р. Зотовић, Два вотивна жртвеника посвећана Либеру из Ужица, *Гласник САД* 12, Београд 1996, 175-177.
- М. Живић, *Felix Romvliana: 50 година одгонетања*, Зајечар 2003.

Spisak ilustrativnih priloga

KARTE:

Karta 1. Pedološka karta Srbije.

Karta 2. Rimske provincije ranog Carstva, (prema: M. Мирковић, *Историја српског народа I*, 1981, 73).

Karta 3. Rimske provincije kasnog Carstva, (prema: M. Мирковић, *Историја српског народа I*, 1981, 93).

Karta 4. Karta nalazišta rimskih vikusa i pagusa na teritoriji Srbije.

Karta 5. Karta nalazišta rimskih vila rustika na teritoriji Srbije.

Karta 6. Karta nalazišta rimskih žitnica na teritoriji Srbije.

SLIKE:

Sl. 1. Rekonstrukcija srednjih godišnjih temperatura tokom poslednjih 11000 godina. (prema: A. Medović, Gamzigradski ratari – dva koraka napred, jedan korak nazad, *RMV* 50, Novi Sad 2008, sl. 5).

Sl. 2. Trajanov stub u Rimu. Detalj friza na kome je prikazana plovidba Dunavom.

Sl. 3. Beočin, Dumbovo. Situacioni plan – vikus i vila rustika. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-а і Voноnіа-е, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, пл. 2).

Sl. 4. Beočin, Dumbovo. Osnova građevine 1. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-а і Voноnіа-е, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, пл. 6).

Sl. 5. Okolina Sremske Mitrovice, lokalitet Livade. Osnova bazilikalne građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 139, пл. 3).

Sl. 6. Kudoš, Šašinci. Bazilika i kula u kompleksu vile rustike (Izmenjeno prema: O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 139, пл. 2).

Sl. 7. Hrtkovci. Osnova delimično istraženih zidova vile rustike. (Izmenjeno prema : В. Даутова Рушевљан, Систематско заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 242, сл. 2).

Sl. 8. Hrtkovci. Ostaci fresaka u vili. (Izmenjeno prema: В. Даутова Рушевљан, Систематско заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД* 21, Београд 2005, 242, сл. 4).

Sl. 9. Anine kod Lajkovaca. Situacioni plan kompleksa vile rustike. (Izmenjeno prema: Р. Арсић, Истраживање касноантичке виле на локалитету „Анине“ 2008. године, *Гласник ДКС* 33, Београд, 2009, 89, сл. 2).

Sl. 10. Poskurice kod Kragujevca. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар XV-XVI*, Београд 1966, 254, сл. 5).

Sl. 11. Višesava kod Bajine Bašte. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: Ј. Бућић, П. Петровић, Римска вила у Вишесави код Бајине Баште, *Ужички зборник* 15, Титово Ужице 1986, 33, сл. 11).

Sl. 12. Gornja Gorevnica kod Čačka. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 4).

Sl. 13. Gornja Gorevnica kod Čačka. Ostaci arhitekture detektovane geofizičkom metodom merenja. (Izmenjeno prema: М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 5).

Sl. 14. Krivelj kod Bora. Osnova građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: М. Јевтић, Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта „Старо Гробље“ у Кривељу код Бора, *Зборник НМ XVI/1*, Београд 1996, сл. 1).

Sl. 15. Gamzigrad kod Zaječara. Osnova vile rustike na sektoru Velikog hrama. (Prema: С. Петковић, The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace *Felix Romuliana*, *Starinar LXI*, Београд 2011, 173, пл. 2).

Sl. 16. Kržince kod Vladičinog Hana. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: М. Ружић et al., Кржинце – Свети Тројица, касноантичка вила, *Археолошка истраживања E-75*, Београд 2005, 207 пл. 1).

Sl. 17. Sirmium. *Žitnica na lokalitetu 31.* (Prema: M. Jeremiћ, Сирмијум у периоду тетрархије, у: *Римски царски градови и палате у Србији*, Д. Срејовић (прир.), Београд 1993, сл. 33).

Sl. 18. Maskar kod Topole. *Osnova žitnice.* (Izmenjeno prema: Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica XIII-XIV*, Београд 1982-1983, 36, сл. 1).

Sl. 19. Gamzigrad kod Zaječara. *Osnova žitnice.* (Izmenjeno prema: Д. Срејовић, Царски дворцац, у: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, сл. 49).

Sl. 20. Medijana kod Niša. *Osnova žitnice.* (Izmenjeno prema: П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994, 42, сл. 30).

Sl. 21. Prijedor kod Čačka. *Delimično istražena osnova horeuma u okviru vile rustike.* (Izmenjeno prema: М. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 3).

Sl. 22a. Saraја kod Rama. *Osnova žitnice.* Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар XXXIII-XXXIV*, Београд 1984).

Sl. 22b. Čezava (*Novae*) kod Golupca. *Osnova žitnice.* (prema: P. Petrović, M. Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area – main results, у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.), Belgrade 1996, fig. 5b)

Sl. 22c. Boljetin (*Smorna*). *Osnova žitnice.* (prema: P. Petrović, M. Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area – main results, у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.), Belgrade 1996, fig. 5a).

Sl. 22d. Veliki Gradac (*Taliata*). *Osnova žitnice – IV vek.* (prema: P. Petrović, M. Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archaeological investigations in the Iron Gate area – main results, у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović (ed.), Belgrade 1996, fig. 5c).

Sl. 23. Ušće Porečke reke. *Situacioni plan.* (prema: П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар XXXI*, Београд 1981, сл. 3).

Sl. 24. Ušće Porečke reke. *Građevina B.* (prema: П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар XXXI*, Београд 1981, сл. 7).

TABLE:

T. I 1. Dvozuba motika, mozaik, carska palata, Carigrad; 2. valus, reljef iz Buzenola. (Prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, LVII/1, 3);

T. II 1. Delovi rala: 1. manicula, 2. stiva, 3. dentale, 4. buis, 5. temo; 2. tipovi sprava za oranje: 2a.) ralo; 2b.) plug sa točkovima. (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, сл. 27).

T. III Različiti tipovi raonika, crtala i gredelnica sa lokaliteta u Srbiji: 1. raonik, Karataš; 2. raonik, Boljetin (ostava br. 4); 3. raonik Sremska Mitrovica (ostava sa njive „Zelengora“); 4. raonik, Pontes; 5. raonik, Dražaj kod Grocke (ostava); 6. raonik, Karataš; 7. crtalo Boljetin, (ostava br. 4); 8. gredelnica, Brović kod Obrenovca. (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, T. XVIII, XIX).

T. IV Tipovi oruđa za obradu zemljišta i pripremu za sadnju: 1. motika, Čezava; 2. motika, Sremska Mitrovica, lok. Izvorac; 3. dvozuba motika, Boljetin, (ostava br. 4); 4. baštenska motika, Sremska Mitrovica, (ostava sa njive „Zelengora“); 5. ašov, Sremska Mitrovica, (ostava sa njive „Zelengora“). (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, T. I, III, IV, XXXIX).

T. V Tipovi oruđa koje je korišćeno u žetvenim radovima i košenju trave: 1. srp, Ušće kod Obrenovca; 2. srp, Karataš; 3. kosa, Ušće kod Obrenovca; 4. kosa, Pontes; 5. kosir, Boljetin; 6. kosir, Karataš. (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, T. XIII-XV).

T. VI Tipovi oruđa koje je korišćeno za krčenje različitog rastinja: 1. sekira-kramp, Boljetin; 2. sekira, Sremska Mitrovica; 3. budak, Ušće kod Obrenovca; 4. budak-čekić, Karataš. (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, T. I, V, VII, X).

T. VII Poljoprivredno oruđe korišćeno u stočarstvu: 1. makaze, Karataš; 2. makaze Sremska Mitrovica; 3. češagija, Vlasenica (ostava alata). (Izmenjeno prema: И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988, T. XII, XVII).

T. VIII Predmeti korišćeni u preradi poljoprivrednih proizvoda: 1-2. žrvanjevi, Viminacijum; 3. mlin, Sremska Mitrovica; 4. mlin, rekonstrukcija, crtež; 5. podnožje prese za ceđenje grožđa, Medijana.

T. IX 1. Pontske amfore tip XVII – karta rasprostranjenosti; 2. pontske amfore tip XVII – moguće korišćene za prevoz žita (prema: Lj. Vjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Београд 1996, 59-60).

T X Sirmijum (lokalitet 31). *Horreum* A. Fragmenti afmora, prostorija 13. (Prema: И. Поповић, Налази из економског објекта А (локалитет 31) у склопу палатијалног комплекса Сирмијума, *Зборник НМ* 20/1, Београд 2011, T. X).

T. XI 1. Okolina Pontesa. Mermerna ikona posvećena kultu Libera i Libere (Prema: М Васић, Ђ. Јовановић, Мермерна икона Либера и Либере из околине Понтеса,

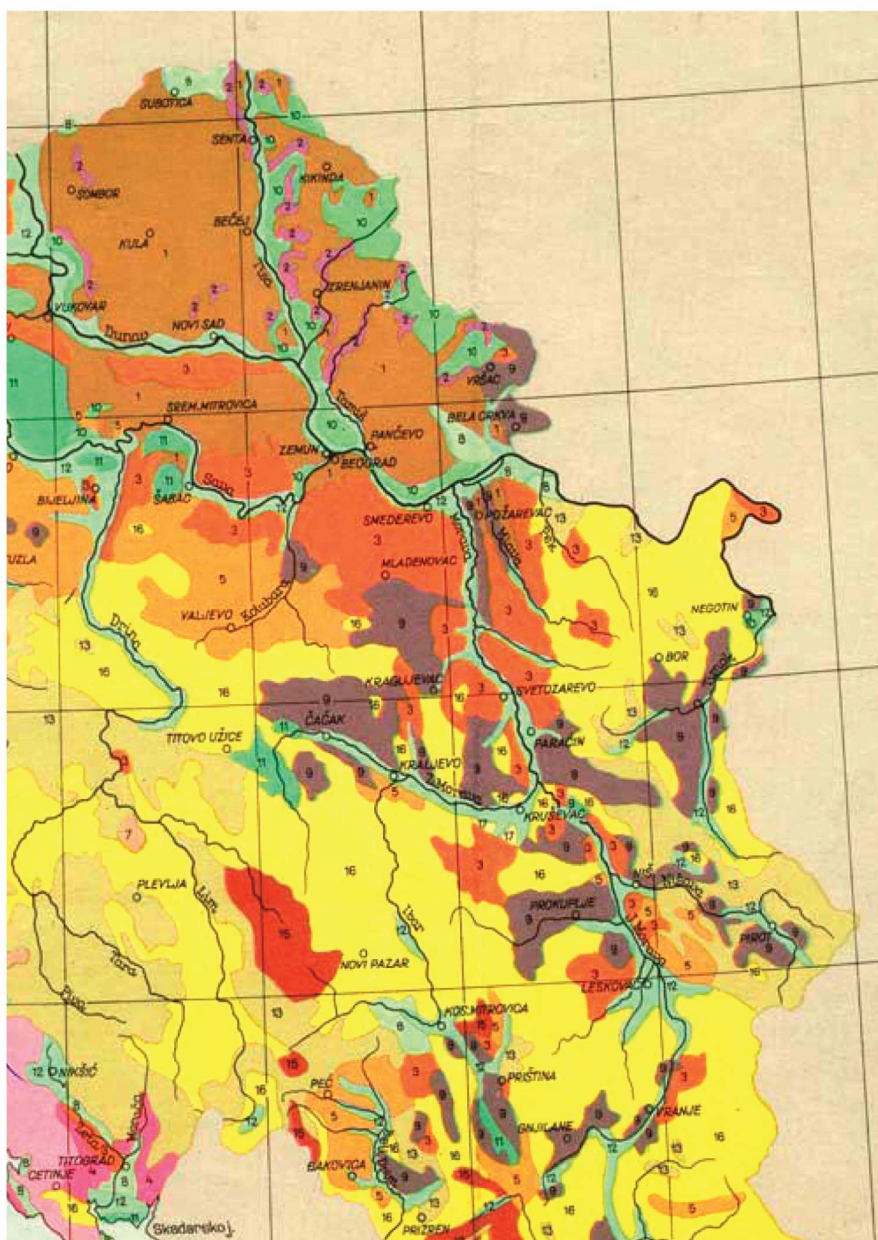
Берданске свеске IV, Београд Београд 1987, сл. 1); 2. Singidunum. Votivna ara posvećena kultu Libera i Libere. (Prema: M. Mirković, S. Dušanić, *IMS*, vol. I, no 16); 3.a-b Sirmijum. Prijap, terakota. (Prema: O. Брукнер, et. al., *Почеци романизације у јутоситочном делу провинције Паноније*, Нови Сад 1987, Т. XXV/3).

TABELE:

Tab. 1. Vranj, Hrtkovci. Rezultati arheobotaničkih analiza biljnih vrsta iz I i II veka. (Prema: A. Medović, „Arheoznanje – arheoimanje“ u poseti jednom sremačkom vikusu iz I ili II veka, *PMB* 52, Нови Сад 2010, 108-109).

Tab. 2. Gamzigrad, sonda 1/05, van bedema carske palate. Faunistički ostaci. Dimenzije pojedinačnih primeraka. (Prema: V. Dimitrijević, A. Medović, Animal and plant finds in a tomb in test-pit 1/05, outside the fortified imperial palace Felix Romuliana, *Starinar* LVII/2007, Beograd 2009, 318, Tab.1).

Karta 1. Pedološka karta Srbije.

TLA (ZEMLJIŠTA) U RAVNICAMA I BREŽULJKASTIM TERENIMA		TLA (ZEMLJIŠTA) BRDSKIH I PLANINSKIH PREDJELA	
1	ČERNOZEMI	10	RITSKE CRNICE
2	SLATINE I SLATINASTA TLA	11	LIVADSKA I MOČVARNA TLA
3	PARAPODZOLASTE GAJNJAČE I GAJNJAČE	12	RECENTNI ALUVIJALNI NANOS
4	CRVENICA	13	RENDZINE, CRVENICE I SMEĐA TLA NA TVRDIM VAPNENICIMA I DOLOMITIMA
5	PARAPODZOLI I PARAPODZOLASTA TLA	14	GOLI KRŠ S PUEGAMA CRVENICE I RENDZINE
6	PARAPODZOLASTA VRIŠTINSKO BUJADNIČNA TLA	15	HUMUSNO-SILIKATNA TLA (RANKERI)
7	PARAPODZOLASTA I NERAZVIJENA TLA NA FLIŠU I LAPORU	16	RANKERI, KISELA SMEĐA I PARAPODZOLASTA TLA NA SILIKATIMA
8	NERAZVIJENA TLA	17	PODZOLASTA I SMEĐA PODZOLASTA TLA
9	SMONICE		

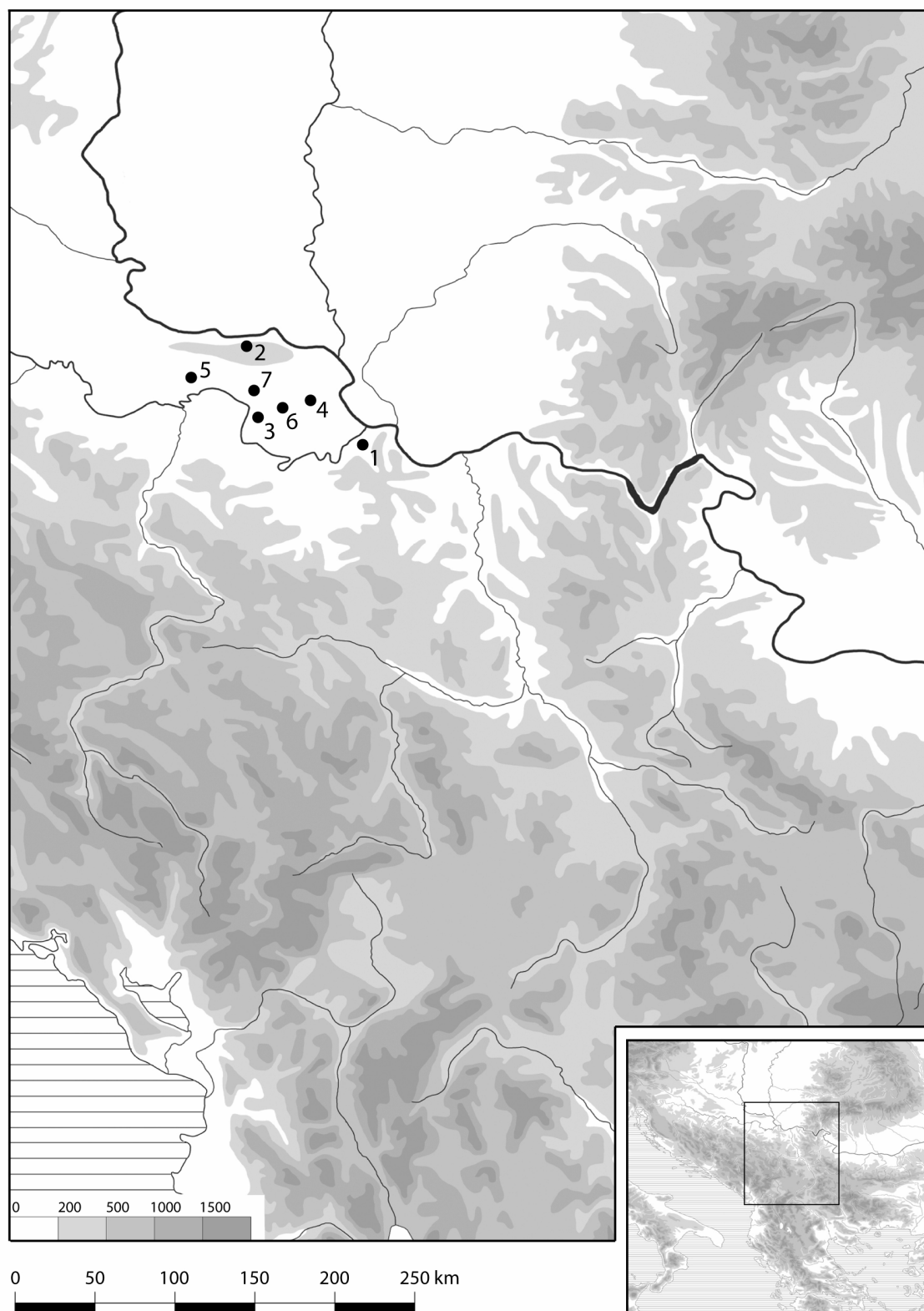

Karta 2. Rimske provincije ranog Carstva, (prema: M. Мирковић, 1981, 73).

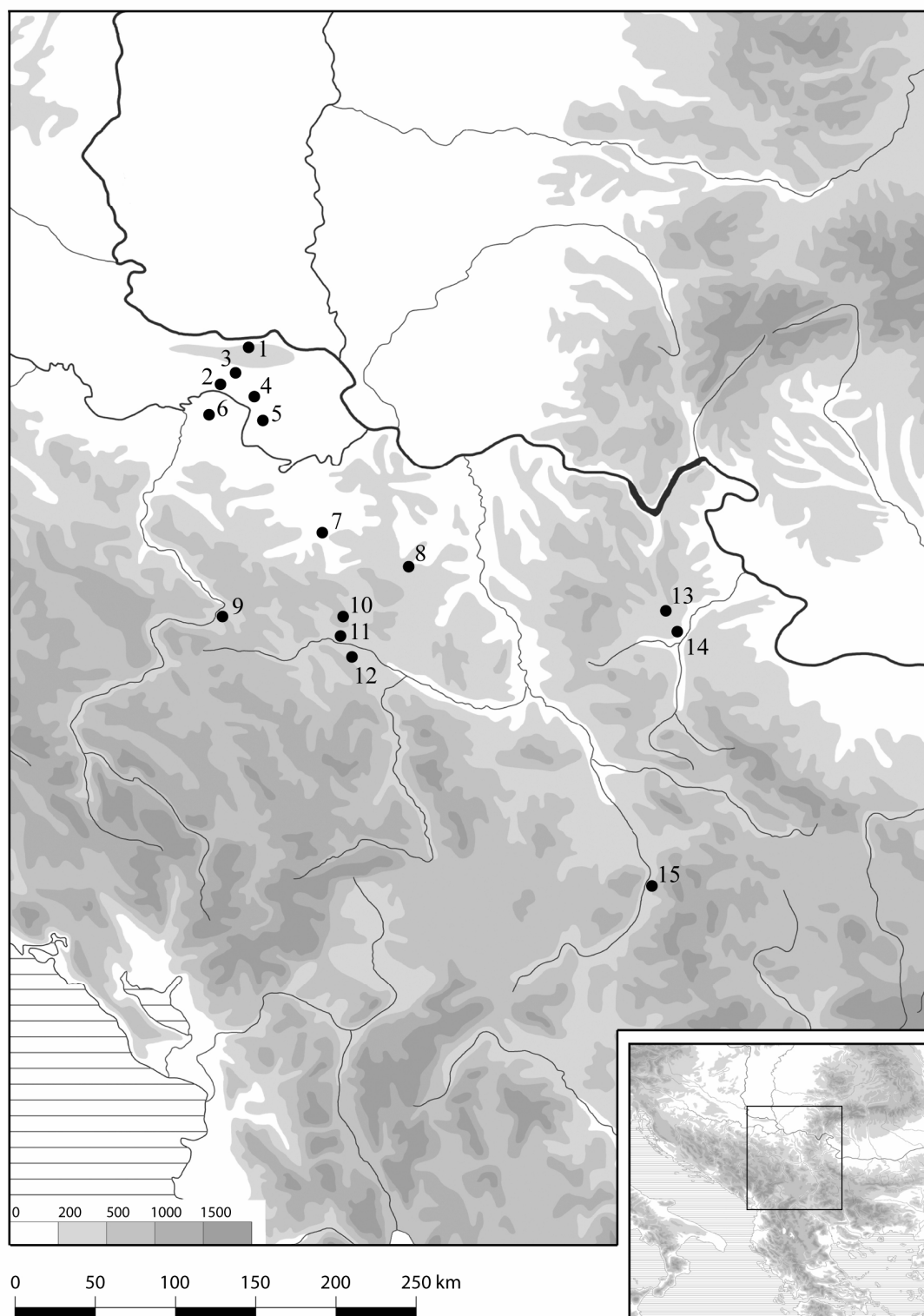
Karta 3. Rimske provincije kasnog Carstva, (prema: M. Мирковић, 1981, 93).

Karta 4. Nalazišta rimskih vikusa i pagusa na teritoriji Srbije.

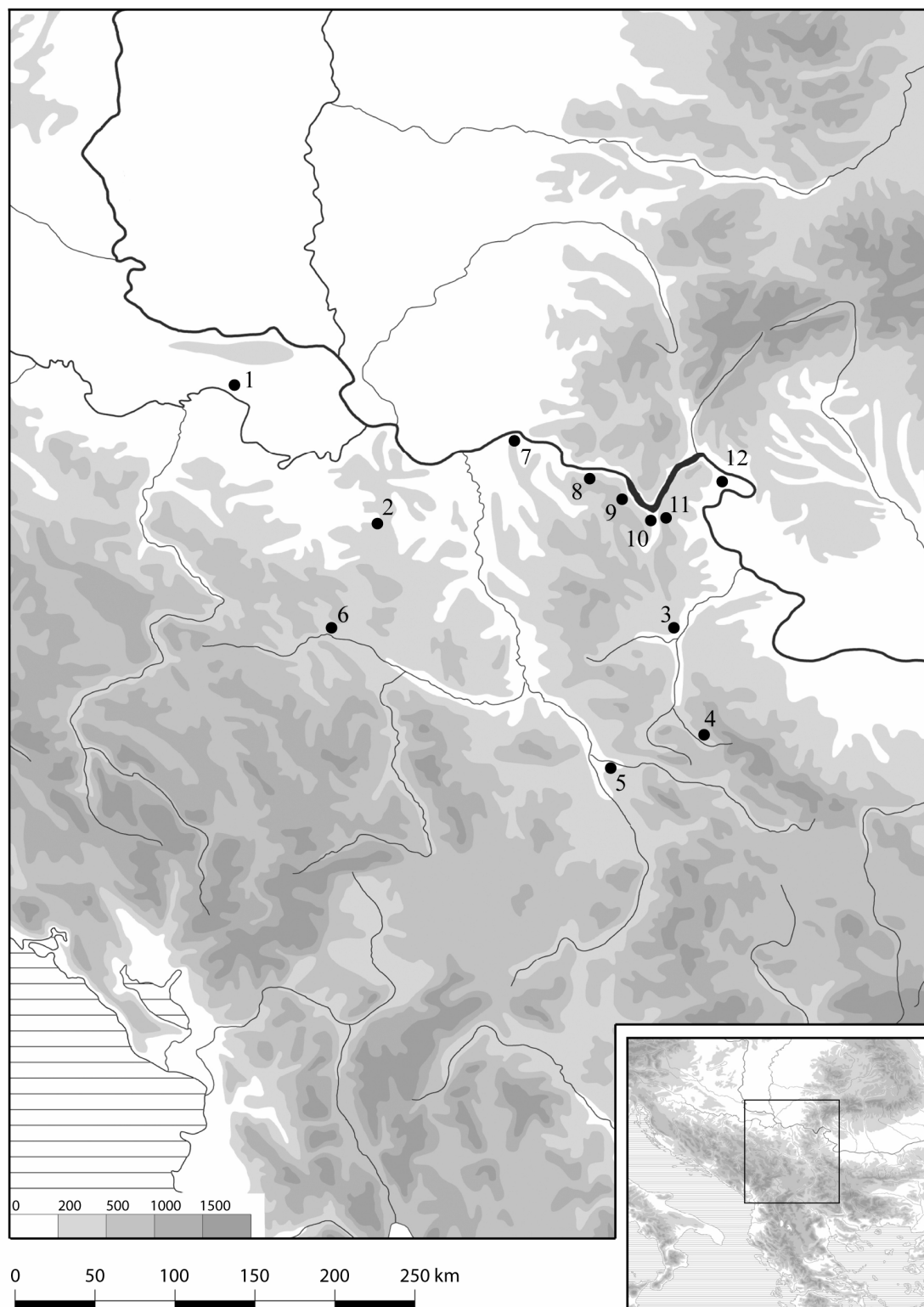
1. Bube kod Beograda; 2. Dumbovo kod Beočina; 3. Hrtkovci; 4. Krnješevci; 5. Kuzmin; 6. Prhovo;
7. Kudoš, Šašinci.

Karta 5. Nalazišta rimskih vila rustika na teritoriji Srbije.

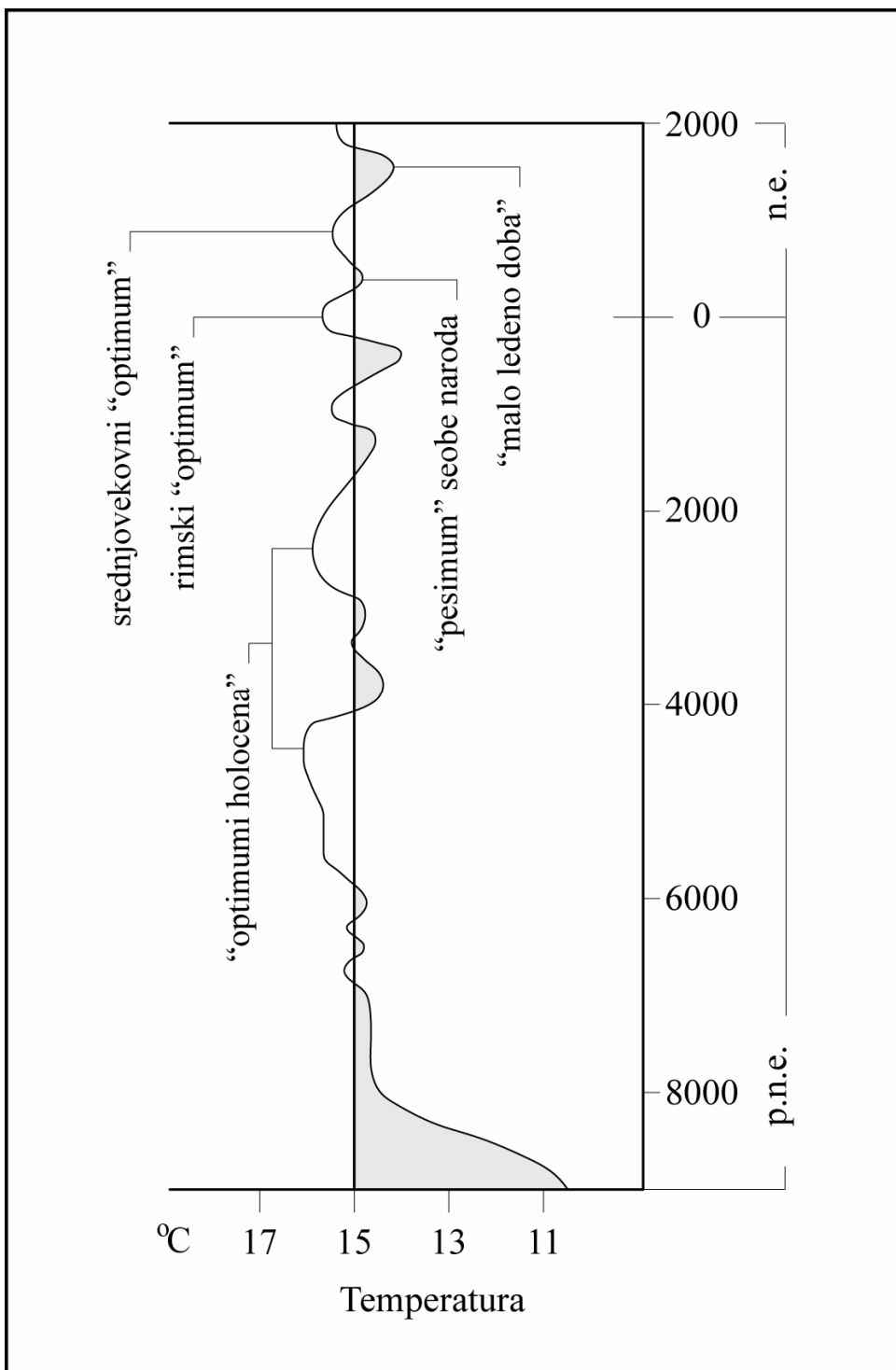

1. Dumbovo kod Beočina; 2. Livade, Sremska Mitrovica; 3. Mitrovačke livade, Sremska Mitrovica; 4. Kudoš, Šašinci; 5. Vranj, Hrtkovci; 6. Štitar u Mačvi; 7. Anine kod Lajkovca; 8. Poskurice kod Kragujevca; 9. Višesava, Bajina Bašta; 10. Gornja Gorevnica kod Čačka; 11. Prijedor kod Čačka; 12. Beljina kod Čačka; 13. Krivelj kod Bora; 14. Gamzigrad kod Zaječara; 15. Kržince, Vladičin Han.

Karta 6. Nalazišta rimskih žitnica na teritoriji Srbije.

1. Sremska Mitrovica; 2. Maskar kod Topole; 3. Gamzigrad kod Zaječara; 4. Ravna kod Knjaževca; 5. Medijana kod Niša; 6. Prijedor kod Čačka; 7. Sapaja kod Rama; 8. Čezava; 9. Boljetin; 10. Veliki Gradac; 11. Porečka Reka; 12. Kurvingrad.

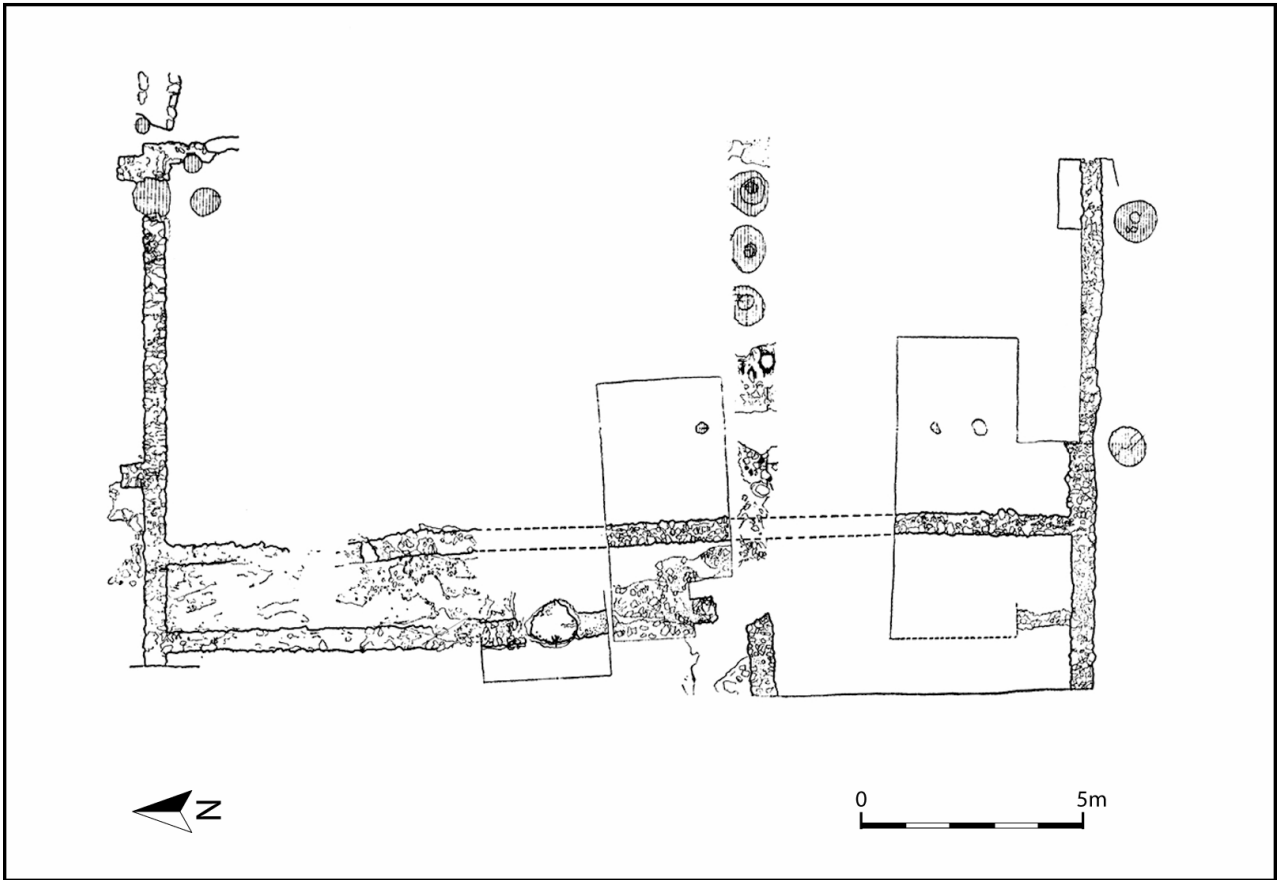
Sl. 1. Rekonstrukcija srednjih godišnjih temperatura tokom poslednjih 11000 godina. (prema: A. Medović, 2008, sl. 5).

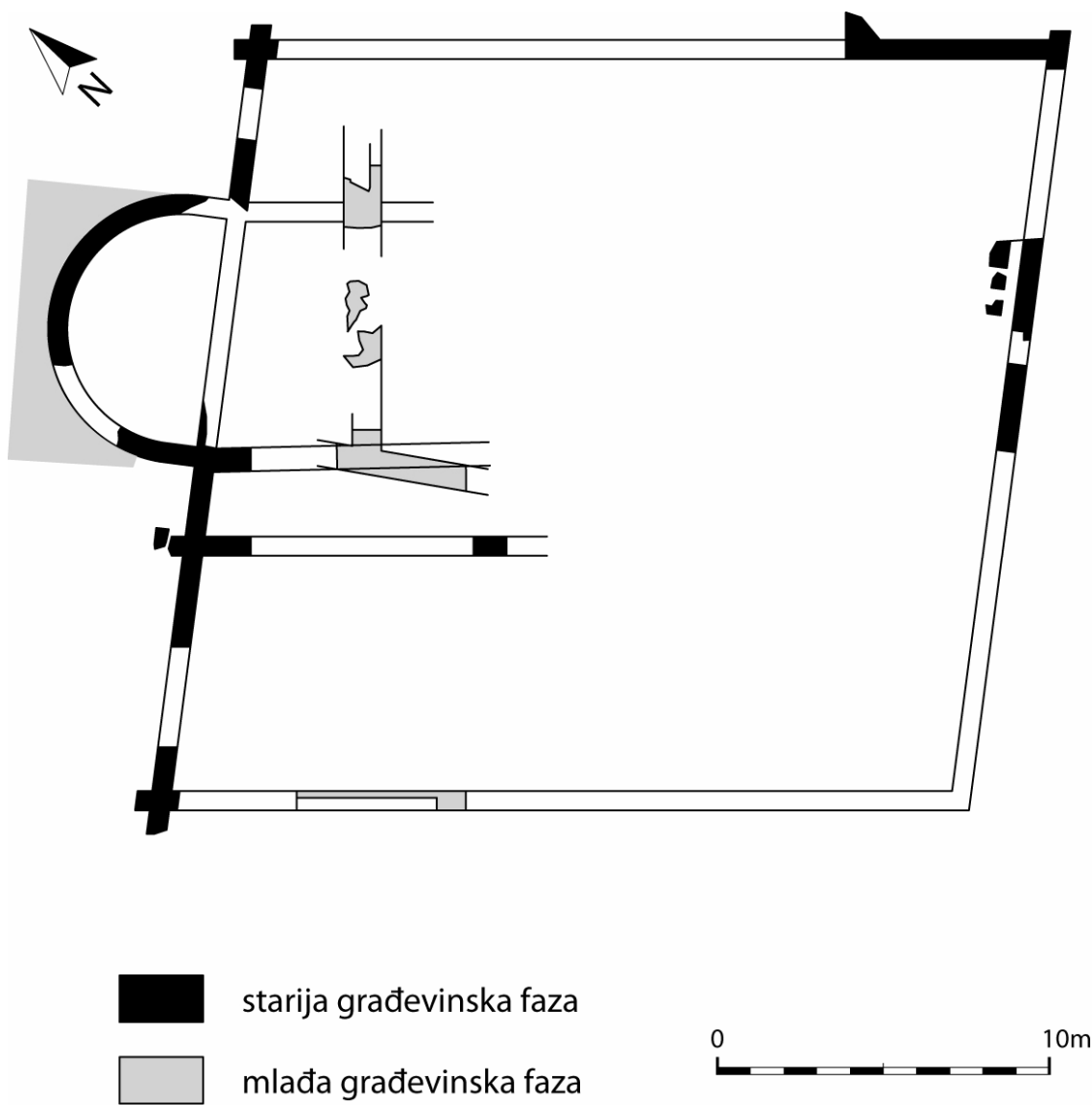
Sl. 2. Trajanov stub u Rimu. Detalj friza na kome je prikazana plovidba Dunavom.

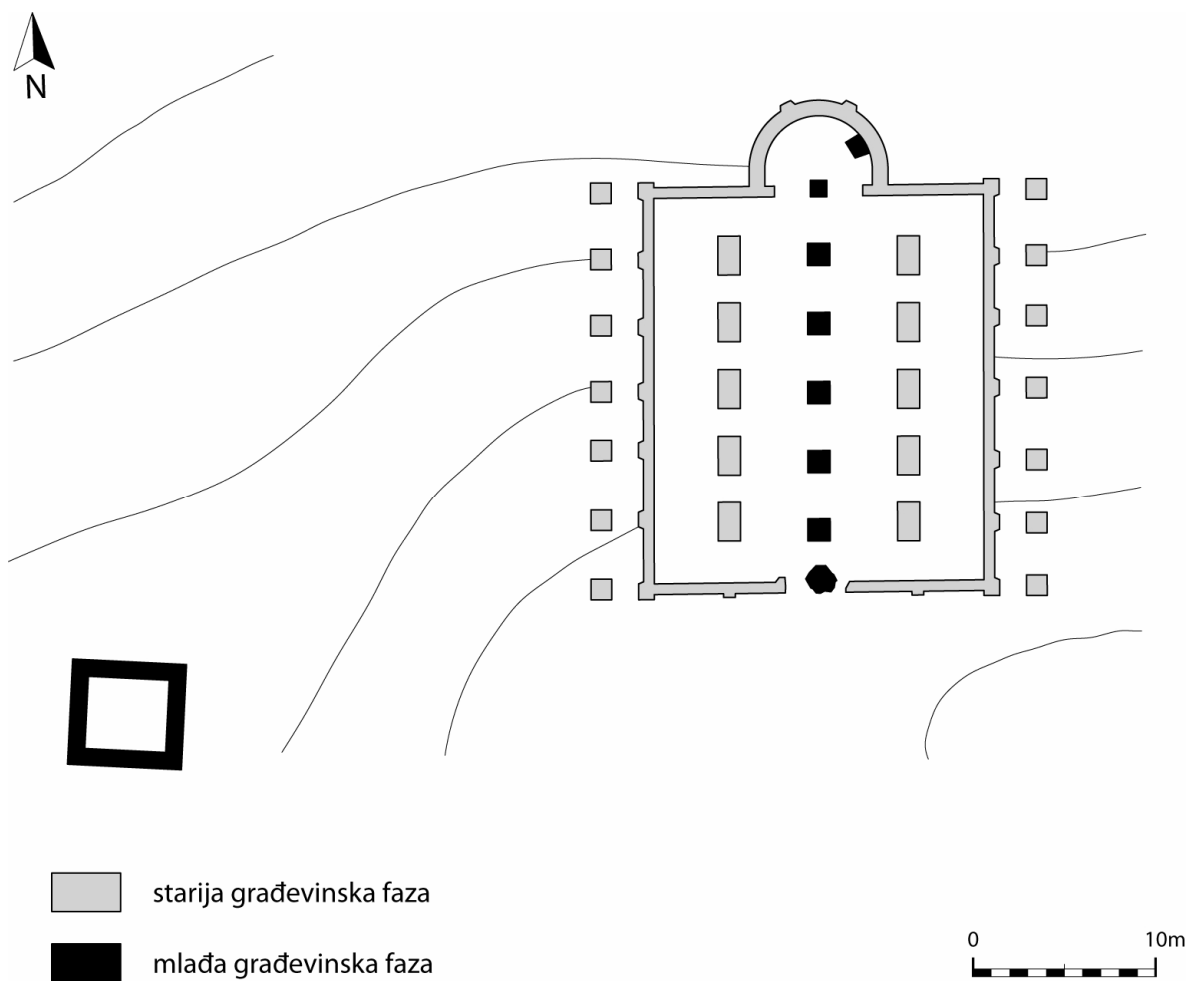
Sl. 3. Veočin, Dumbovo. Situacioni plan – vikus i vila rustika. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, *Vicus i villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-a i Voponia-e, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, пл. 2).

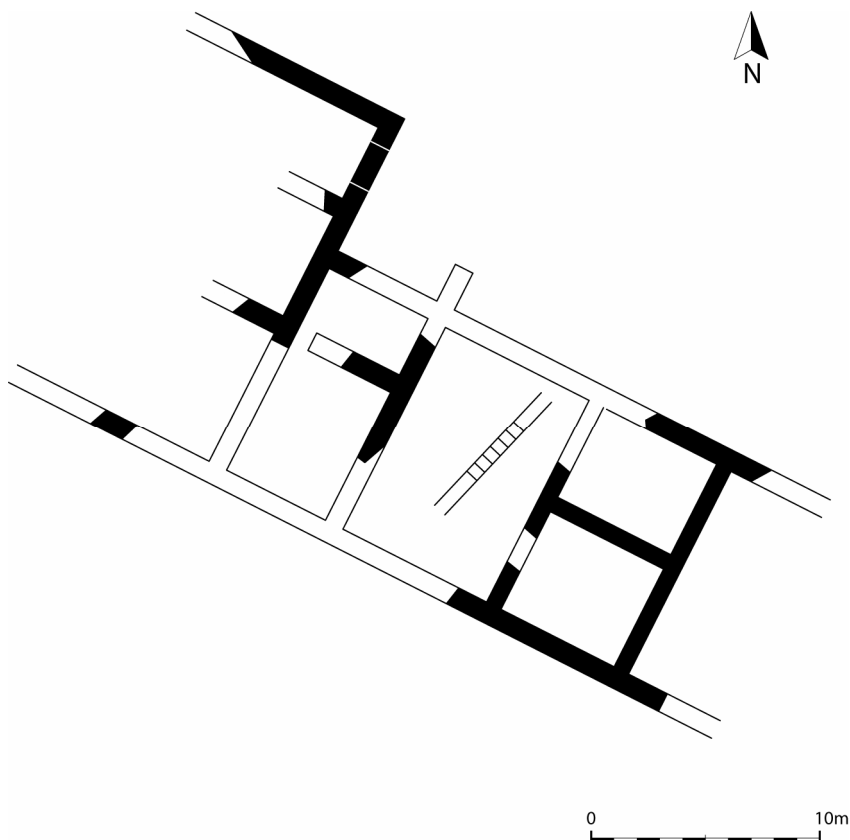
Sl. 4. Veočin, Dumbovo. Osnova građevine 1. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, *Vicus* и *villa rustica* у пограничној зони лимеса између Cusum-а і Voнопіа-е, *Грађа за проучавање спменика културе Војводине VI-VII*, Нови Сад 1976, пл. 6).

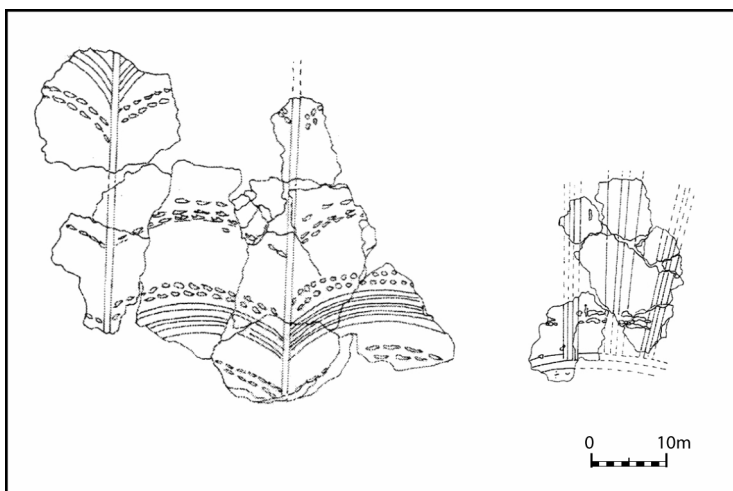
Sl. 5. Okolina Sremske Mitrovice, lokalitet Livade. Osnova bazilikalne građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 139, пл. 3).

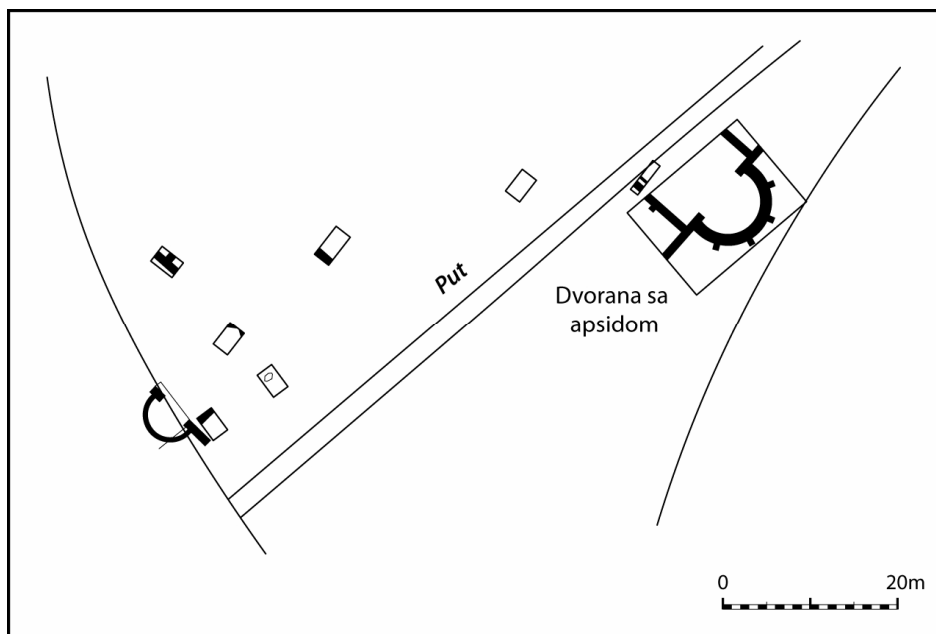
Sl. 6. Kudoš, Šašinci. Bazilika i kula u kompleksu vile rustike (Izmenjeno prema: O. Брукнер, Римска насеља и виле рустике, *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 139, пл. 2).

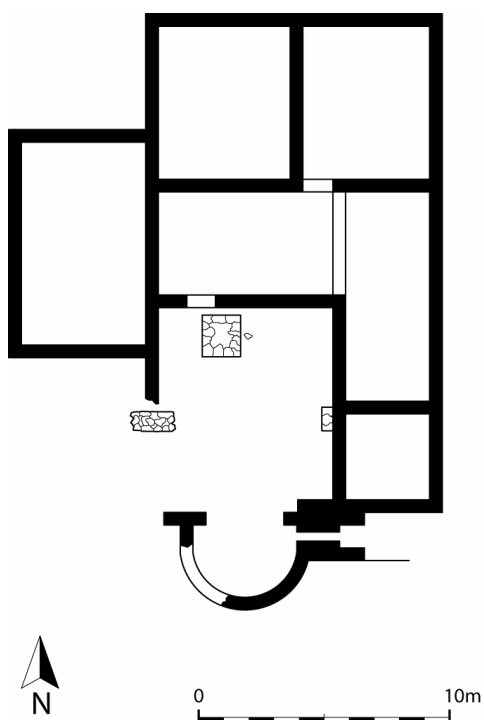
Sl. 7. Hrtkovci. Osnova delimično istraženih zidova vile rustike. (Izmenjeno prema : В. Даутова Рушевљан, Систематско заштитна ископавања vile rustike у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД 21*, Београд 2005, 242, сл. 2).

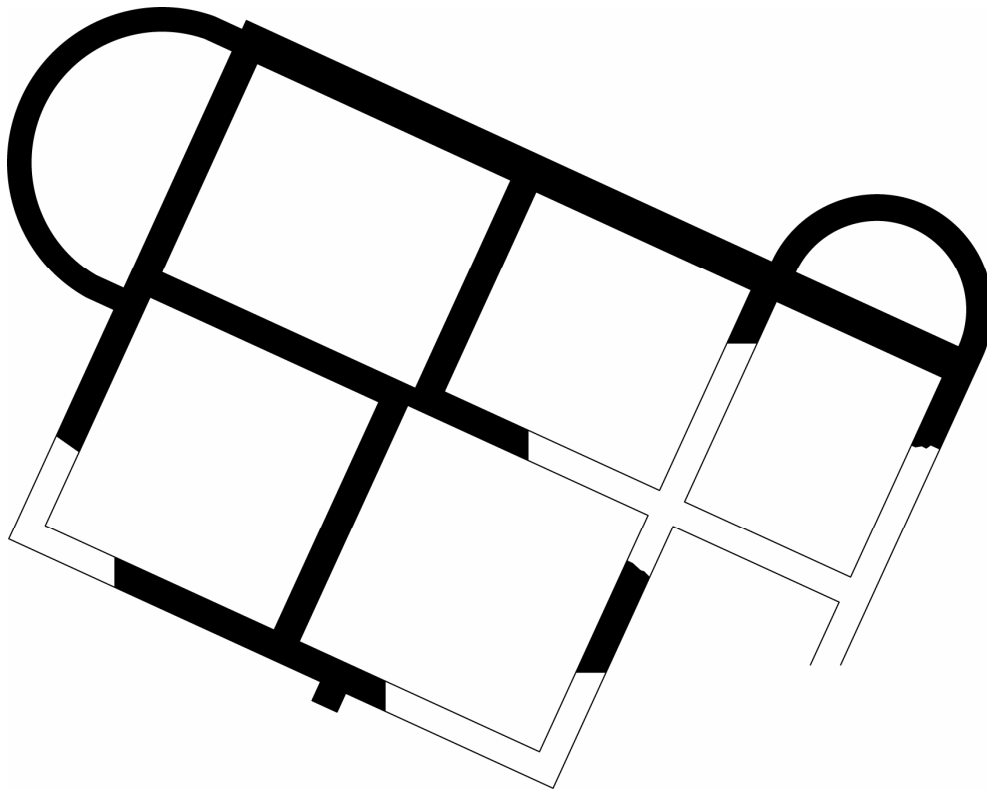
Sl. 8. Hrtkovci. Ostaci fresaka u vili. (Izmenjeno prema: В. Даутова Рушевљан, Систематско заштитна ископавања vile rustike у Хртковцима 2004. године, *Гласник САД 21*, Београд 2005, 242, сл. 4).

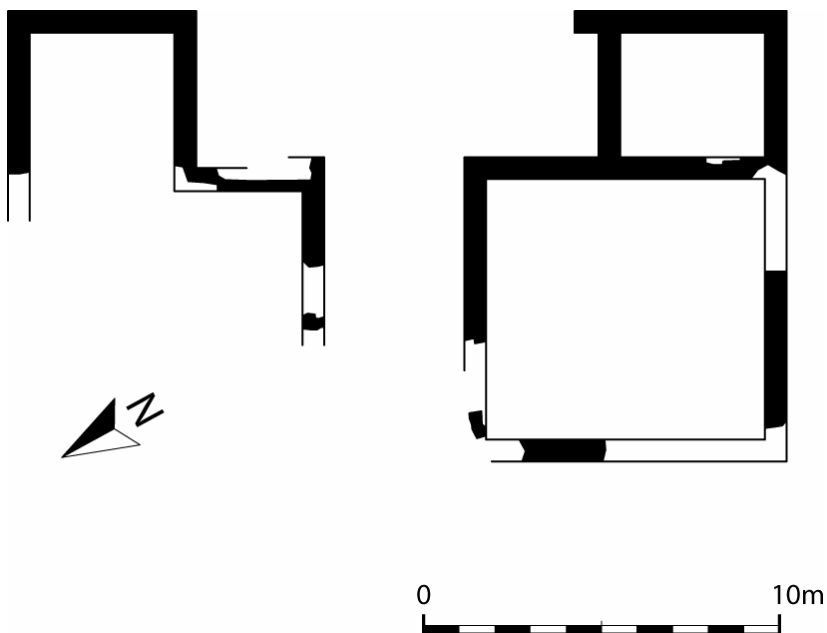
Sl. 9. Anine kod Lajkovaca. Situacioni plan kompleksa vile rustike. (Izmenjeno prema: P. Arsiћ, Истраживање касноантичке vile на локалитету „Анине“ 2008. године, *Гласник ДКС* 33, Београд, 2009, 89, сл. 2).

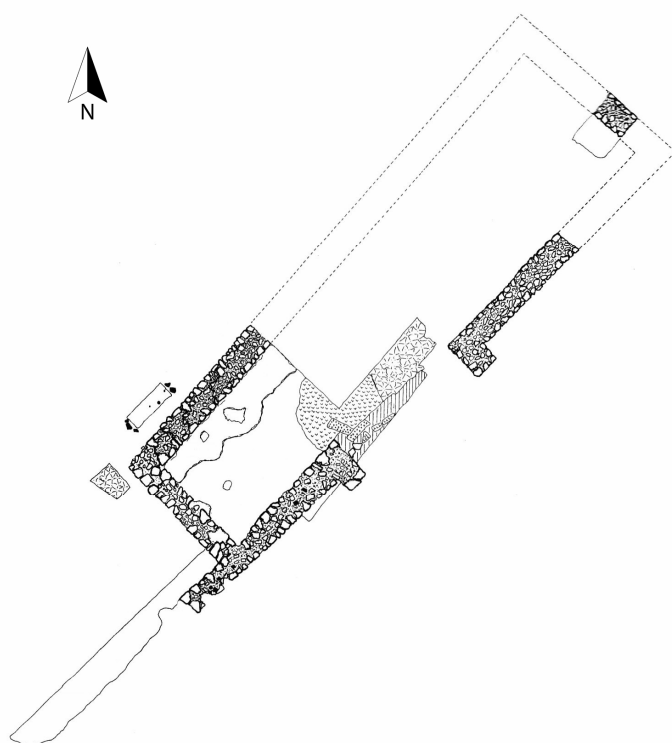
Sl. 10. Poskurice kod Kragujevca. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: Д. Петровић, Остаци римске грађевине у Поскурицама, *Старинар* XV-XVI, Београд 1966, 254, сл. 5).

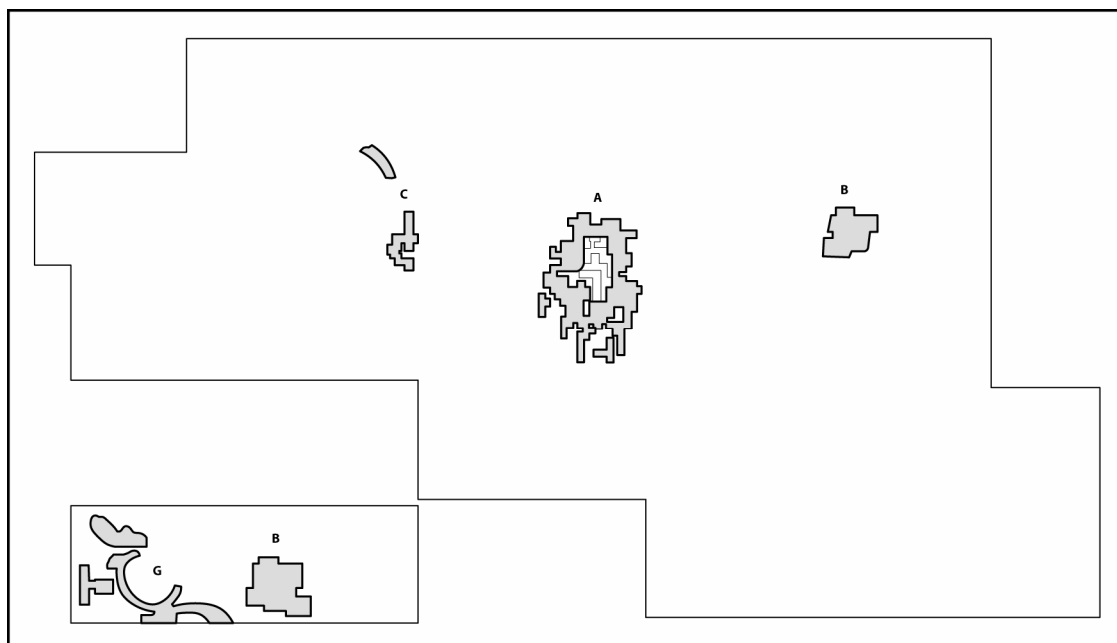
Sl. 11. Višesava kod Bajine Bašte. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: J. Buđinić, P. Petrović, Rimaska vila u Višesavi kod Bajine Bašte, *Užički zbornik* 15, Titovo Užice 1986, 33, sl. 11).

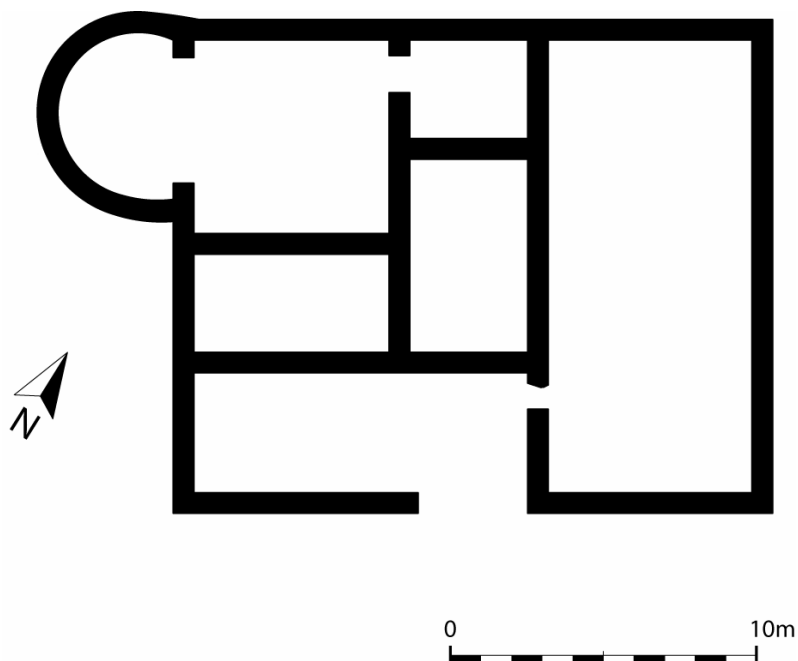
Sl. 16. Kržince kod Vladičinog Hana. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: M. Rужић et al., Kržince – Sveti Trojića, kasnoanticka vila, *Arheološka istraživanja E-75*, Beograd 2005, 207 pl. 1).

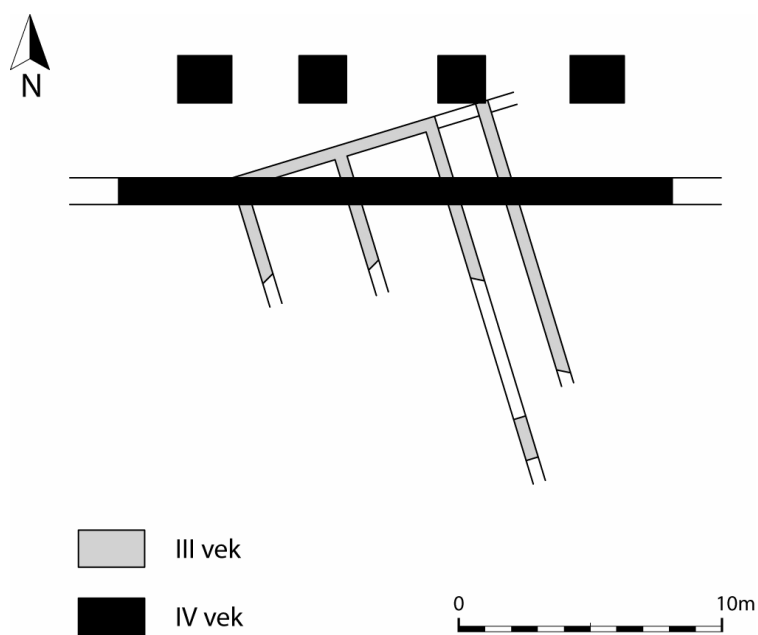
Sl. 12. Gornja Gorevnica kod Čačka. Osnova delimično istražene građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: M. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 4).

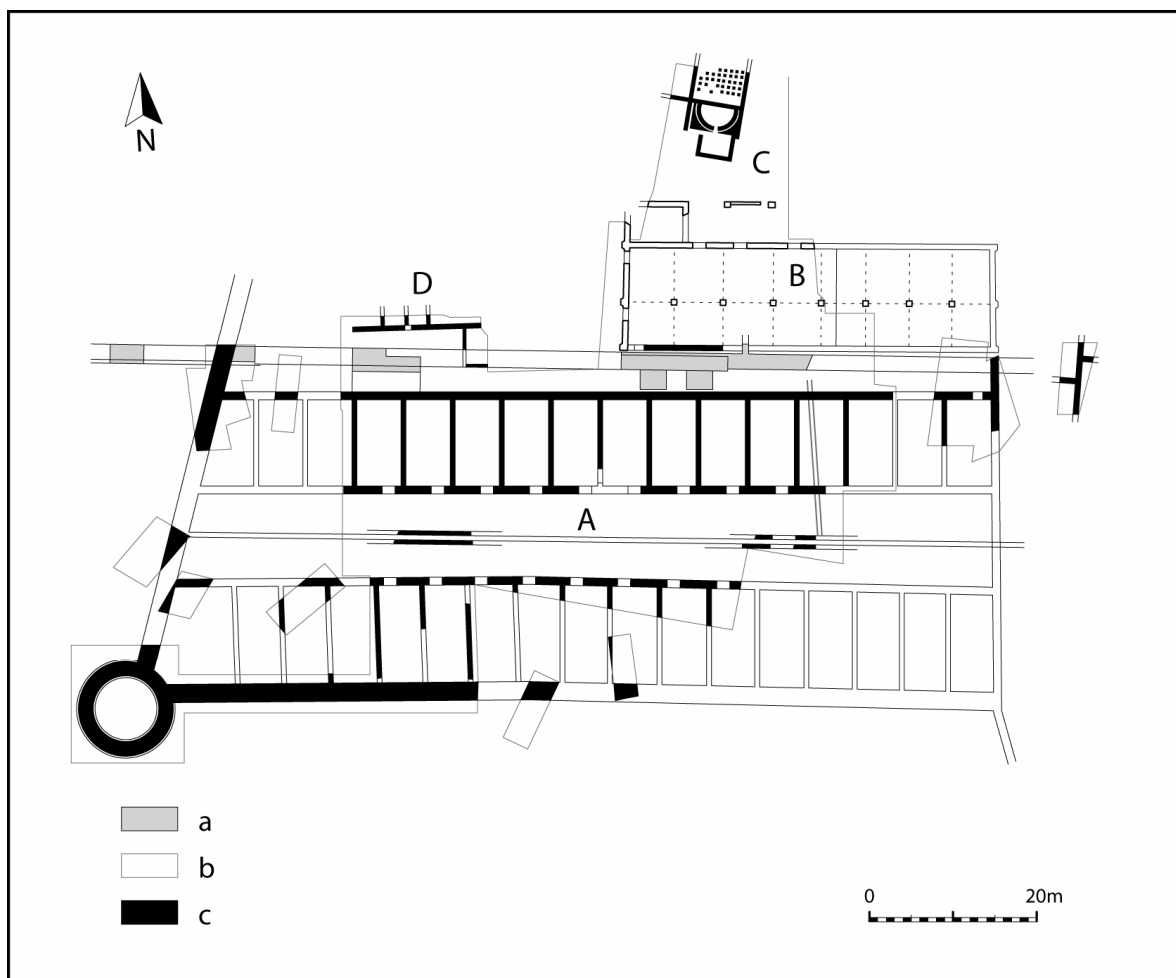
Sl. 13. Gornja Gorevnica kod Čačka. Ostaci arhitekture detektovane geofizičkom metodom merenja. (Izmenjeno prema: M. Васић, Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у *Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 5).

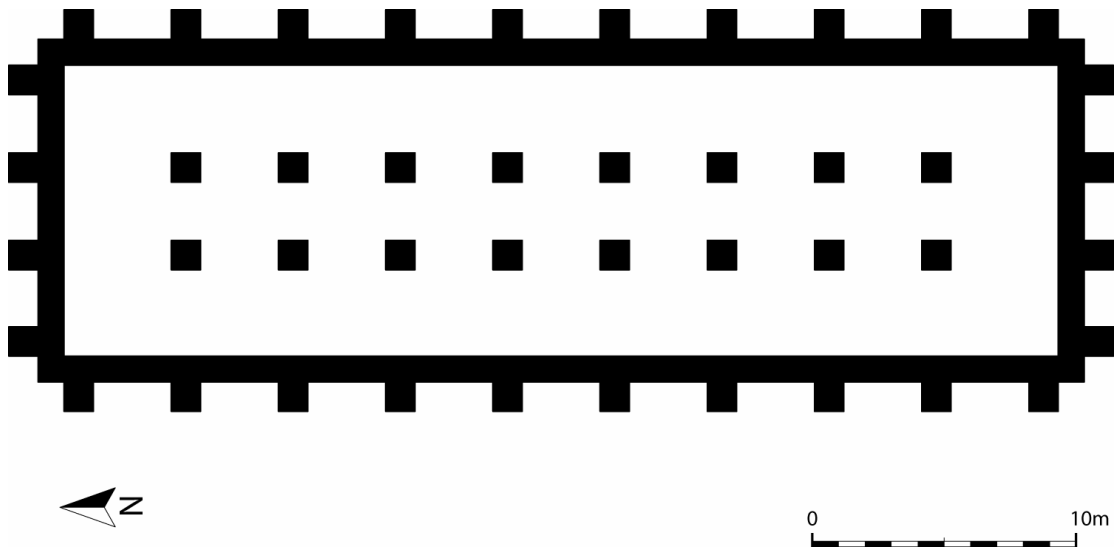
Sl. 14. Krivelj kod Bora. Osnova građevine u kompleksu vile rustike. (Izmenjeno prema: M. Јевтић, *Керамика старијег и млађег гвозденог доба са налазишта „Старо Гробље“ у Кривељу код Бора*, *Зборник НМ XVI/1*, Београд 1996, сл. 1).

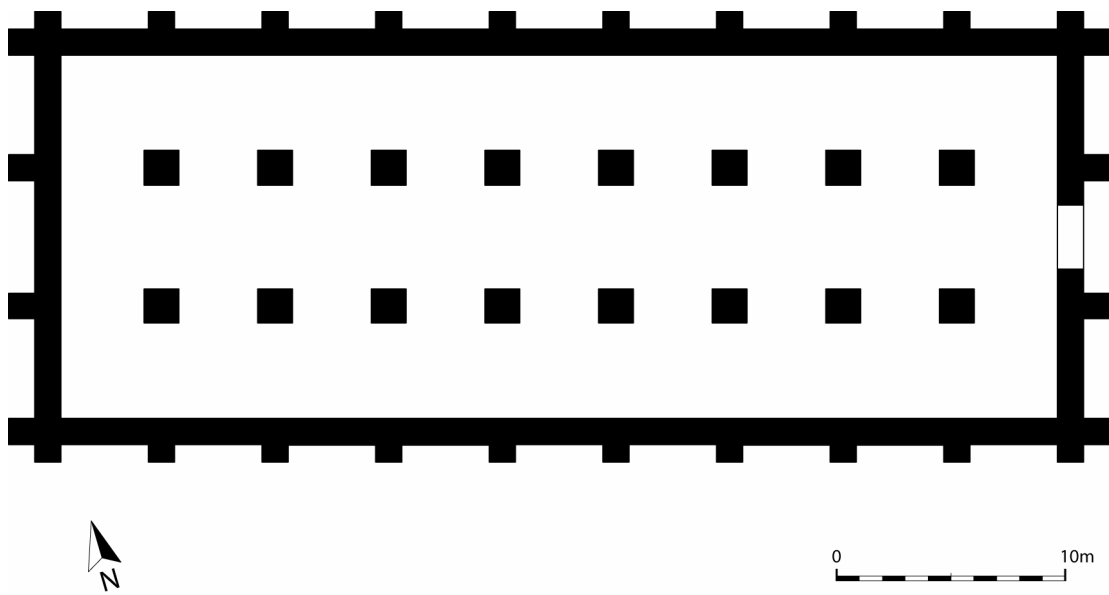
Sl. 15. Gamzigrad kod Zaječara. Osnova vile rustike na sektoru Velikog hrama. (Prema: С. Петковић, *The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana*, *Starinar LXI*, Београд 2011, 173, pl. 2).

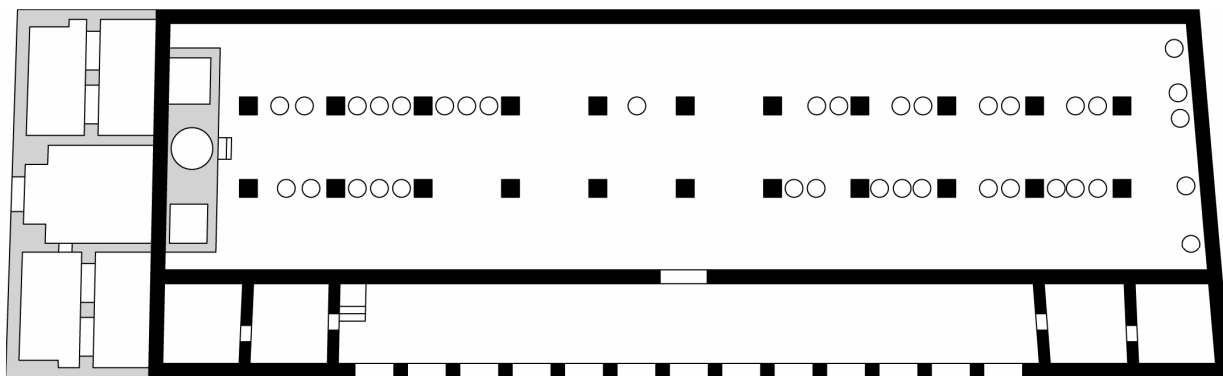
Sl. 17. Sirmium. Žitnica na lokalitetu 31. (Prema: M. Jeremić, Sirmijum u periodu tetrarhije, u: *Rimski царски градови и палате у Србији*, Д. Срејовић (прир.), Београд 1993, сл. 33).

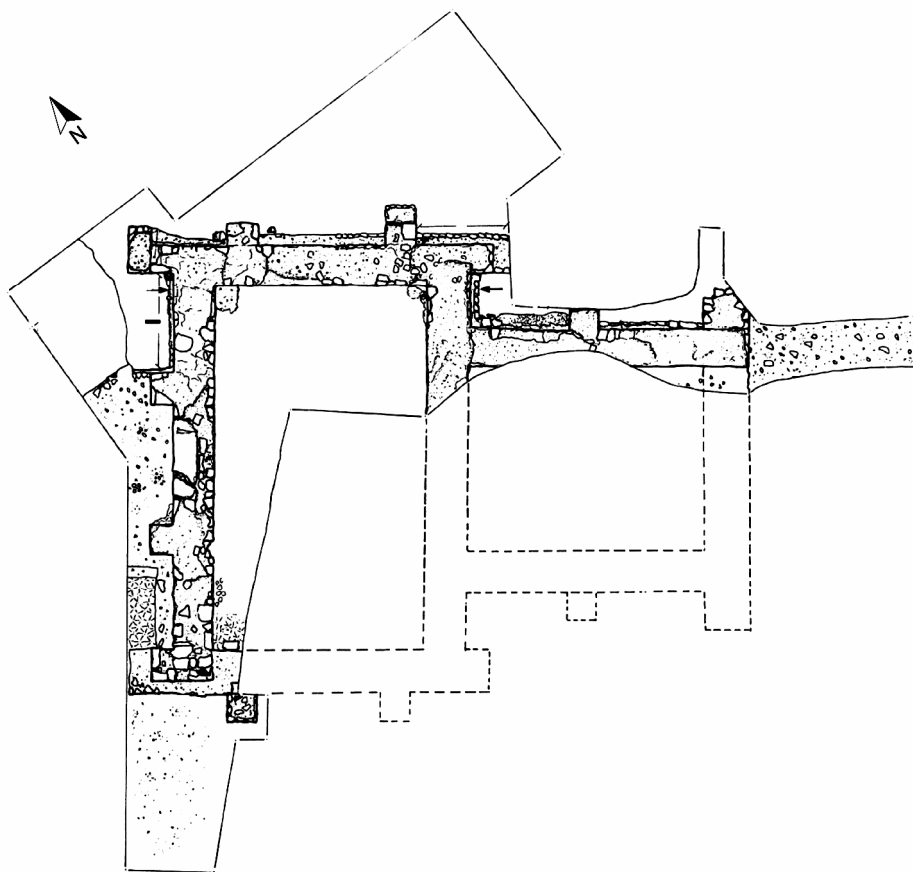
Sl. 18. Maskar kod Topole. Osnova žitnice. (Izmenjeno prema: Д. Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica* XIII-XIV, Београд 1982-1983, 36, сл. 1).

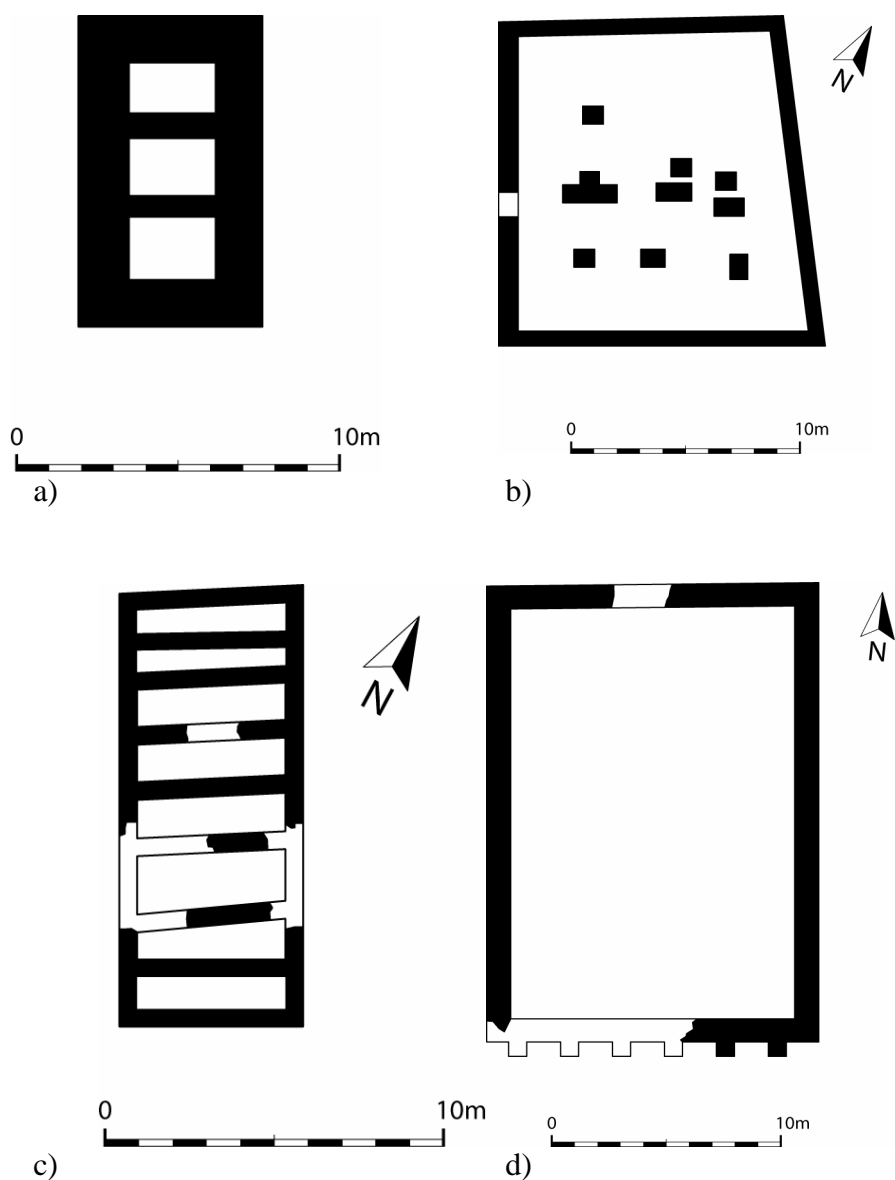
Sl. 19. Gamzigrad kod Zaječara. Osnova žitnice. (Izmenjeno prema: Д. Срејовић, Царски дворцац, у: *Гамзиград, касноантички царски дворцац*, каталог изложбе, Галерија САНУ 45, Београд 1983, сл. 49).

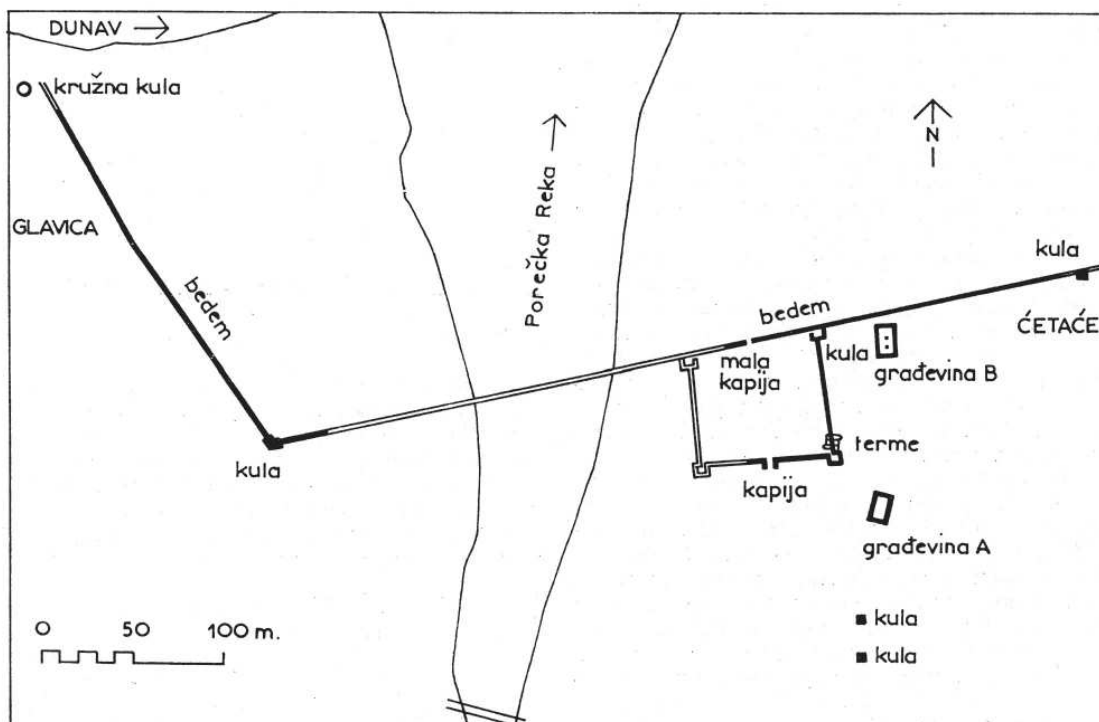
Sl. 20. Medijana kod Niša. Osnova žitnice. (Izmenjeno prema: П. Петровић, *Медијана резиденција римских царева*, Београд – Ниш 1994, 42, сл. 30).

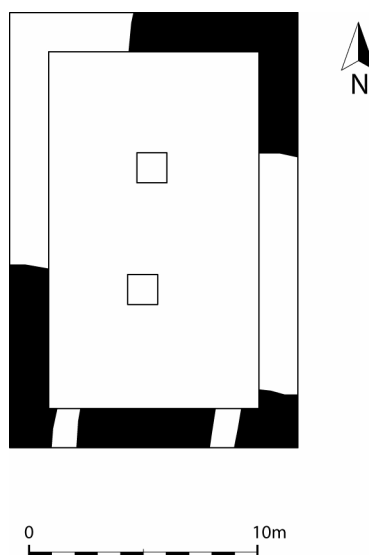
Sl. 21. Prijevor kod Čačka. Delimično istražena osnova horeuma u okviru vile rustike. (Izmenjeno prema: М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини, у Богородица градачка у историји српског народа*, научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, (новембар 1992), Чачак 1993, пл. 3).

Sl. 22 a) Sapaja kod Rama. Osnova žitnice. (Prema: Д. Димитријевић, 1984); b) Čezava (*Novae*) kod Golupca. Osnova žitnice. (prema: P. Petrović, M. Vasić, 1996); c) Boljetin (*Smorna*). Osnova žitnice. (prema: P. Petrović, M. Vasić, 1996); d) Veliki Gradac (*Taliata*). Osnova žitnice – IV vek. (prema: P. Petrović, M. Vasić, 1996).

Sl. 23. Ušće Porečke reke. Situacioni plan. (prema: П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар XXXI*, Београд 1981, сл. 3).

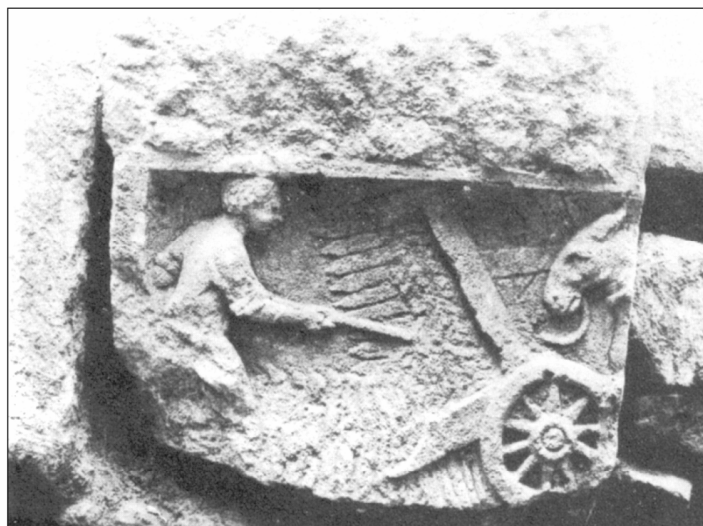

Sl. 24. Ušće Porečke reke. Građevina B. (Izmenjeno prema: П. Петровић, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар XXXI*, Београд 1981, сл. 7).

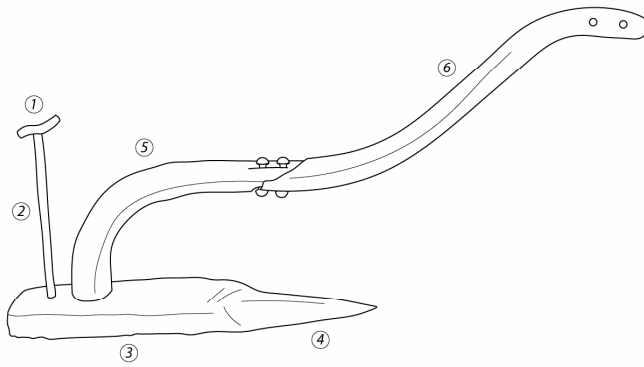
1.

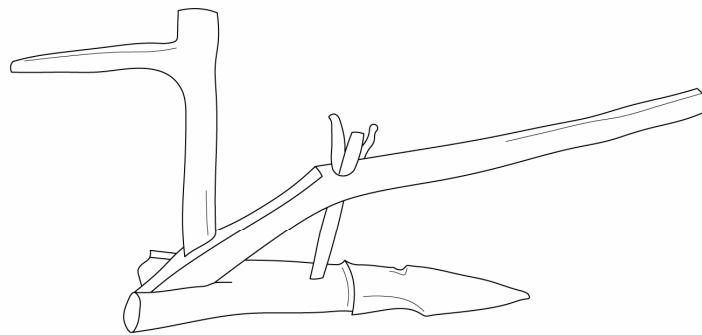
2.

1.

2a.

2b.

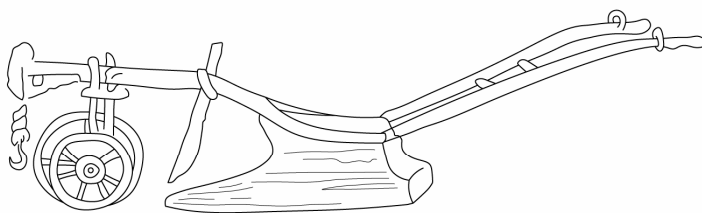

Tabla III

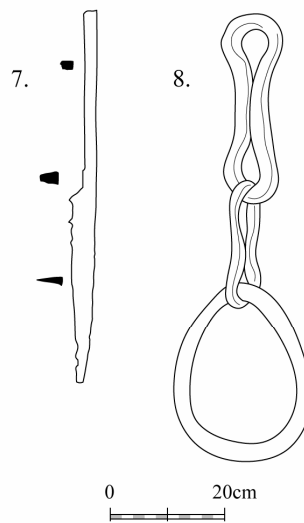
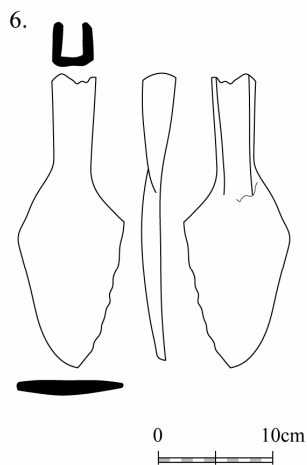
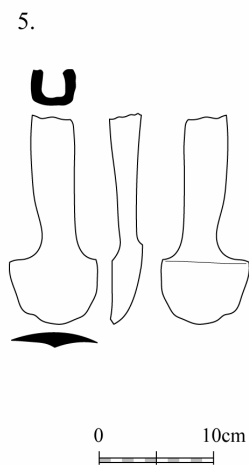
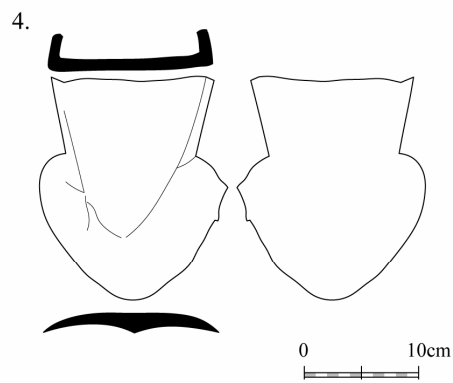
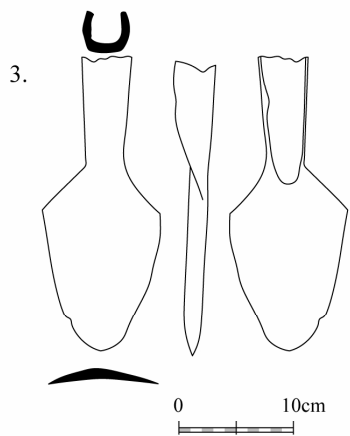
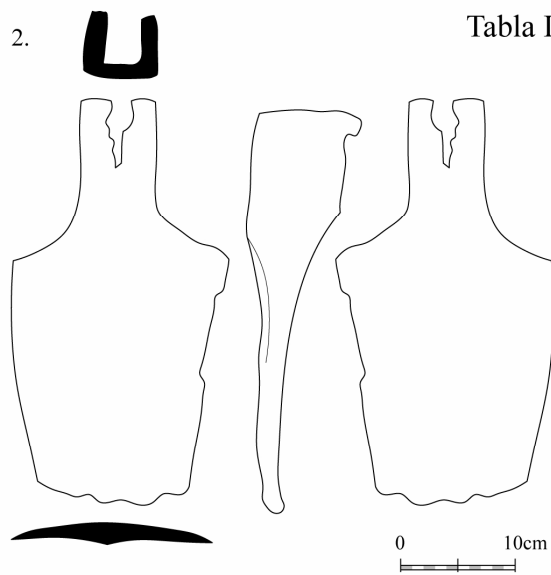
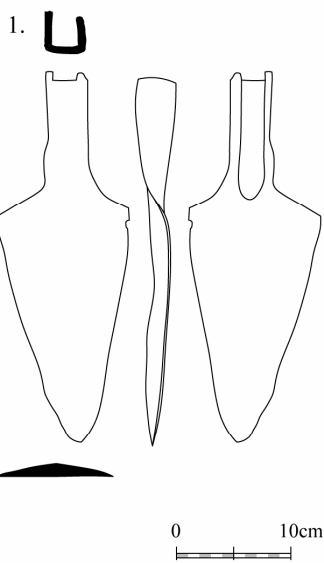
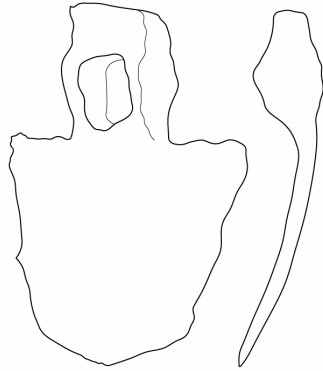
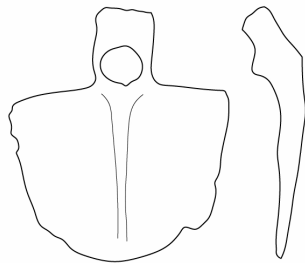

Tabla IV

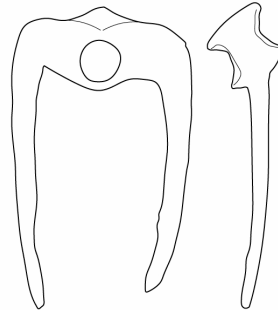
1.

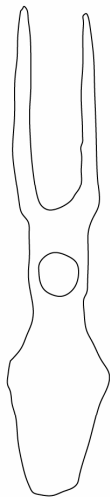
2.

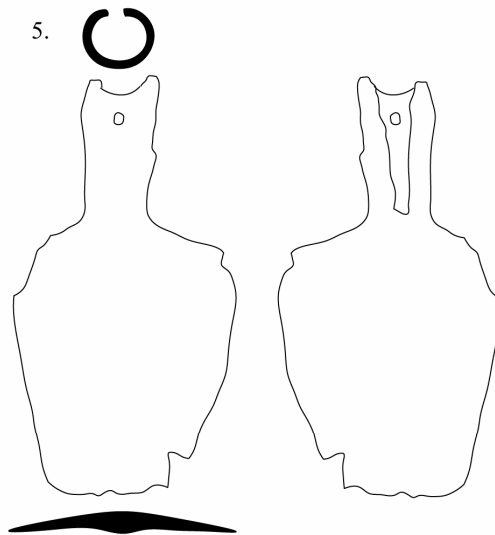
3.

4.

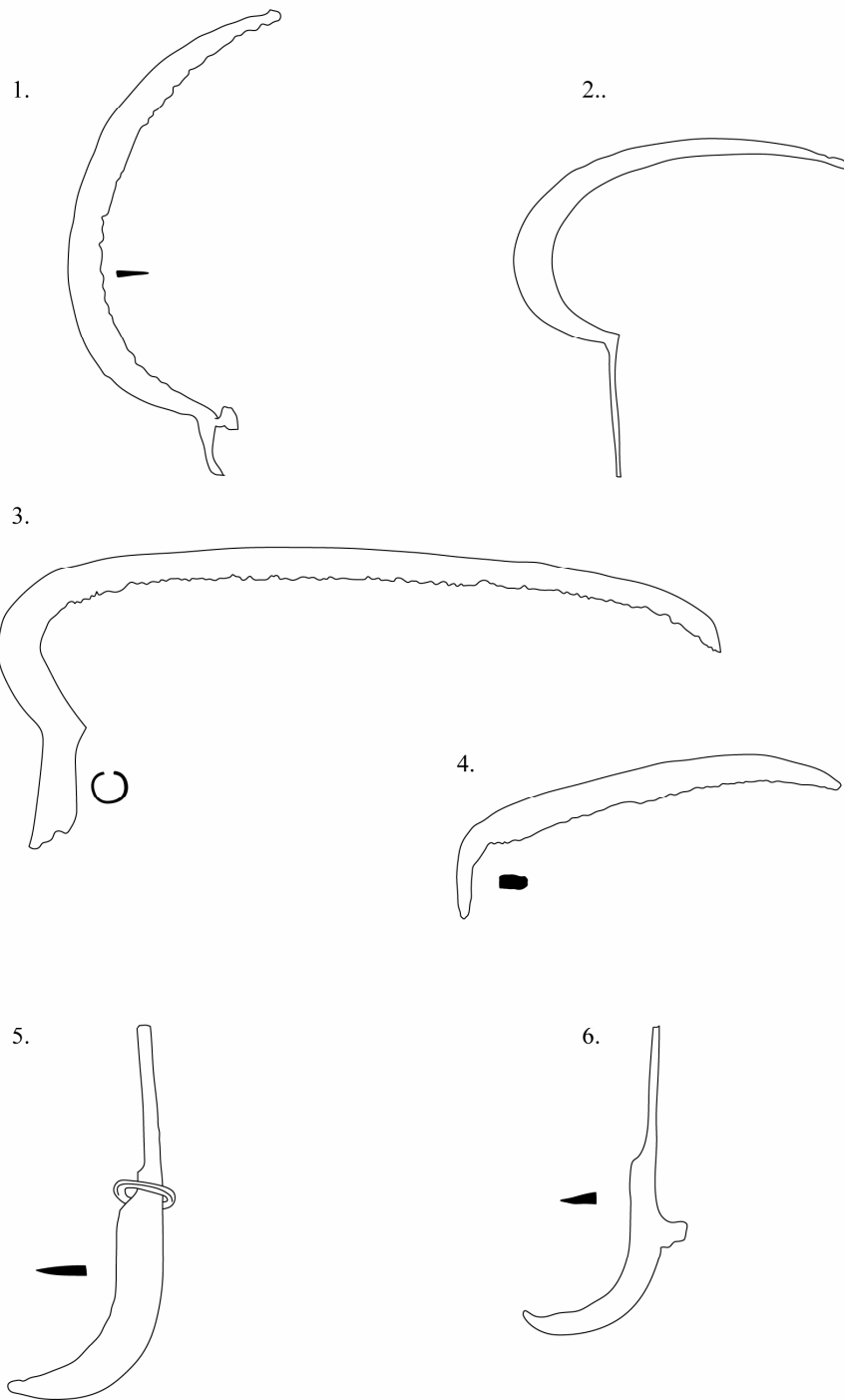

5.

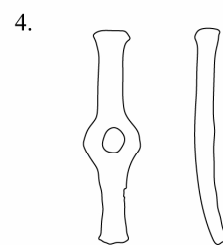
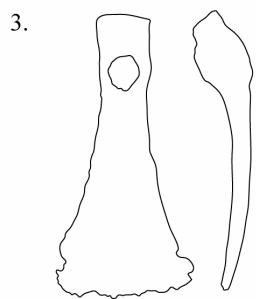
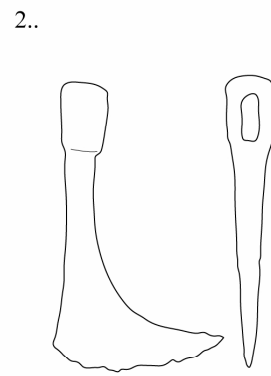
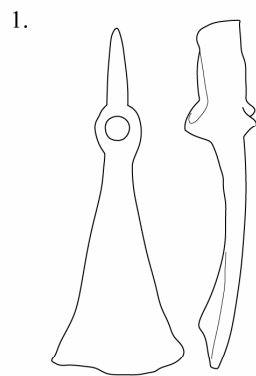
0 10cm

Tabla V

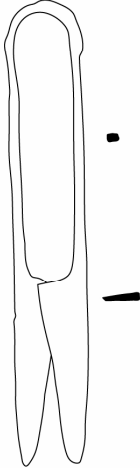

0 10cm

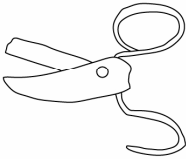
Tabla VI

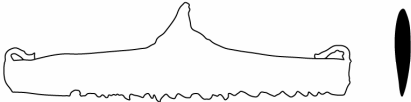
1.

2.

3.

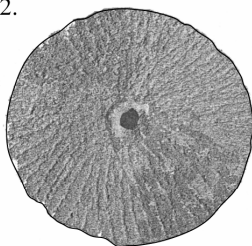
0 5cm

Tabla VIII

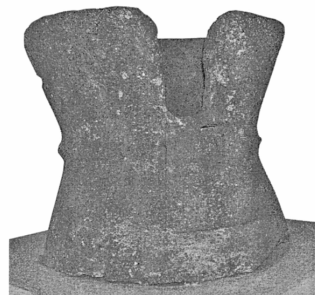
1.

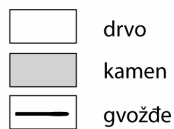
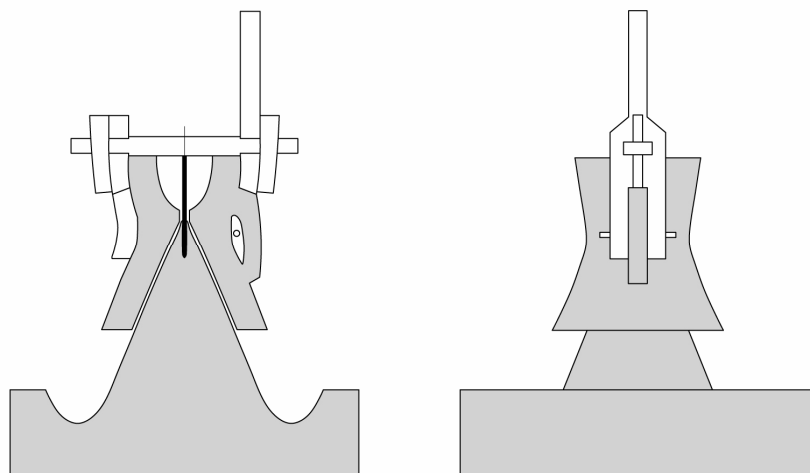
2.

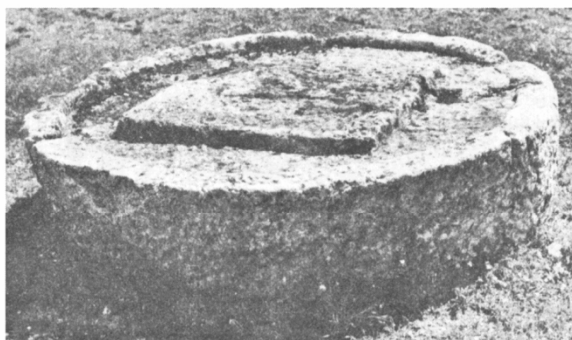
3.

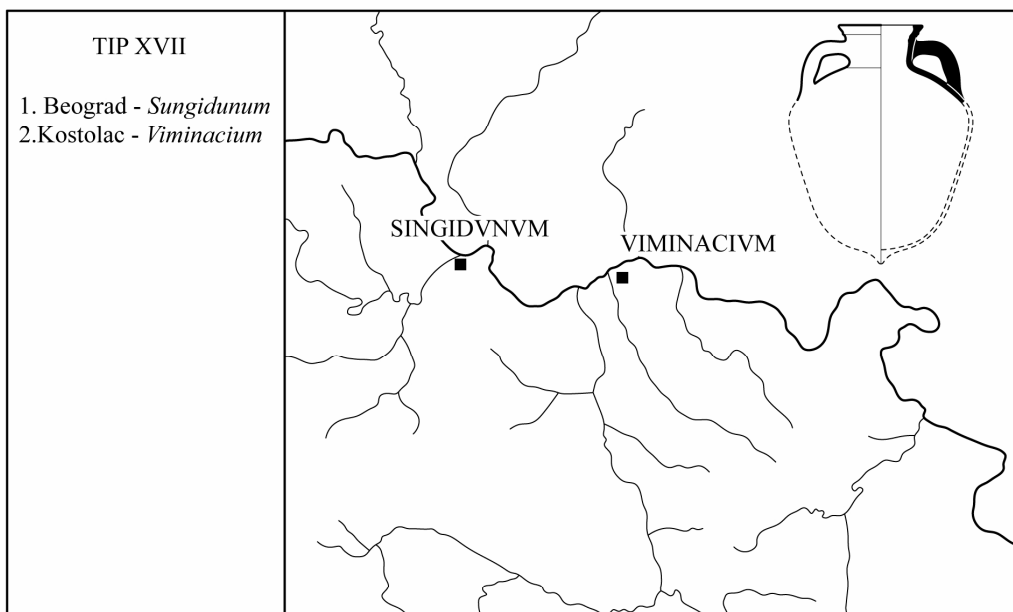

4.

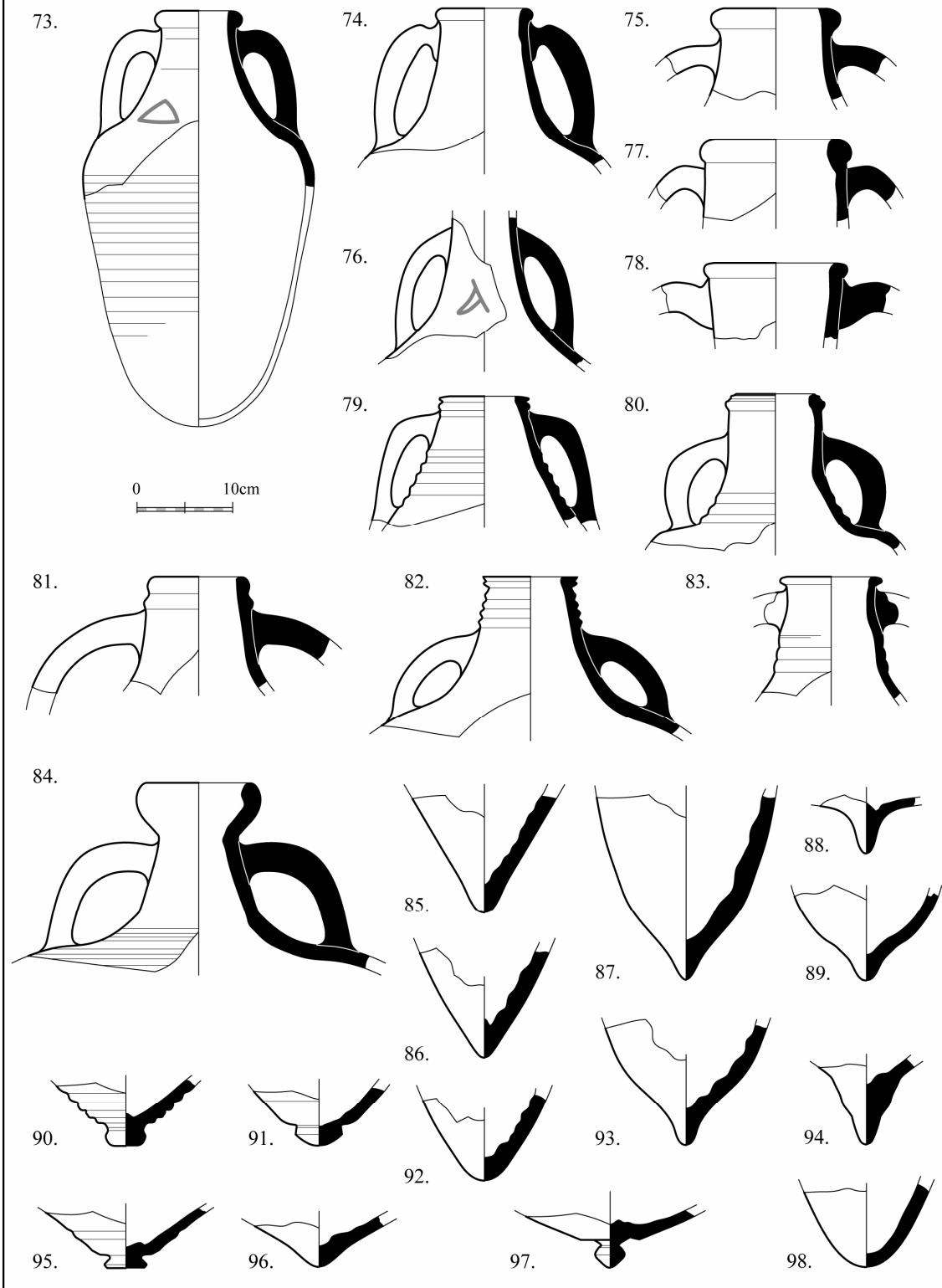
5.

0 10cm

Tabla X

1.

2.

3a.

3b.

Tabela 1.

	Količina	Količina u %	Težina u mg	Težina u %	
Ugljenisani nalazi:					
Žitarice:					
Strna žita					
<i>Hordeum vulgare vulgare</i>	6797	80,25	105017	93,77	Nepravilni šestoredi (četvoredi) ječam
<i>Triticum monococcum</i>	352	4,16	3298	2,94	Jednozrna pšenica
<i>T. monococcum</i> , račve klasića	177	2,09	125	r	Jednozrna pšenica, račve klasića
<i>Avena</i>	126	1,49	688	+	Ovas
<i>Avena</i> , osje	15	r	1	r	Ovas, osje
<i>Secale cereale</i>	48	+	353	r	Raž
<i>Triticum aestivum</i> s.l.	29	r	343	r	Obična pšenica, u širem smislu
<i>Triticum</i> , račve klasića	8	r	3	r	Pšenica sa dva zrna u klasiću, račve klasića
Prosolika žita					
<i>Panicum miliaceum</i>	8	r	13	r	Obični proso
Variva:					
<i>Vicia ervilia</i>	1	r	19	r	Urov
Leguminosae sativae indeterminatae	3	r	65	r	Neidentifikovane zrne mahunarke
Uljarice:					
<i>Camelina sativa</i>	4	r	0	r	Obični lanik
<i>Linum usitatissimum</i>	1	r	4	r	Lan
Voće:					
<i>Vitis vinifera vinifera</i>	1	r	4	r	Vinova loza
Moguće lekovite biljke:					
<i>Trigonella foenum-graecum</i>	1	r	5	r	Grčka smiljkita
Korovi, ruderalne biljke i sl.:					
Segetalni korovi					
<i>Agrostemma githago</i>	185	2,18	589	+	Kukolj
<i>Centaurea cf. cyanus</i>	8	r	6	r	Različak, verovatno njivski
<i>Vaccaria pyramidata</i> ***	8	r	16	r	Obični puknež***
<i>Ranunculus arvensis</i> ***	7	r	19	r	Njivski ljutić***
Korovsko-ruderalne biljke					
<i>Lolium temulentum</i>	298	3,52	838	+	Pijani ljulj
<i>Lithospermum arvense</i> **	20	r	63	r	Poljsko vrapseme**
<i>Bupleurum rotundifolium</i> ***	18	r	12	r	Obična prorašljika***
<i>Avena fatua</i> , osnove cveta****	14	r	6	r	Njivski ovas, osnove cveta****
<i>Asperula arvensis</i> ***	11	r	26	r	Njivska lazarkinja***
<i>Galium aparine</i>	11	r	30	r	Lepuša bročika
<i>Rumex crispus</i> -tip	7	r	2	r	Obični štavalj-tip
<i>Chenopodium hybridum</i>	2	r	1	r	Srcolisna pepeljuga
<i>Stellaria media</i>	2	r	0	r	Obična mišjakinja
<i>Veronica hederifolia</i>	2	r	2	r	Pršljenasta čestoslavica
<i>Convolvulus arvensis</i>	1	r	1	r	Njivski poponac
<i>Galium tricome</i> ***	1	r	3	r	Divlja bročika***
<i>Geranium rotundifolium</i>	1	r	0	r	Minišljavi zdravac
<i>Setaria viridis</i>	1	r	0	r	Zeleni muhar
Livadski korovi; ruderalne biljke					
<i>Bromus sterilis</i> -tip	20	r	26	r	Oštra klsača-tip
Livadski korovi; korovsko-ruder. biljke					
<i>Bromus arvensis</i>	79	+	69	r	Poljska klsača
<i>Bromus secalinus</i>	1	r	1	r	Obična klsača
Ruderalne biljke					

<i>Galium spurium</i> ***	67	+	74	<i>r</i>	Primorska bročika***
Ruderalne biljke; korovi u šumi					
<i>Lapsana communis</i>	3	<i>r</i>	1	<i>r</i>	Obična ognjičina
Korovi u vodi; livadski korovi					
<i>Schoenoplectus lacuster</i>	5	<i>r</i>	4	<i>r</i>	Obični oblič
Ostalo:					
<i>Secale</i> , korovska	78	+	208	<i>r</i>	Korovska raž
<i>Lolium</i> , sitnozrni	23	<i>r</i>	31	<i>r</i>	Sitnozrni ljulj
<i>Anthemis</i> -tip	10	<i>r</i>	1	<i>r</i>	Prstenak-tip
<i>Vicia</i> -tip	5	<i>r</i>	23	<i>r</i>	Grahorica-tip
<i>Trifolium</i> -tip	3	<i>r</i>	1	<i>r</i>	Detelina-tip
<i>Silene</i> -tip	1	<i>r</i>	0	<i>r</i>	Pucavica-tip
Identifikacija moguća do familije					
Poaceae	4	<i>r</i>	0	<i>r</i>	Trave
Campanulaceae	3	<i>r</i>	0	<i>r</i>	Zvončići
Ukupno:	8470	100	111991	100	
Ugljenisano drvo (ćumur):					
<i>Ulmus</i>	1		31		Brest
Ukupno:	1		31		
Ostali ugljenisani nalazi:					
Insecta, imago	8		0		Insekti, imago
Insecta, larva	2		0		Insekti, larva
Ukupno:	10		0		
Masa hiljadu semena (g):					
<i>Hordeum vulgare vulgare</i>	15,45				Višeredi (nepravilni) ječam, plevičasti
<i>Triticum monococcum</i>	9,34				Jednozrna pšenica
<i>Avena</i>	5,48				Ovas
<i>Agrostemma githago</i>	3,18				Kukolj
<i>Lolium temulentum</i>	2,81				Pijani ljulj

Tab. 1. Vranj, Hrtkovci. Rezultati arheobotaničkih analiza biljnih vrsta iz I i II veka. (Prema: A. Medović, „Arheoznanje – arheoimanje“ u poseti jednom sremačkom vikusu iz I ili II veka, *PMB* 52, Нови Сад 2010, 108-109).

Tabela 2.

<i>Canis familiaris</i>		
mandibula	alveolarna dužina P ₂ -M ₃	80.3
alveola za M ₁	dužina	20.0
tibia	medio-lateralna širina distalnog kraja	22.0
	antero-posteriorna širina distalnog kraja	17.3
Mp indet.	medio-lateralna širina distalnog kraja	8.1
<i>Vulpes vulpes</i>		
humerus	minimalna medio-lateralna širina dijafize	7.9
<i>Equus caballus</i> x <i>Equus asinus</i>		
P ₂	dužina	30.4
	širina	14.2
P ₃	dužina	28.2
	širina	15.0
M ₁	dužina	24.2
	širina	14.5
D ₄	dužina	30.7
	širina	15.3
<i>Sus domesticus</i>		
humerus (foetal)	dužina	25.5
metatarsus III	medio-lateralna širina proksimalnog kraja	15.8
	antero-posteriorna širina proksimalnog kraja	20.8
<i>Cervus elaphus</i>		
tibia	minimalna medio-lateralna širina dijafize	30.6
<i>Bos taurus</i>		
P ²	dužina	15.4
	širina	18.3
D ₄	dužina	29.8
	širina	11.3
M ₁	dužina	27.5
	širina	14.6

metacarpus	dužina	212.2
	medio-lateralna širina proksimalnog kraja	56.7
	antero-posteriorna širina proksimalnog kraja	33.8
	medio-lateralna širina na sredini dijafize	
	medio-lateralna širina distalnog kraja	57.0
	antero-posteriorna širina distalnog kraja	31.0
centrotarsale	medio-lateralna širina	53.1
	antero-posteriorna širina	49.1
Ph I	abaksijalna dužina	~49.5
Ph I	medio-lateralna širina distalnog zgloba	26.5
Ph II	abaksijalna dužina	37.2
	medio-lateralna širina proksimalnog kraja	29.4
	medio-lateralna širina distalnog kraja	25.2
Ph II	abaksijalna dužina	43.6
	medio-lateralna širina distalnog kraja	24.6
<i>Ovis aries</i>		
tibia	medio-lateralna širina distalnog kraja	28.2
	antero-posteriorna širina distalnog kraja	21.0
<i>Ovis/Capra</i>		
M ²	dužina	16.7
	širina	11.6
Ph I	medio-lateralna širina distalnog kraja	11.8

Tab. 2. Gamzigrad, sonda 1/05, van bedema carske palate. Faunistički ostaci. Dimenzije pojedinačnih primeraka. (Prema: V. Dimitrijević, A. Medović, Animal and plant finds in a tomb in test-pit 1/05, outside the fortified imperial palace Felix Romuliana, *Starinar* LVII/2007, Beograd 2009, 318, Tab.1).

Biografija

Mr OLIVERA R. ILIĆ
e-mail: o.ilic@ai.sanu.ac.rs

Mr Olivera Ilić rođena je u Kragujevcu 10. marta 1959. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Beogradu. Nakon studija prava, 1984. godine upisala je arheologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu gde je i diplomirala na katedri za srednjovekovnu arheologiju sa temom *Ranovizantijska utvrđenja u Makedoniji*. Godine 1996. upisala je poslediplomske studije iz oblasti ranohrišćanske arheologije sa temom pod naslovom *Ranohrišćanski pokretni nalazi na području dijeceze Dakije od IV do početka VII veka* koju je odbranila 2005. godine pred komisijom: prof. dr Mihailo Milinković (mentor), prof. dr Aleksandar Jovanović i dr Miloje Vasić. Govori engleski i služi se francuskim jezikom.

Još kao student učestvovala je na nekoliko terenskih istraživanja koja su izvođena u organizaciji Filozofskog fakulteta i SANU: istraživanja u Vinči, zaštitna iskopavanja u Vojvodini, iskopavanja u Ulcinju, u Gamzigradu nekoliko kampanja (od 1987-1989. godine).

Od 1997. godine radi u Arheološkom institutu. Od 2001. godine je sekretar redakcije časopisa *Starinar*, a od 2006. godine svih monografskih izdanja Arheološkog instituta.

Od 2004. godine kao član *European Association of Archeologists*, učestvovala je sa referatima na nekoliko konferencija koji se svake godine održavaju u različitim evropskim gradovima.

Tokom maja 2007. godine na poziv uglednog prof. dr Aleksander Demandt-a i prof. dr Ernest Baltrusch-a, boravila je u Berlinu kao gost *Freie Universität - Fachbereich Geschichts und Kulturwissenschaften – Friedrich-Meinecke Institut i Seminar für klassische Archäologie*-a, radeći na izradi doktorske disertacije. Uspešna saradnja koju je uspostavila tom prilikom nastavila se i dalje.

Interesovanja mr Olivera Ilić odnose se prvenstveno na materijalnu kulturu Rimljana u oblasti Podunavlja, Pomoravlja i Ponišavlja (poljoprivredna proizvodnja u

agerima većih urbanih centara u Gornjoj Meziji, snabdevanje i transport poljoprivrednih proizvoda, vile rustike, prirodno okruženje i njen uticaj na rimsku poljoprivrednu proizvodnju), ali isto tako i na pitanja koja se tiču početaka hristijanizacije u svim njenim aspektima na teritoriji centralnobalkanskih provincija u periodu kasne antike.

Bibliografija autora:

Enciklopedijske odrednice:

O. Илић, Средњевековни чешаљ, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.

O. Ilić, Naissus, Siscia, in: *The Encyclopedia of Ancient History*, R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine, S. R. Huebner (eds.), W. Blackwell Publishing, 2012.

Naučni članci:

O. Ilić, Ranohrišćanski import na teritoriji severnog Ilirika u periodu od IV do početka VII veka, *Arheologija i prirodne nauke* 2, Beograd 2006, 47-68.

O. Ilić, Early Christian Baptistries in Northern Illyricum, *Starinar* LVI (2006), Beograd 2008, 223-244.

O. Ilić, Imperator Caesar Flavius Constantinus, Constantin der Grosse, A. Demandt, J. Engemann, (Hrgs.), Ausstellungskatalog, Mainz am Rhein 2007, *Starinar* LVI(2006), Beograd 2008, 394-396. (prikaz)

О. Илић, Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији јужне Србије, *Ниш и Византија*, Зборник радова VI, Ниш 2008, 125-136.

О. Илић, Ранохришћанска кадионица из околине Куршумлије, *Иконографске студије 2*, Београд 2009, 121-143.

О. Илић, Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша, *Ниш и Византија VIII*, Ниш 2010, 107-121.

О. Илић et al., Supplying and Transport along the Danube Limes in the Upper Moesia, *Archaeology and Science 6* (2010), Београд 2011, 61-76.

О. Илић, The Early Christian Import and Local Imitations of Imported Goods in the Territory of Central Balkans, in: E. de Sena, H. Dobrzanska (eds.), *Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*, BAR International Series 2236, Oxford 2011, 35-50.

Učešće na naučnim skupovima:

О. Илић, Early Christian Finds in the territory of Diocese Dacia, *The 10th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Lyon, France 2004.

О. Илић, Import of Early Christian Objects in Moesia Prima, *The 12th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Cracow, Poland 2006.

О. Илић, Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на подручју јужне Србије, *Ниш и Византија*, VI научни скуп, Ниш 2007.

О. Илић, Ранохришћанска кадионица из околине Куршумлије, *Симпозијум поводом петнаестогодишњице Академије СЦЗ за уметност и конзервацију и*

четрдесетогодишњице од упокојења др Лазара Мирковића, Сремски Карловци 2008.

О. Илић, Палеохрићански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша, *Ниш и Византија*, VIII научни скуп, Ниш 2009.

О. Илић, Supplying Food to the Roman Forts of the Upper Moesia Limes on the Danube, *The XXIst International Limes (Roman Frontiers) Congress at Newcastle Upon Tyne*, England 2009.

О. Илић, Rural settlements in the Roman Province of Pannonia, *The 15th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Riva del Garda, Italy 2009.

О. Илић, New Insights into the Early Christian Past of Naissus, *Bridging the Gap: Over an old Pons Milvius between a new Pontifex Maximus and an eternal S.P.Q.R.*, Rome, Italy 2012.

О. Илић, Import of Food Products in the Roman Province of Moesia Superior in the Roman Period, *Communication and Commerce in the Balkans from Antiquity to the Bulgarian Revival*, American Research Center in Sofia, Bugarska 2012.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а **ОЛИВЕРА Р. ИЛИЋ**
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА
НА ТЛУ СРБИЈЕ ОД I ДО ПРВЕ ПОЛОВИНЕ V ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 01.10. 2012.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора ОЛИВЕРА Р. ИЛИЋ

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА У РИМСКИМ

ПРОВИНЦИЈАМА НА ТЛУ СРБИЈЕ ОД I ДО ПРВЕ ПОЛОВИНЕ V ВЕКА

Ментор ДР МИРОСЛАВ ВУЈОВИЋ

Потписани ОЛИВЕРА Р. ИЛИЋ

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 01. 10. 2012.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПОЉОПРИВРЕДНА ПРОИЗВОДЊА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ТЛУ СРБИЈЕ ОД I ДО ПРВЕ ПОЛОВИНЕ V ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 01.10.2012.